

STOWARZYSZENIE POLSKO SERBOŁUŻYCKIE PRO LUSATIA
INSTYTUT HISTORII UNIWERSYTETU OPOLSKIEGO

Pro Lusatia

Opolskie Studia Luzycoznawcze

Tom 11

Opole 2012

Rada Naukowa

Tomasz Ciesielski, Andrzej Hanich, Tomasz Jaworski, Tadeusz Lewaszkiwicz,
Michał Lis, Krzysztof Mazurski, Magdalena Przysiężna-Pizarska,
Grażyna Barbara Szewczyk, Krzysztof Tarka

Komitet Redakcyjny:

Zbigniew Kościów, Piotr Pałys (redaktor naczelny), Mariusz Patelski,
Krzysztof Stecki (sekretarz redakcji)

Recenzenci tomu:

dr Bernard Linek (PIN-Institut Śląski w Opolu), doc. PhDr Petr Kaleta, Ph.D.
(Katedra středoevropských studií - Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy),
dr Paweł Szymkowicz (PWSZ Nysa), dr Franc Šěn (Serbski institut Budyšin)

Skład DTP

Krzysztof Stecki

Tłumaczenie streszczeń na język angielski –
Karolina Pałys

Procedura recenzowania oraz informacje dla autorów dostępne są na stronach
internetowych:

http://www.prolusatia.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=186

Redakcja wdrożyła procedurę przeciwdziałania praktykom ghostwriting
i guest authorship

Wersja papierowa jest wersją pierwotną (referencyjną)

Wszelkie prawa zastrzeżone

Adres redakcji: Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, 45-084 Opole,
ul. Strzelców Bytomskich 2

<http://www.historia.uni.opole.pl/show.php?id=88&lang=pl&m=1> insthist@uni.opole.pl

http://www.prolusatia.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=186

SPIS TREŚCI:

Studia i artykuły:

EDMUND PJECH

Wo stawiznach serbskich wědomostnych časopisow **s.6**

DALIBOR SOKOLOVIĆ

„Srbska Lužica” - efemeryda czasopiśmiennictwa sorabistycznego na Bałkanach **s.15**

TOMASZ DERLATKA

O czasopiśmienniczych inicjatywach lipskiego Instytutu Sorabistycznego **s.21**

BOŻENA ITOYA

„Zeszyty Łużyckie” – od sorabofilstwa do sorabistyki (1991-2011 r.) **s.33**

JAKUB SOKÓŁ

Walka w obronie języka na łamach współczesnej prasy serbołużyckiej **s.49**

JAROSLAV ŠŮLA

Lužickosrbský den v Londýně roku 1944 (Lužičtí Srbové a československá exilová vláda v Londýně) **s.57**

PIOTR PAŁYS

Serbołużycka konspiracja antynazistowska z lat 1937-1939 **s.83**

ALEKSANDER WOŹNY

Wojenne i powojenne losy kpt. Wojciecha Lipińskiego [byłego kierownika Podreferatu A-z (Zagadnienie serbołużyckie)] **s.110**

JOANNA LUSEK

Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz „MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN” **s.135**

Materiały źródłowe:

PIOTR PAŁYS **s.149**
Serbołużycanie z perspektywy Belgradu. Opracowanie
Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacyjnej Ludowej
Republiki Jugosławii (Materijal o Lužičkim Šrbima) z 1949 r.

Recenzje i omówienia:

Helena Ulbrechtová, Lužickosrbská literatura: její vývoj
a pozice mezi středoevropskými literaturami -
JÁROSLAV ŠŮLA **s.165**

Kronika:

PIOTR PAŁYS, Czasopiśmiennictwo sorabistyczne
na Łużycach i poza nimi. W 10 – lecie powstania cza-
sopisma naukowego „Pro Lusatia. Opolskie Studia
Łużycoznawcze”(Opole, 15 listopada 2011 r.) **s.168**

BOŽENA ITOYA, Sorabika na sesji naukowej „System in-
formacji slawistycznej i Sybislaw – metodologia i praktyka”
(Warszawa, 8 listopada 2012 r.) **s.172**

Polemiki i listy do redakcji

ALEKSANDER WOŹNY, Odpowiedź Jakubowi
Brodackiemu na recenzję książki Łużyce w planie dywersji
polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939 **s.175**

Edmund Pjech

Wo stawiznach serbskich wědomostnych časopisow

Hižo w 17. lětstotka započinachu na wšelakich srjedźnoeuropskich uniwersitach z slědženjemi wo stawiznach a kulturje Serbow kaž tež wo dalšich zapadosłowjanskich ludow wokoło Łobja a Solawy. Slědzerjo běchu Němcy, Serbja, tež Češa a Polacy. W tym času nastachu přenje němskorěčne časopisy, hdžež so wědomostne nastawki wo Serbach wozjewichu. Na tym zakładze wuwi so tohorunja mjez Serbami ideja swójski časopis založić. Přemyslowanja so konkretizowachu w dobre rozswětlerstwa.

W Lipsku skutkowaše wot lěta 1716 Serbske předarske towarstwo. Jich sobustawy běchu serbscy studenća ale tež Němcy, kotřiž so za Serbow zajimowachu. Woni hižo bórze rozmyslowachu wo wudawanju serbskorěčneje nowiny. Farar Georg Körner, kotryž z bliskosće Zwickauwy pochadžeše, je jako džěčo wot serbskeho wojaka serbsce nawuknył. Tutón němski rozwětler slědžeše wo Serbach a jich řeči a 1764 pohonjowaše studentow Serbskeho předarskeho towarstwa, zo njeměli jenož wuknyć předować, ale tež džělać na wutworjenju řeče, wobdžělać serbske stawizny a hromadzić přisłowa atd.¹ Na to Lipšćanscy studenća w lěće 1766 rukopisnu nowinu založichu pod titulom "Lipske nowizny a wšitkizny". Ale po někotrych čisłach so wudawanje nowiny zastaji. Traješe nimale dalše 25 lět, zo slědowaše dalši pospyt k založenju serbskeje nowiny a to w času Francoskeje rewolucije. W awgusće 1790 wudaštaj młodaj teologaj Jan Awgust Janka a Korla Bohuchwal Šěrach, syn wuznamneho rozswětlerja Hadama

¹ Hlej M. Völkel, *Serbske nowiny a časopisy w zašłosći a w přitomnosći*, Budyšin 1984, s. 8

Bohuchwala Šeracha, přenje čišćane čisło swojeho měsačnika „Měsačne pismo k rozwučenju a wokřewjenju“, kotrež meješe powučować a zabawjeć. Potřeba za serbskej nowinu bě w kruhu młodych serbskich rozswětlerjow rozrostła. W awgusće 1790 wuńdže přenje čisło měsačnika. Druhe čisło so hižo njerozšěri. W njeměrnym času so tuta publikacija zakaza.² Přenje pospytaj prawidłowneho wudawanja serbskich nowin běštej tak wostawoj w spočatku tčacy. Dlěšodobne wudaće nowin poradzi so w přenjej połojcy 19. lětstotka a je wusko zwjazane z mjenom Janom Bohuchwalom Dejku (1779-1853). Jemu so poradzi tři lěta dołho – mjez 1809 a 1812 - wudawać nowinu „Serbow kurěr a powědar“, potom so tež tuta nowina zakaza. W přichodnych lětdžesatkach, wosebje w dobjě narodneho wozrodženja Serbow so poradzi prawidłownje wudać serbske nowiny a časopisy. 1842 wuda so čišćana nowina pod titulom „Jutnička“, kotruž publikowaše serbski slawist Jan Pětr Jordan (1818-1891). Po poł lěće dyrbyeše wudawanje z finansielných přičin zastajić. Ale krótko po tym započina so wudawanje wot Handrija Zejlera redigowaneje „Tydženskeje Nowiny. Wot 1854 wuchadžeše pod mjenom „Serbske Nowiny“ prawidłownje wjace hač 95 lět – hač do 1937 - jako serbski časopis.³

Nowa kwalita serbskeho kulturneho wuwica žadaše sej wještšu mnohotnosť w časopismołtwstwj. K tomu słušeše nimo kulturných, cyrkwinskih, studentskich a hospodarskich nowin tež wědomostny časopis. W lěće 1847 załoža so serbske wědomostne towarstwo „Maćica Serbska“. W samsnym lěće da Sakske nutřkowne ministerstwo dowolnosť za samostatny wědomostny rjad pod mjenom „Časopis Towarstwa Maćicy Serbskeje“. Runočasnje wuzwolichu Jana Arnošta Smolerja za redaktora.⁴ Džakowano jeho šerokim zajimam zapopadnje časopis wjacore wědomostne discipliny. Tak wozjewichu so nimo rěčespytných přinoškow tež stawizniske, ludowědne a literarnowědomostne pojednan-

² Hlej J. Šolta – H. Zwahr, *Stawizny Serbow, Zwjazk 2, Wot 1789 do 1917*, Budyšin 1975, s. 17-27.

³ Hlej E. Pech, *Zur Geschichte der Sorben in der Oberlausitz* [w:] Winfried Müller - Lars-Arne Dannenberg - Edmund Pech/Swen Steinberg, *Oberlausitz. Kulturlandschaften Sachsens, zwjazk 4*, Lipsk 2011, s. 156-158.

⁴ M. Völkel: *Op. cit.*, str. 51.

ja, tohorunja wažne statistiki a kritiske rozestajenja z dalšimi slědženjemi. Časopis towarstwa Maćicy Serbskeje wuchadžeše lětnje w dwěmaj zešiwkomaj. Z dalšimi redaktorami časopisa stachu so najwuznamniši zastupjerjo sorabistiki a serbskeho narodneho hibanja w 19. a spočatk 20. lětstotka. Po Smolerju, kotryž wuchonješe zastójnstwo wot 1848 hač do 1852 sta so duchowny Jakub Buk, kotryž so wosebje zajimowaše za serbski rěčespyt a za serbsku ludowědu z redaktorom a steješe časopisej wot 1853 hač do 1867 k dispoziciji. Jemu pomhaše hižo zahe při redigowanju tohorunja katólski duchowny a organizator serbskeho narodneho hibanja Michał Hórnik (1833–1894). Hórnik přewza wšelake nawodne funkcije w Maćicy Serbskej, mjez druhim bě wot 1882 do 1894 předsyda serbskeho wědomostneho towarstwa a za lětniki 1868 hač do swojeje smjerće 1894 zamołwity redaktor wědomostneho časopisa. Nimo nawodniskeho, organizatoriskeho a redaktorskeho džěła wozjewješe w časopisu swójske stawizniske, rěčewědne a ludowědne slědženja. Po nim přewza Arnošt Muka (1854–1932) redaktorske městno a wuchonješe je hač do swojeje smjerće 1932. Muka rozšěri profil časopisa dale. Nětko publikowachu so nimo filologiskich, etnografiskich, stawizniskech a literarnych nastawkow tež pojednanja na polu hudźby abo přirodowědy.⁵ Po přenjeji swětowej wójnje wuchadžeše časopis dale lětnje w dwěmaj zešiwkomaj. Runje w dobje Weimarskeje republiky so sorabistiske slědženje dale rozšěri a tójšto serbskich a wukrajnych sorabistow dopisowaše do serbskeho wědomostneho časopisa. Adolf Černý a Josef Páta, českej wučencaj, wozjewjowaštaj literarnostawizniske pojednanja a dokumenty, Mikławš Krječmar wuslědki wo žiwjenju a tworjenju serbskeho literarneho klasikarja Jakuba Barta-Čišinskeho, Ota Wićaz wozjewi studiju wo Lipsku jako ródnišću serbskeje romantiki, Pawoł Wirth wotčišća nastawk k serbskej dialektologiji.⁶ Tohorunja serbscy stawiznarjo, kaž tež pólsicy a čěscy kolegojo wozjewjowachu studije k serbskim a při tym wosebje k zažnym stawiznam. Jich slědženja stejachu kontrernje tym němskim wopisowanjam. Němski stawiznopolis chcyše

⁵ Ibidem, s. 51-53.

⁶ Ibidem, s. 111.

dopokazač, zo sydlachu zapadni słowjenjo a Serbja na germanskim sydlenskim rumje, kotryž ma so wot Němcow zakitowač resp. wrócozdobyč. Němscy stawiznarjo twjerdžachu tež, zo přinjese hakle němska wuchodna ekspansija wysoku kulturu do Serbow a do zapadnych Słowjanow. Runje w „Časopisu Maćicy Serbskeje“ spytachu słowjanscy slědźerjo swojske argumenty porno němskemu stawizniskemu wobrazej stajić.⁷

Po Mukowej smjerći 1932 nastupi jeho městno w Serbach wysoko připóznaty literarny stawiznar Ota Wićaz (1874-1952). W awgusće 1933 zestajowaše Wićaz 85. lětnik „Časopisa Maćicy Serbskeje“ a nadźiješe so, zo tohorunja w dobje nacionalsocializma sorabistiske slědženje změje dale swoje městno a serbski wědomostny časopis móžnosć dale wuchadžeć. Tež pod Wićazowej redakciji předpołożichu so wažne wědomostne wuslědki na wšěch polach sorabistiki. Maćij Handrik rozloži započatki Serbow we Łužicy a staji so z tym přećiwo wšoněmskej ideologiji, kotruž nacionalsocialisća w přiběrjacej měrje šerjachu. Maks Rječka wobjednawaše serbske drasty jako narodny symbol a Bjarnat Krawc publikowaše 1933 studiju wo serbskim basnikarju doby romantiki Handrija Zejlerja.⁸ Ale srjedź 1930tych lět so sorabistiske slědženja sylnišo wot němskich instancow kontrolowachu.⁹ Tak je dyrbjał redaktor Ota Wićaz kóždemu zešiwkej přidawać němskorěčny rezimej. Ale „Časopis Maćicy Serbskeje“ zakitowaše njedźiwajcy wonkowneho čišća swoje stejnišćo a zwosta při serbskej tematicy a wozjewjowaše dale tež přinoški, kotrež stejachu napřečo ns-ideologiji. Hač do awgusta 1937 bě wušło 170 čisłow Časopisa Maćicy Serbskeje; 90. lětnik wosta njedospołny. Ze zakazom Serbskich nowin a dalšich sorabistiskich časopisow, za sta tohorunja wuchadžeć serbski wědomostny lětopis.¹⁰

Po powalenju ns-diktatury 1945 dóndže ke kulturnemu a na-

⁷ Hlej J. Brankačk, *Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, Bautzen 1964, s. 24-32; Hlej tohorunja E. Pjeh: *Fredegar, Gana, Libusza i Serbołužyczanje wokolo Wytparku. Nowe badania wczesnych dziejów Serbołužyczan*, „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze“ 2006, t. 5, s. 35-47 (přeložk do pólsčiny: dr. Piotr Pałys).

⁸ M. Völkel, op. cit., s. 111-112.

⁹ J. Brankačk, op. cit., s. 24-32.

¹⁰ M. Völkel, op. cit., s. 112.

rodnemu rozmachej Serbow. Tež na polu wědomosće docpě so nowy stopjeń. Z Institutom za serbski ludospyt w Budyšinje a z Institutom za sorabistiku Lipsčanskeje uniwersity, wobej załoženej w léće 1951, steještej serbskej wědomosći přeni raz dvě instituciji k dispoziciji, w kotrymajž móžachu so slědzerjo powołansce serbskej řeči, literaturje, stawiznam a ludowědže wěnować.¹¹ Maćica Serbska, kotraž so 1946 wozrodži wuzwoli na přenjej powójskej zhomadžiznje Jakuba Wjačławka za předsydu. W léće 1948 bě w Maćicy Serbskej 190 sobustawow zapisanych. Lěto pozdžišo dyrbjachu so po postajenju Sakskeho ministerstwa nutřkowneho ludokubłanske towarstwa zarjadować do masowych organizacijow. Tak přistupi Maćica Serbska jako wědomostny wotrjad do Domowiny. Tam pak dyrbjese hižo w samsnym léće swoju džěławosć zastajić a wšo swoje wobsydstwo wotedać¹². W léće 1951 załoži so w Budyšinje Institut za serbski ludospyt, kotryž so pozdžišo přirjadowa Němskej akademiji wědomosćow w Berlinje. Za wozjewjenje wědomostnych slědženjow serbskich ale tež tu- a wukrajnych sorabistow na polach řeče, stawiznow, ludowědy kaž tež literatury wuwi so časopis, kotryž tutej nalěžnosći wotpowědowaše. W nazymje 1951 staji direkcija Instituta za serbski ludospyt žadanje wo spošćenje dowolnosće za ćišć. Lětopis wuńdže 1952 přeni króć. W přichodnych lětdžesatkach swojeje eksistencije bě rozradowany do třoch rjadow: Lětopis A słužeše rěčespytej a literaturje a wuchadžeše lětnje w dwěmaj zešiwkomaj; Lětopis B bě rezerwowany za stawizniske wozjewjenja a wuchadžeše lětnje tohorunja w dwěmaj zešiwkomaj a Lětopis C wěnowaše so ludowědže a wuchadžeše lětnje w jednym zešiwku. Tute periodiske spisy wozjewjachu wědomostne pojednanja, bibliografije abo stawizniske dokumenty w serbskej, jendželskej, němskej a słowjanskich rěčach. Šefredaktor Lětopisa bě přeco direktor Instiuta za serbski ludospyt, wot 1952 do 1975 literarny stawiznar prof. dr. Pawoł Nowotny a wot 1976

¹¹ Hlej E. Pech: *Serbske stawizny po 1945 – staw slědženja a konkluzije*, [w:] *Serbotužyczanie. Łužyce. Badania naukowe i fascynacje*, redakcja naukowa T. Jaworski, W. Pyżewicz, (Zielonogórskie Studia Łużyckie nr 2), Zielona Góra 1998, s. 69.

¹² M. Völkel: *Trać dyrbi Serbstwo. 150 lět Maćicy Serbskeje*, Budyšin 1997, s. 36-40.

do 1990 stawiznar prof. dr. Měrcin Kasper. Lětopis steješe resp. steji wot spočatka hač do džzensnišeho w tradiciji "Časopisa Maćicy Serbskeje" a wuchadza w Ludowym nakładnistwje Domowina.¹³ Za čas NDR tworješe stawizniske slědženje wosebite ćežišćo sorabistiki. Eksistowaše w Budyšinje a Lipsku skupina serbskich stawiznarjow, kotraž wobsteješe prawidłownje z 6 do 7 wosobinami. Lipšćanskemu Institutej za sorabistiku so přepytowanje srjedzowěka připokaza, mjeztym zo so wědomostnicy w Instituče za serbski ludospyt w Budyšinje slědženjam zažneho nowowěka, kaž tež na polu noweje a nowšeje stawizniskeje doby wěnowachu.¹⁴ Wulki wuznam mějachu za Serbow wosebje stawizniske slědženja wo srjedzowěkowskich stawiznach a zažneho nowowěka. Tu so wšelake negatiwne twjerdženja wo serbskich zažnych stawiznach z časa do 1945 korigowachu. Přewažnje archeologoj w NDR zaběrachu so intensiwnje z bywšej słowjanskej kulturu na jich statnym teritoriju. Najwažniše slědženja k słowjanskemu wobsydlenju wuchodnje Łobja a Solawy přewjedzechu so we (Wuchodo) Berlinskim Centralnym instituće akademije wědomosćow NDR. Ale tež na wšelakich uniwersitach wěnowachu so we wobłuku zažnych stawiznow Słowjanam w Němskej a to wosebje na Karla-Marxowej uniwersiće w Lipsku. Tu so zarjadowachu tohorunja serbscy slědzerjo. Mediawist Jan Brankač, kotryž skutkowaše w Instituče za sorabistiku w Lipsku, měješe swoje kontakty hłownje we wobłuku zažnych a srjedzowěkowskich stawizniskich kruhach Lipšćanskeje uniwersity. Archeologa Jurij Knebel, skutkowacy w Budyskim slědzenišću, wudžeržowaše styki hłownje do wotdžěla Stare stawizny a archeologija w Berlinskim Centralnym instituće akademije wědomosćow NDR pod wjednistwom prof. dr. Joachima Herrmanna. Dale matej so w tym wobłuku mjenować stawiznar a archiwar dr. Frido Mětšk, kotryž přepytowaše fazu zažneho nowowěka a rěčewědnik prof. dr. Hinc Šewc, kotryž ze wšelakimi mjenowědnymi studijemi tohorunja do diskusije zapřimny.¹⁵ Tute slědženja maja hač do přitomnosće swoju hódnotu.

¹³ M. Völkel, *Serbske nowiny a časopisy....* , s. 168.

¹⁴ E. Pech: *Serbske stawizny po 1945.....* , s. 69 sl.

¹⁵ E. Pjeh: *Fredegar, Gana, Libusza i Serbołužyczanie wokolo Wytparku.....* , s. 35-47.

Ale tež wo nowšich serbskich stawiznach wosebje 19. a 20. lětsotka so slědžeše. Runje w tutych slědženjach pokaza so w dobje NDR sylne ideologiske zapřimnenje.

W léće 1991/92 přetwori so Institut za serbski ludospyt a załoži so Serbski institut w Budyšinje z wotnožku w Choćebuzu. Ze załožićelskim direktorom sta so serbski rěčespytnik prof. dr. Helmut Faska. Po nim bu w léće 1992 prof. dr. Dietrich Šořta z nowym direktorom. Tohorunja „Lětopis“ so přestrukurowaše do časopisa za rěč, stawizny a kulturu Łužiskich Serbow, to rěka, wšě sorabistiske discipliny su w tutym periodikumje zastupjene. Časopis wuńdže w poslednich wjace hač dwaceći lětach dwójce wob lěto.¹⁶ Šefredaktor je po tradiciji direktor Serbskeho institutua. Aktualnje je to prof. dr. Dietrich Šořta, kotryž zdobom zastupuje literarne stawizny. Dalši redaktorjo steja za dalše sorabistiske discipliny: dr. Susanne Hozyna za kulturne slědženje a ludowědu; dr. Marija Měrcinowa za kulturne stawizny; dr. Edmund Pjeh za stawizny a dr. habil. Sonja Wölkowa za rěčespyt. Nimo „Lětopisa“ eksistuje hišće „Rozhlad“ jako serbski kulturny časopis, hdžež so kulturne ale tež krótke wědomostne pojednanja wozjewja. Dalše sorabistiske wědomostne wozjewjenje je „Sorapis“, jako wědomostna edicija Instituta za sorabistiku Lipšćanskeje uniwersity, kotraž wot lěta 2002 wuchadza. Šefredaktor wědomstneho časopisa je juniorprof. dr. Tomasz Derlatka.

Čas demokratije zmóžni tež sorabistice wšelake lěpšiny, tak je stawizniske slědženje swobodne wot ideologiskich zasadow a měritkow. Na druhej stronje pak dyrbi Serbski institut džen a sylnišo lutować. Po starobnym wotchadže dwejach serbskich stawiznarjow w lětomaj 2002 resp. 2007 njesu so tute městna z finančních přičin hižo z mlódsimi kolegami wobsadzić móhli. Aktualnje eksistuja hišće 2,5 městna za historikarjow. Za přichod su dalše lutowanske naprawy připowědžene. Hišće njeje wotwidžeć, kotre scěhi to za sorabistiku změje.

¹⁶ Přehlad wo wuwicu sorabistiki po 1945 hlej D. Scholze-Šořta, *Die Institutionalisierung der Sorabistik nach dem Zweiten Weltkrieg* [w:] Manfred Hettling - Uwe Schirmer - Susanne Schötz (wud.): *Figuren und Strukturen. Historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag*, Mnichow 2002, s. 793-799.

O historii serbołużyckich czasopism naukowych

W 1847 r. założono serbołużyckie towarzystwo naukowe Macierz Serbołużycka (Maćica Serbska). W tym samym roku ukazało się samodzielne wydawnictwo naukowe pod nazwą „Časopis Towarstwa Maćicy Serbskeje”. Corocznie ukazywały się dwa zeszyty. Do sierpnia 1937 r. wyszło 170 numerów „Časopisa Maćicy Serbskeje”. Wraz z zakazem „Serbskich nowin” i dalszych czasopism sorabistycznych, przestał także wychodzić serbołużycki rocznik naukowy. W 1951 r. założono w Budziszynie Institut za serbski ludospyt. Rok później pod nazwą „Lětopis” ponownie ukazało się serbołużyckie czasopismo naukowe. W następnych dziesięcioleciach swojego istnienia było ono podzielone na trzy serie: Lětopis A poświęcony był językoznawstwu i literaturoznawstwu, corocznie wychodził w dwóch zeszytach; Lětopis B zarezerwowany był dla publikacji historycznych i również ukazywał się każdego roku w dwóch zeszytach, a Lětopis C poświęcony był ludoznawstwu i co roku wychodził w jednym zeszycie. W 1992 r. powstał w Budziszynie Serbski institut z oddziałem w Chociebużu. „Lětopis” zrestrukturyzował się na czasopismo poświęcone językowi, historii i kulturze Serbów Łużyckich, co oznacza, że w tym periodyku prezentowane są wszystkie sorabistyczne dyscypliny. W minionych ponad dwudziestu latach czasopismo ukazywało się dwa razy do roku. Oprócz „Lětopisu” istnieje jeszcze także serbołużyckie czasopismo kulturalno – społeczne „Rozhlad”, gdzie publikowane są materiały poświęcone kulturze, ale także krótkie rozprawy naukowe. Kolejną naukową publikacją sorabistyczną jest „Sorapis”, będący naukową inicjatywą edytorską Instytutu Sorabistyki Uniwersytetu Lipskiego, która ukazuje się od 2002 r.

From the History of Sorbian Scientific Journals

In 1847 the Sorbian scientific society „Macica Serbska“ was established. In the same year the independent scientific journal entitled „Časopis Towarstwa Maćicy Serbskeje“ was launched. Two issues appeared each year. Until August 1937 „Časopis Towarstwa Maćicy Serbskeje“ had 170 issues. When the print of „Serbskie Nowiny“ and other Sorbian magazines was prohibited so was the print of Sorbian scientific journal . In 1951 in Bautzen the Institute „za serbski ludospyt“ was established. One year later, Sorbian scientific journal started to appear again under the title „Lětopis“. During the next decades of its lifetime, the journal was divided into three series: „Lětopis A“ devoted to linguistics and literature, two issues appeared each year; „Lětopis B“ which published papers concerned with history, which also had two yearly issues; „Lětopis C“ devoted to folklore, appeared once a year. In 1992 the Sorbian Institute with a unit in Cottbus was created. „Lětopis“ was changed into the journal devoted to Sorbian language, history and culture, which means that the it presents the full array of Sorbian studies' disciplines. For the past 20 years the journal has been appearing two times a year. Apart from „Lětopis“ there is also a Sorbian social – cultural magazine entitled „Rozhlad“, where the materials devoted to culture are published, along with short scientific papers. Another Sorbian journal, „Sorapis“, a publishing initiative of Sorbian Institute in Leipzig, which has been appearing since 2002.

„Srbska Lužica” - efemeryda czasopiśmiennictwa sorabistycznego na Bałkanach

Najbardziej konkretnym skutkiem wzrostu zainteresowania południowoślowiańskiej społeczności naukowej wydarzeniami na Łużycach w okresie po I wojnie światowej było wydanie czasopisma „Srbska Lužica”¹. Pierwsze znaczniejsze kontakty kulturowe i polityczne między Słowianami Południowymi a Serbołużyczanami nawiązano w połowie XIX wieku, w pierwszych dziesięcioleciach XX osiągnęły one swój szczyt. W tym czasie zostały założone pierwsze towarzystwa przyjaźni Jugosłowian i Serbów Łużyckich – w Belgradzie, Zagrzebiu, Lublanie itd., z których część nadal istnieje. Na ziemiach nowo powstałych państw bałkańskich organizowano wystawy, wykłady, koncerty, w celu przekazywania informacji na temat historii, kultury i położenia słowiańskiej populacji Łużyc.

Pomimo to brakowało wydawnictwa, które w sposób systematyczny i w dłuższej perspektywie śledziłoby rozwój sytuacji i zdarzenia związane z Łużycami. Właśnie z tą myślą w czerwcu 1934 r. został wydany pierwszy numer czasopisma „Srbska Lužica” (w podtytule: *Časopis prijatelja Lužičkih Srba u Jugoslaviji*), wzorowany przede wszystkim na czeskim piśmie „Lužickosrbský věstník”, z którego większość publiczności jugosłowiańskiej nie mogła skorzystać z powodu bariery językowej. Według pierwotnych planów „Srbska Lužica” miała wychodzić raz w miesiącu i miała zapoznać narody jugosłowiańskie z „narodowym, kulturowym, politycznym, gospodarczym i społecznym życiem Serbów Łużyckich” (s.1). Czasopismo wydane zostało przez konsorcjum „Srbska

¹ Wydanie faksymilowe jest dla szerszej publiczności dostępne na stronach biblioteki elektronicznej Rastko – http://www.rastko.rs/rastko-lu/istorija/savremena/srbskaluzica/srbskaluzica_1.html.

Lužica”², którego przedstawicielem był Jože Lavrič, słoweński prawnik, ekonomista rolny i statystyk, autor dzieła *Organizacija statistike u Jugoslaviji* (Lublana, 1935). Redaktorem naczelnym czasopisma, druk, którego zlecono drukarni „Slovenija”, został Vekoslav Bučar. Dr Vekoslav Bučar był autorem książki podróźniczej *Kod Lužičkih Srba* (U Serbów Łużyckich) wydanej w Lublanie 1930 r. Praca ta liczyła 176 stron i zawierała 38 zdjęć. W jugosłowiańskim świecie naukowym natomiast bardziej był znany, jako autor ważnego dla tamtejszej historiografii dzieła: *Politička istorija Slovenačke* wydanego w Belgradzie 1939 r. V. Bučar należał do grupy działaczy jugosłowiańskich, często w okresie międzywojennym odwiedzających ojczyznę Serbołużyczan i przekazujących następnie rodakom swoje wrażenia poprzez różnego rodzaju publikacje, kontynuując w ten sposób pionierską pracę Josipa Milakovicia, Leopolda Lenarda i innych.

Na pierwszej stronie czasopisma jugosłowiańskiej publiczności został przedstawiony „zapomniany” tekst, list otwarty Sekcji Zagranicznej Stowarzyszenia Studentów Serbołużyckich w Pradze z 1920 roku, przeznaczony dla dziennikarzy jugosłowiańskich, na temat nierozwiązanej kwestii łużyckiej i ich sytuacji po I wojnie światowej.

Na drugiej i trzeciej stronie umieszczono reportaż z wizyty wówczas 74-letniego serbołużyckiego kompozytora Bjarnata Krawca w miastach Jugosławii: Mariborze, Lublanie, Zagrzebiu, Belgradzie, Sarajewie, Dubrowniku. Szczegółowo w artykule opisano jego spotkania z wybitnymi jugosłowiańskimi działaczami kulturalnymi, zaprezentowano także wyczerpujące informacje na temat wydarzeń, w których brał udział podczas swoich odwiedzin. Ile dla niego samego znaczyła ta wizyta świadczą słowa podziękowania, przedstawionego nieco później na stronie ósmej. W tym miejscu przekazano go w formie, w jakiej zostało wydrukowane:

„Rozžohnujo so z Wašej krasnej jugosłowjanskej zemi, na kotrež sym tak njewurjekownje wjele rjanosće widział, lubosće a wopor-

² Siedziba tego konsorcjum znajdowała się w Lublanie, na ulicy Medvedova cesta numer 8. Dziś pod tym adresem usytuowane jest studio fotograficzne i projektanckie Fotolab.

niwośće nazhonil, wupraju z tutymi rjadkami wšitkim swoim přěćelam hišće raz najwutrobniši džak. Přežiwjene slončne dny pola Was wobkhywam na stajnje we swojej duši jako njezapomnjomne wokřewjenja swoich starych lět.

Luby Bóh žohnuj Was a zapłać Wam, štož moje słabe słowa njezamóža. Božemje!

W Ljubljanje, 29. IV. 1934.”

Trzecia i czwarta strona publikacji zawierają tłumaczenia opowieści serbołużyckich w języku słoweńskim: *Grofova hči in ovčar* oraz: *Povodni muž*. Ilustracje do opowieści (jak również te na stronie tytułowej pisma) były autorstwa znanej łużyckiej artystki Hanki Krawcec, córki Bjarnata Krawca. Zainteresowanie Jugosłowian opowieściami ludowymi z tego regionu notujemy także później w XX wieku, Nikola Jeremić w 1974 roku opublikował zbiór opowieści ludowych Serbołużyczan w tłumaczeniu na język serbochorwacki; *Narodne bajke Lužičkih Srba*.

Na piątej i szóstej stronie przedstawiono artykuł o życiu i twórczości pierwszego serbołużyckiego kompozytora Korly Awgusta Kocora, który Bjarnat Krawc napisał 10 lat wcześniej z okazji 100 rocznicy urodzin Bedřicha Smetany.

Na całych trzech stronach zaprezentowano pracę Josefa Páty w tłumaczeniu Vekoslava Bučara na język słoweński – *Iz kulturnega žiwljenja Lužiških Srbov po svetovni vojni*.

Ósma strona czasopisma zawiera serbołużycką modlitwę „Ojcze nasz” zanotowaną przez Johanna Weicharda von Valvasor w 1689 r. Następna strona jest poświęcona osobistym i bardzo emocjonalnym wspomnieniom chorwackiego pisarza Viktora Cara Emina, działacza politycznego na rzecz wyzwolenia Istrii, która była w tym czasie jeszcze pod włoskimi rządami, o doktorze Arnoście Muce i jego wizytach w chorwackiej Opatiji.

„Srbska Lužica” na swoich łamach przynosi też najnowsze wiadomości z Łużyc (strony dziewięć, dziesięć i jedenaście), swego rodzaju przegląd wydarzeń społeczno-politycznych w najwcześniejszych etapach tworzenia hitlerowskich Niemiec. Wielką wagę przywiązuje się do wywierania nacisku na Serbów Łużyckich przez aparat państwowy, krytykuje się coraz ostrzejszą germa-

nizację oraz zaprzestanie wydawania ważnych serbołużyckich periodyków. Dzięki temu segmentowi i podobnym elementom, którymi jest wyraźnie przeplatana cała struktura ideowa czasopisma, publikacja pozostawia wrażenie literatury bardzo politycznie zaangażowanej. Redakcja na Serbołużyczan patrzyła, jako na zagrożoną mniejszość narodową troska, o którą jest obowiązkiem braterskich narodów słowiańskich.

Rubryka „Iz slovanskega in tujega sveta” (Ze świata słowiańskiego i obcego) miała być poświęcona wydarzeniom sorabistycznym w całej Europie – w tym numerze o założeniu Katedry języka serbołużyckiego i literatury w Pradze, wykładzie Václava Černego o Serbołużyczanach w Genewie; oraz w Jugosławii – tutaj dowiadujemy się o decyzji gminy Ljubljana nazwać jedną ze swoich ulic imieniem Lužičko-srbska³, o wykładach na temat Serbów Łużyckich zorganizowanych przez Vekoslava Bučara oraz zakładaniu towarzystw serbołużyckich w serbskim Leskovacu, Sarajewie i Dubrowniku, jak również o planowanym założeniu podobnego towarzystwa także w bułgarskiej Sofii.

Na dwunastej stronie pisma znajdujemy otwarty list Jurija Ješkigo, wówczas lektora języka serbołużyckiego na Uniwersytecie Warszawskim, do instytucji w całej Jugosławii z propozycją przeprowadzenia wykładów na temat swojego narodu i jego położenia pod reżimem nazistowskim.

Z rubryki pod nazwą „Tiskovni pregled” (Przegląd prasowy) trzeba zwrócić uwagę na bardzo ważne i korzystne – z perspektywy rozwoju sorabistyki na Bałkanach – informacje o publikacjach jugosłowiańskich (dokładnie chodzi o 11 prac, które do tego czasu opublikowano, przede wszystkim w języku serbochorwackim) dotyczących Serbołużyczan w pierwszych dziesięcioleciach XX stulecia.

Redakcja czasopisma oferowała również pomoc przy zdobywaniu najnowszej literatury o Serbach Łużyckich, we wszystkich językach europejskich, z różnych dziedzin tematycznych: polityki, historii, geografii, językoznawstwa, muzykologii itd. Pozycje, które nie widniały na liście można było przez redakcję zamówić.

³ Ulica ta w stolicy Słowenii nazwę tę zachowała do dzisiaj.

Oprócz tego, osobom zainteresowanym dostarczano informacje o sposobie przystąpienia do Maćicy Serbskiej.

Pierwszy numer pisma „Srbska Lužica” ukazał się w czerwcu 1934 r., drugi miał wyjść 13 lipca tego samego roku. Do tego niestety nie doszło, ani wówczas, ani kiedykolwiek później. O przyczynach całkowitego zaniechania wydawania kolejnych zeszytów możemy w tej chwili tylko spekulować. Czy powodem była słaba reakcja publiczności czytelniczej, z czym wiązał się brak środków finansowych na dalsze projekty, czy nacisk ze strony aparatu państwowego lub innych środowisk, mający swe podłoże we wrażliwości ówczesnej europejskiej sceny politycznej, czy też chodziło o coś zupełnie innego, trzeba dopiero wyjaśnić. Faktem jest, że zaledwie parę miesięcy po wydaniu pierwszego (i zarazem ostatniego) numeru pisma w Marsylii w zamachu zamordowany został jugosłowiański król Aleksandar Karađorđević. Niedługo potem reżim nazistowski zdecydował się zlikwidować wszystkie indywidualne i społeczne prawa Serbołużyczan, jako samodzielnego narodu w Niemczech. Nasze pismo jakby wyczuło i zapowiedziało tamte nieszczęsne wydarzenia. Niczym meteoryt zabłysnęło na horyzoncie sorabistycznym, niebawem niestety całkowicie zniknęło. W każdym razie, „Srbska Lužica” pozostaje konkretnym przykładem „złotego wieku” łużycoznawstwa wśród Słowian Południowych w okresie międzywojennym, a zarazem cennym zapisem unikalnych wydarzeń, które pod względem ilościowym oraz intensywności przewyższały wszystkie etapy rozwoju sorabistyki bałkańskiej, aż do dnia dzisiejszego włącznie.

„Srbska Lužica” - ephemera of the sorabistic periodical press in the Balkans

First permanent cultural and political ties between the South Slavs and Lusatian Sorbs were established in mid-nineteenth century and to the early decades of the twentieth century reached its peak. One concrete result of increased interest in the South Slavs scientific community in events in Lusatia during the period after World War I was issuing of „Srbska Lužica” in June 1934. According to plans „Srbska Lužica” was supposed to come out once a month, and acquaint Yugoslav people with the national, cultural, political, economic and social life of Lusatian Sorbs. The journal was published by consortium „Srbska Lužica”, whose representative was Joze Lavrič. The journal was printed at the printing company Slovenija, for its editors was elected Vekoslav Bučar. V. Bučar belonged to the Yugoslav academic workers who in the decades between two world wars, often visited Lusatian Sorbs in their homeland and later transmitted their impressions to the compatriots through various publications, continuing the pioneering work of Josip Milaković, Leonard Leopold and others.

Journal on its 16 pages brings, among other things, report from the visit of at that time 74-year-old sorbian composer Bjarnat Krawc in Yugoslav cities, short sorbian folk stories translated into Slovenian language, Bjarnat Krawc’s article on life and work of the first sorbian composer Korla August Kocor, the latest news from Lusatia, review of sorabistic events across Europe, information on Yugoslav publications about Lusatian Sorbs in the early decades of the twentieth century.

The first issue of „Srbska Lužica” came out in June 1934, it was planned the second number to come out on July 13th of that same year. Unfortunately, this did not happen then, or any time later. The reasons that led to this end may at present only be speculated.

TOMASZ DERLATKA

O czasopiśmienniczych inicjatywach lipskiego Instytutu Sorabistycznego

Na wstępie sformułowanych zostanie kilka słów wprowadzających do problematyki czasopiśmienniczych projektów lipskiego Instytutu Sorabistycznego, które pozwolą rozważania zaprezentowane na poniższych stronach ulokować we właściwym kontekście.

Przez czasopiśmiennicze inicjatywy instytutu rozumiem takie działania z jego strony, których efektem stało się ukazanie się określonego periodyku (bez względu na postać, w jakiej został opublikowany), przede wszystkim jednak czasopism, o charakterze periodycznym z jednej strony, ze strony drugiej o charakterze mniej lub bardziej, ale jednak naukowym. Takie ustalenie *meritum* sprawy pociąga za sobą określoną reglamentację materiału.

Po pierwsze, w wywodach nie różnicuję pomiędzy czasopismami drukowanymi i internetowymi. Nie ma takiej potrzeby, ponieważ całościowa działalność czasopiśmiennicza instytutu, dodajmy: prowadzona wyłącznie w XXI wieku, ogranicza się, z kilku przyczyn, o których za chwilę, w wielkiej mierze do periodyków internetowych. Po drugie, nie ma przy tym znaczenia, jak długo dane pismo się ukazywało. W tym aspekcie wskazać należy, iż cechą znaną wszelkich projektów wydawniczych ze strony Instytutu Sorabistycznego jest nader krótki ich żywot. Po trzecie, koncentracja uwagi na aspekcie periodycznego, tj. cyklicznego ukazywania się danego czasopisma powoduje, że nie będą tu brane pod uwagę inicjatywy jednorazowe. A takowych również nie było wiele, bowiem w ciągu swej sześćdziesięcioletniej historii lipski instytut ma na koncie jedno takie przedsięwzięcie, czyli pierwszy tom *Sorabistiskich přednoškow*, tj. opublikowanych w formie drukowanej odczytów wygłaszanych przez pracowników instytutu bądź zaproszonych przez nich gości na tzw. letnich szko-

łach języka górno- bądź dolnołużycznego (organizowanych jednak w Budziszynie)¹. Przy okazji zwrócić chciałbym uwagę na szerzej nieznany resp. permanentnie pomijany fakt, że rzezione kursy zrodziły się i w początkowych latach prowadzone były w gestii właśnie lipskiego instytutu, a nie, jak dzisiaj, siłami jego większego i zamożniejszego brata, tj. Instytutu Serbołużycznego (głuż., dłuż. *Serbski institut*) z siedzibą w Budziszynie.

*

Instytut Sorabistyczny (głuż., dłuż.: *Institut za sorabistiku*, niemiecki: *Institut für Sorabistik*) na Uniwersytecie Lipskim (*Universität Leipzig*) założony został we wrześniu roku 1951². Jako taki jest on zatem jedynie o dwa miesiące młodszy niż mający w dzisiejszej sorabistyce pozycję suwerena budziszynski Instytut Serbołużyczny. Co ciekawe, swoją dzisiejszą nazwę budziszynska jednostka zawdzięcza właśnie instytutowi lipskiemu, ponieważ prymarną nazwą dzisiejszego Instytutu Sorabistycznego była nazwa *Serbski institut*.

Powołanie do istnienia Instytutu Sorabistycznego nie było jednak początkiem sorabistyki w Lipsku, lecz swoistym ukoronowaniem

¹ Dotychczas ukazały się w rytmie nieregularnym trzy numery *Sorabistiskich přednoškow* (*Sorabistiske přednoški 1977. Mjezynarodny vysokošulski kurs za serbsku rěč a kulturu*, Budyšin 1977; *Sorabistiske přednoški II: mjezynarodny lěčny ferialny kurs za serbsku rěč a kulturu*, pod red. H. Faski, Budyšin 1995; *Sorabistiske přednoški III: mjezynarodny lěčny ferialny kurs za serbsku rěč a kulturu*, pod red. F. Šěna, Budyšin 2003), z czego dwa ostatnie są zasługą pracowników budziszynskiego, a nie lipskiego instytutu.

² Dokładniej o historii lipskiego Instytutu Sorabistycznego por. artykuły: H. Schuster-Šewc, *Entwicklung der Sorabistik*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe“ 1974, Heft 5, s. 441-448; H. Šewc, *Jónkróčna kubłarnja a slědžernja. Institut za sorabistiku pri KMU 30 lět*, „Rozhlad“ 1981, č. 12, s. 441-446; H. Schuster-Šewc, *30 Jahre Institut für Sorabistik an der Karl-Marx-Universität*, in: „Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe“ 1982, Heft 6, s. 559-565; Ch. Piniekowa, *Serbska sorabistika jako sorabistika w ZRN*, „Rozhlad“ 1993, č. 5, s. 201; eadem, *Sorabistika na Lipsčan uniwersiće: přinošk k najmlódsim stawiznam*, in: „Práce z dějin slavistiky“ 20 (1998), s. 23-29; T. Derlatka, *Sorabistik*, in: *Geschichte der Universität Leipzig 1409-2009. Fakultäten, Institute, Zentrale Einrichtungen*. 1. Halbband, Leipzig 2009, s. 681-690; idem, *Sorabistika na Uniwersytecie Lipskim*, „Acta Cassubiana“, 2010, t. 12, s. 198-212.

długowiekowych związków *Alma mater Lipsiensis* i diaspory serbołużyckiej. Powstanie Uniwersytetu Lipskiego w grudniu roku 1409 (niedawno uroczyste obchodzona była rocznica 600-letniego istnienia), determinowane było ostrym sporem, jaki zaistniał w kadrze uniwersytetu Karola (*Univerzita Karlova*), a którego bezpośrednim efektem było odejście profesorów pochodzenia niemieckiego z praskiej uczelni. Część z nich wzmocniła kadre uczelni w Krakowie, część – na wiosnę roku 1409 – udała się w drogę prowadzącą do Lipska, gdzie kilka miesięcy później założyli drugą po uniwersytecie w Heidelbergu szkołę wyższą na terytorium dzisiejszej Republiki Federalnej Niemiec.

Czemu jednak przypominam fakty z odległej przeszłości? Otóż dlatego, że wśród niemieckojęzycznej kadry profesorskiej praskiego uniwersytetu znajdowało się bez wątpienia wielu akademików (nawet dziekanów i rektorów) pochodzenia serbołużyckiego, o czym bezspornie przekonują morfologiczne właściwości nazwisk kilku z nich. Dodam, że o dokładną statystykę Serbołużyczan na Uniwersytecie Karola pokusił się przed ponad pięćdziesięcioma laty czeski historyk Miroslav Střihavka³. Powiedzieć tedy można, że symbioza uniwersytetu w Lipsku i narodu serbołużyckiego datuje się od samych narodzin tej uczelni i trwa już ponad sześćset lat.

Przez ten długi czas urzeczywistnionych zostało ze strony Serbołużyczan wiele rozmaitych inicjatyw kulturalno – naukowo – studenckich, z których najciekawszą i najbardziej wartościową była erygacja w 1716 r. przez sześciu studentów teologii (początkowo serbołużyckiego) towarzystwa studenckiego pod nazwą *Societas Lusatorum Sorabica*. Pośród zasygnalizowanych projektów Serbów Łużyckich w Lipsku znalazły się również i aktywności czasopiśmiennicze. W roku 1766 dwaj studenci założyli i wydali pierwszą serbołużycką gazetę, pisaną jeszcze odręcznie, tj. „Lipske nowiny a wšitkizny”⁴. Pierwszy jej numer zredagowany został (prawdo-

³ M. Střihavka, *Lužičané na Karlově Universitě v Praze do počátku XV. stol.*, „Lětopis“ B 1955, s. 206–220.

⁴ Por. K. A. Jenč, *Serbske předařske towařstwo w Lipsku wot lěta 1716–1866*, „Časopis towařstwa Mačicy Serbskeje“ 1867, Prěni zešiwk, s. 467; B. Budar,

podobnie) z okazji pięćdziesiątej rocznicy założenia towarzystwa Societas Lusatorum Sorabica; wkrótce wydany został również numer drugi i zarazem ostatni.

Studenckie życie serbołużyckie na uniwersytecie w Lipsku i w samym mieście nabrało znaczącego przyspieszenia w pierwszej tercynie wieku XIX. Wówczas to studia w mieście lip (do dnia dzisiejszego lipy stanowią ponad pięćdziesiąt procent drzewostanu miasta) podjęła grupa patriotycznie zorientowanych Serbołużyczan na czele z „ojcem” literatury górnołużyckiej, Handrijem Zejlerem. On to wraz ze swoim przyjacielem, Hendrichem Augustem Krygarem wydał w przeciagu kilku lat około sześćdziesięciu numerów kolejnego czasopisma serbołużyckiego w Lipsku, tj. gazety „Serbska nowina”. Czasopismo to spełniło wielką funkcję nie tylko dla życia kulturalnego Serbołużyczan, zarówno tych przebywających w Lipsku, jak i tych, którzy zostali na Łużycach, ale również i dla przyszłej dyscypliny naukowej, jaką stała się sorabistyka. W swej „Gazecie Serbołużyckiej” studenci serbołużyccy zamieszczali próby literackie, oryginalne bądź translatorskie, które w późniejszym okresie stały się prawdziwym skarbem dla sorabistów-literaturoznawców.

Dotychczasowe informacje, dość pobieżne zresztą, przekazać miały jedną istotną kwestię. Tę mianowicie, że tradycje czasopiśmiennictwa o profilu sorabistycznym Lipsk jako centrum naukowe i studenckie miał wcale bogate. I właśnie do tradycji tych powinien nawiązać, rozszerzyć je, jak i naukowo nobilitować powołany do życia Instytut Sorabistyczny. Czy tak się stało, o tym już za moment, bowiem wpierw wyjaśnić należy genezę powstania samego instytutu.

Jak powiedziano, związki wielkiej lipskiej uczelni z małym narodem serbołużyckim mają głębokie korzenie. Sami Serbołużyczanie nosili się z zamiarem powołania samodzielnej jednostki academic-

Alma mater Lipsiensis a Serbja, „Rozhľad” 1985, čo. 2, s. 34; H. Schuster-Šewc, 275 Jahre „Sorabica”. Zur sorbisch (wendisch)-deutschen Traditionsgeschichte an der Leipziger Universität, [w:] Universität Leipzig. Mitteilungen und Berichte für die Angehörigen und Freunde der Universität Leipzig, 1991, Ausgabe 3, s. 24; M. Völkel, *Serbske nowiny a časopisy w zašlosti a přítomnosti*, Budyšin 1984, s. 8 i n.

kiej zajmującej się sorabistyką od dawien dawna, jednakowoż z uwagi na zmieniającą się sytuację polityczno – gospodarczo - akademicką w Niemczech na przestrzeni wieków, jak i trzeźwą ocenę własnych mocy, postulat odnoszący się do konieczności utworzenia akademickiego instytutu sorabistycznego został bezpośrednio sformułowany dopiero w roku 1929. Korzystne warunki do urzeczywistnienia planu nastąpiły natomiast nie wcześniej niż po 1945 r., a precyzyjniej rzecz całą ujmując: po powstaniu Niemieckiej Republiki Demokratycznej (1949). Należy tu wyraźnie zaakcentować, że miejsce „skutkowania”, czyli działalności przyszłego instytutu akademickiego skoncentrowanego na nauczaniu obu języków, kultur i literatur serbołużyckich nie było – co może dziwić, zważywszy na genetyczne niejako związki Lipska z Serbami Łużyckimi – jednoznacznie sprecyzowane. Obok Lipska, tedy miejsca z uwagi na historyczne związki obu podmiotów do goszczenia takiego instytutu predysponowanego, w grę wchodziła również i Jena. Ostatecznie jednak postawiono na Lipsk jako na ostateczną lokalizację akademickiego instytutu sorabistycznego⁵, jak się wydaje z dobrym skutkiem, na co wskazuje ponad sześćdziesięcioletnie trwanie Instytutu Sorabistycznego w strukturze tej uczelni.

Od semestru zimowego roku akademickiego 1951/1952 sorabistyka jako przedmiot studiów i instytut jako podmiot go organizujący uzyskały rację bytu w sensie prawnym. Akt powołujący do życia dzisiejszy Instytut Sorabistyczny, jak powiedziano: wówczas jako Serbski instytut, datuje się na 6.09.1951 r. Od tego czasu placówka – naturalnie przy wielu nieuchronnych zmianach strukturalnych, nazewniczych itp. – funkcjonuje po dzień dzisiejszy. W obliczu narastających lawinowo likwidacji instytutów uniwersy-

⁵ D. Šořta, *Institucionalizowanje sorabistiki po druhej swětowej wójnje*, „Rozhlad” 1997, čo. 7/8, s. 268. Wskazuję również na mutacje tego artykułu: *Instytutujuannja sorabistyky pislja Drugoi switovoi vijny*, [w:] *Pytannja sorabistyky. VI–VII mižnarodni sorabistyčni seminary* 1995, 1997, L’viv 1999 s. 35–42; *Die Institutionalisierung der Sorabistik nach dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Figuren und Strukturen: historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag*, pod red. M. Hettlinga et al., München 2002, s. 793-799; O historii i problemach „saksońskiej sorabistyki” por. także kolejny artykuł tego autora *Sächsische Sorabistik im 20. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Regionalgeschichte und Landeskunde” 1997-1998, s. 199–206.

teckich w Niemczech, zwłaszcza tych „małych”, podobnie jak i na skutek planowanych (kontrowersyjnych) inicjatyw wewnętrznych, osobną kwestią pozostaje fakt, jak długo jeszcze dane mu będzie w swojej dotychczasowej (i sprawdzonej) formie istnieć.

*

Pomimo wspomnianych bogatych tradycji czasopiśmiennictwa o profilu sorabistycznym w Lipsku, aktywność Instytutu Sorabistycznego na tym polu w przedziale lat 1951-1989 jest miżerna. Co ciekawe, stoi to w wyraźnej opozycji względem wcale bogatego dorobku naukowego i pedagogicznego Instytutu w tym okresie. Być może właśnie z powodu zaangażowanej działalności pracowników na obu wymienionych, fundamentalnych dla akademickiej jednostki naukowej, płaszczyznach nie doszło w tym okresie do powstania żadnego własnego czasopisma naukowego, nad czym należy zarówno ubolewać, jak i pytać się za przyczynami takiego stanu rzeczy⁶.

„Sorapis”

Niezadowolająca i (częściowo) niezrozumiała sytuacja dotycząca możliwości i potrzeby redagowania i wydawania własnego czasopisma naukowego, co bez wątpienia wzmocniłoby pozycję i odbiór małego przecież instytutu w nauce (niemieckiej bądź europejskiej), zmieniła się dopiero w wieku XXI. W 2000 r. ukazał się pierwszy numer rocznika pod nazwą „Sorapis”, którego głównym pomysłodawcą był, jak pisze: sama idea zrodziła się „w nazymje lěta 1998”⁷, ówczesny komisaryczny dyrektor Instytutu, prof. Tadeusz Lewaszkiewicz. Wydawcami, redaktorami i autorami artykułów publikowanych na łamach czasopisma byli studenci sorabistyki, periodyk wydawany był jednak pod egidą instytutu. Teksty, w całości

⁶ Jako swoiste usprawiedliwienie tej sytuacji wskazać tu należy na prężnie rozwijające się w okresie powojennym czasopismo naukowe budziszyńskiego Instytutu Serbołużyckiego „Lětopis”, które do dnia dzisiejszego stanowi najbardziej prestiżowy periodyk poświęcony sprawom sorabistyki. Naturalnie, w czasopiśmie tym, i w kilku innych (np. w „Rozhladzie”, „Serbskiej šuli”) publikowali również członkowie lipskiego instytutu.

⁷ T. Lewaszkiewicz, *Předstowo*, „Sorapis”2000, zešiwk 1, s. 7.

sporządzane w językach serbołużyckich, co odróżniało „Sorapis” chociażby od budziszyńskiego „Lětopisu”, stanowiły w większości owoc prac seminaryjnych pisanych pod opieką pracowników instytutu. Artykuły pogrupowane były według tematyki, najważniejsze działy tematyczne stanowiły literaturoznawstwo (*literaturověda*), językoznawstwo (*řečespyt*) i historia (*stawizny*). Życzliwie przyjęte czasopismo, wzmianki o nim odnajdziemy w zarówno w polskiej⁸, jak i zagranicznej⁹ prasie slawistycznej, ukazywało się w latach 2000-2004, całkowita liczba numerów „Sorapisu” zamyka się liczbą pięć¹⁰. Po roku 2004 czasopismo przestało się ukazywać.

Zapytać wypada, jakie były tego przyczyny? Otóż wcale nie natury finansowej, co stanowi w dniu dzisiejszym główny powód likwidacji, niekiedy bardzo zasłużonych, periodyków naukowych. Każdy numer „Sorapisu” był bowiem dofinansowywany przez *Założbę za serbski lud* (Fundacja dla narodu serbołużyckiego) kwotą w wysokości około tysiąca euro, niewielki przyczynek finansowy wyasygnowała również rada studentów (*StudentInnenrat*) lipskiej uczelni. Nie starczało to wprawdzie na wypłacanie honorariów dla autorów, jednak w zupełności pokrywało koszty redakcji i druku. Głównym powodem zaprzestania wydawania czasopisma było zmniejszenie zainteresowania ze strony tych, którym na dalszym jego ukazywaniu się winno zależeć najbardziej, tj. studentów sorabistyki. W ciągu kilku ostatnich lat zaobserwować się daje znaczące obniżenie się ogólnego poziomu studentów (nie tylko) sorabistyki, ich kompetencji naukowej, jak również „engagementu” na rzecz propagowania nauki o Serbach Łużyckich. Pozycję taką można w dzisiejszych, ciężkich przecież, czasach zrozumieć, jednakowoż całkiem inną kwestią jest ta oto okoliczność, iż wśród dzisiejszych studentów-sorabistów nie widzę osoby, która podołałaby nielek-

⁸ R. Leszczyński, *Nowy periodyk studentów łużyckich przykładem ich naukowej aktywności*, „Zeszyty Łużyckie” 2001, t. 32/33, s. 139-143.

⁹ N. Đorđević, [recenzja]: *Sorapis*, in: „Zbornik Matice Srpske za slavistiku” 58-59 (2000), s. 267-268; M. Giger, [recenzja]: *Sorapis. Zešiwk 5*, in: „Slavia” 75 (2006), č. 1, s. 93-95.

¹⁰ „Sorapis”. Zešiwk 1, Lipsk 2000; „Sorapis”. Zešiwk 2, Lipsk 2001; „Sorapis”. Zešiwk 3, Lipsk 2002; „Sorapis”. Zešiwk 4, Lipsk 2003; „Sorapis”. Zešiwk 5, Lipsk 2004.

kim zadaniem redaktora czasopisma naukowego, przede wszystkim zaś obowiązkom językowej korekty.

Powtórzmy zatem, piątym numerem z roku 2004 „Sorapis”, pierwsze czasopismo naukowe w historii Instytutu Sorabistycznego na Uniwersytecie w Lipsku, zakończyło swój krótki żywot.

„Sor@pis”

Sytuację implikowaną dwoma faktami, pierwszym, że prawie sześćdziesięcioletni Instytut Sorabistyczny nie posiadał do czasu ukazania się „Sorapisu” własnego czasopisma naukowego, drugim, że pierwszy jego periodyk przedwcześnie zniknął ze sceny sorabistycznej i naukowej, uważałem za wysoce niezadowolającą. Stąd też w 2007 r. podjąłem starania o rewitalizację „Sorapisu”. Od początku było jednak dla mnie jasne, że formuła, według której się dotychczas ukazywał, czyli: studenci piszą, studenci korygują, studenci wydają, została wyczerpana z przyczyn podanych powyżej. Doszedłem zatem do wniosku, iż nowy periodyk stanowić winien „klasyczne” czasopismo naukowe, którego redaktorami będą pracownicy instytutu. Tym, co w roku 2007 nie było dla mnie jasne, było to, że Fundacja dla narodu serbołużyckiego, donator starego „Sorapisu”, odmówi (nie będę tu pisał o przyczynach) finansowania nowego „Sorapisu”. Toteż pierwszy jego numer, również rocznika, który ukazał się w roku 2007, miał postać czasopisma internetowego i taką to formę wydawniczą ma do dnia dzisiejszego. Z uwagi na potrzebę rozróżnienia obu periodyków zmieniony został również (nieznacznie) tytuł nowego czasopisma, teraz był to „Sor@pis”, co jednocześnie *expressis verbis* wskazywało na zmianę jego formy wydawniczej.

W porównaniu do drukowanego „Sorapisu” internetowy „Sor@pis” wykazuje kilka znaczących zmian. Po pierwsze, jego łamy udostępnione zostały również kręgom naukowym spoza Lipska. Publikują w nim zatem nie tylko studenci sorabistyki oraz pracownicy instytutu, lecz jest on otwarty dla wszystkich ludzi nauki, zainteresowanych problemami Serbołużyczan. Po drugie, poszerzone zostało jego spektrum tematyczne. Obok tematów sorabistycznych

sensu stricto, które w dalszym ciągu stanowią jądro periodyku, pojawiają się zarówno problemy kaszubistyczne, jak i kwestie związane z problemami innych kultur, języków i literatur „małych”. Po trzecie, artykuły w „Sor@pisie” ukazują się również w innych aniżeli serbołużyckie językach, jednak zasadniczo w słowiańskich. Po czwarte, na jego łamach publikowane są najbardziej wartościowe prace roczne, semestralne itp. studentów sorabistyki, które – do tej pory – nie znajdowały zainteresowania ze strony bardziej znanych periodyków serbołużyckich, tj. „Lětopisu”, „Rozhladu”, czy „Serbskiej šuli”. Po piąte, w Instytucie Sorabistycznym od ponad dekady zapoznają się z kulturą, językiem i literaturą Górnych i Dolnych Serbołużyczan stypendyści z krajów Europy Wschodniej i Centralnej (każdego roku przyznawane są przez Fundację dla narodu serbołużyckiego maksymalnie trzy dwusemestralne miejsca stypendialne). Jeden z warunków zakończenia stypendium stanowi napisanie pracy o charakterze naukowym, w której dany stypendysta prezentuje efekty swojej rocznej pracy. Przez owe dziesięć lat, do czasu wydania pierwszego numeru „Sor@pisu” uzbierało się takich prac niemal trzydzieści, a co ciekawe, również i one nie doczekały się większej uwagi ani ze strony „Lětopisu”, ani ze strony „Rozhladu”. Prace te są odtąd publikowane w „Sor@pisie”.

Jak dotąd ukazały się cztery numery „Sor@pisu”. W roku 2007 wydany został numer literaturoznawczy, *Folia litteraria*¹¹, rok później numer językoznawczy, *Folia linguistica*¹², zaś w roku 2009 ukazał się numer specjalny, który wypełniła moja monografia¹³. W roku 2010 zredagowałem kolejny numer poświęcony zagadnieniom literatury serbołużyckiej¹⁴. Łatwość dostępu, jaką gwarantuje zamieszczenie czasopisma w internecie, powoduje, że – o czym

¹¹ „Sor@pis”. *Folia litteraria*. 1 (2007), nr 1, <http://www.uni-leipzig.de/%7E-sorb/seiten/hsb/06/sorapis-2007-01.pdf>.

¹² „Sor@pis”. *Folia linguistica*, 2 (2008), nr 1, <http://www.uni-leipzig.de/%7E-sorb/seiten/hsb/06/sorapis-2008-01.pdf>.

¹³ T. Derlatka, *Sorabistyczne studia literaturoznawcze. Seria I: Prace z lat 2002-2007*, in: „Sor@pis”. Wosebity zešiwk, 3 (2009), nr 1, http://www.uni-leipzig.de/_sorb/seiten/hsb/06/sorapis-2009-01.pdf.

¹⁴ „Sor@pis”. *Folia litteraria*, 4 (2010) nr 1, <http://www.uni-leipzig.de/~sorb/seiten/hsb/06/sorapis-2010-01.pdf>.

przekonują statystyki dostępu oraz liczba pobrań poszczególnych numerów – decyzja o wydawaniu naukowego czasopisma instytutu była decyzją słuszną.

„Acta Sorabica Lipsiensia”

Jak wzmiankowano, dużą część artykułów w „Sor@pisie” stanowią prace naukowe (roczne, semestralne) studentów oraz stypendystów sorabistyki, które do tego czasu nie znalazły uznania w oczach redaktorów innych serbołużyckich czasopism naukowych i kulturalnych. Zachęcony ilością takich materiałów zdecydowałem się sięgnąć również po napisane, obronione acz dotąd nieopublikowane prace dyplomowe byłych studentów Instytutu Sorabistycznego. I odkryłem, rzecz można, rzecz niesłychaną. Po przeprowadzonej analizie i inwentaryzacji okazało się, że w archiwum instytutu zachowało się (fakt to niespotykany ze względu na brak obowiązku archiwizacji prac dyplomowych przez macierzyste instytuty!) ponad sto siedemdziesiąt prac, głównie magisterskich, z różnych poddyscyplin: kulturo-, literaturo- i językoznawstwa sorabistycznego, powstających przez cały niemal okres istnienia instytutu. Oczywiście, ich poziom jest różny, od prac znakomitych po prace średnie i te całkiem słabe, ponieważ jednak byłem i jestem zdania, że tak mała dyscyplina, jaką jest sorabistyka, nie może pozwolić sobie na to, by niemal dwieście, bądź co bądź naukowych, prac kurzyło się bezużytecznie w szafie pełniącej funkcję archiwum instytutowego, zdecydowałem się na założenie – również internetowego (z powodów takich samych, jak w przypadku „Sor@pisu”) czasopisma archiwizującego, tj. „Acta Sorabica Lipsiensia”. W kolejnych numerach konkretnych serii tematycznych (literaturoznawstwo, kulturoznawstwo, językoznawstwo itd.) metodycznie udostępniane będą, poczynając od tych najbardziej wartościowych, kolejne prace z ostatnich pięciu dekad¹⁵.

¹⁵ Dotychczas ukazały się: „Acta Sorabica Lipsiensia” 1 (2009), nr 1: Lubina Hajduk-Veljković, *Wuwice serbskeje krótkeje prozy na zakładze analizy wubranih tekstow z antologijow, wozjewjenych mjez 1951 a 1996*, Lipsk 2001; „Acta Sorabica Lipsiensia” 2 (2010), nr 1: Jěwa-Marja Čornakec, *Serbske pismowstwo mjez 1937 -*

W krótkim sprawozdaniu zaprezentowałem czasopiśmiennicze inicjatywy Instytutu Sorabistycznego na Uniwersytecie w Lipsku. Nie są one specjalnie imponujące, ale – być może – takimi być nie mogły. Permanentnym problemem małego instytutu, praktycznie od zarania, są bowiem dokuczliwe braki kadrowe, co powoduje, że jego pracownicy ledwie dają sobie radę z obowiązkami dydaktycznymi, sfera badań naukowych zredukowana jest do niezbędnego minimum, natomiast na projekty dodatkowe, a do takich zaliczyć należy aktywności wydawnicze, brakuje po prostu czasu, niekiedy i ochoty, o aspekcie finansowym takich przedsięwzięć nawet nie wspominając. Ubogą działalnością na polu czasopism naukowych Instytut Sorabistyczny nie nawiązał zatem do bogatych tradycji serbołużyckiego czasopiśmiennictwa w Lipsku.

About the publishing initiatives of the Institute for Sorbian Studies in Leipzig.

The article presents the publishing initiatives of the Institute for Sorbian Studies of Leipzig University. The activity can be described as fairly poor. During an almost 60 years of Institute's history (it was established in 1951) the research projects have only been conducted in 21st century. Apart from one printed journal, issued in years 2000 – 2004 by the students of Sorbian Studies (*Sorapis*), other publications were issued only as the Internet versions: scientific journal *Sor@pis* (since 2007) and a periodical in which student's thesis that has been written since the opening of the University up to the present day, are being archived and made accessible for the public - *Acta Sorabica Lipsiensia* (since 2009). The present Institute's poor activity in the field of scientific publishing does not address the Sorbian publishing traditions which in Leipzig can be traced back to the year 1766 (*Lipske nowiny a wšitkizny*).

„Zeszyty Łużyckie” – od sorabofilstwa do sorabistyki (1991-2011)

„Obok uznanych znawców problematyki lużyckiej coraz więcej miejsca wśród autorów zajmują ludzie młodzi – studenci i absolwenci slawistyki. Stanowi to zresztą swego rodzaju program prof. Ewy Siatkowskiej, która dąży do tego, by dzięki wychowaniu następców nie tylko przedłużyć życie Zeszytom, ale przekazać nowemu pokoleniu zainteresowanie problematyką lużycką”¹

„Zeszyty Łużyckie” są czasopismem wydawanym w Warszawie, związanym formalnie z Instytutem Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego (dawniej: Instytut Filologii Słowiańskiej UW) oraz ze środowiskami dawnego Koła Zainteresowań Kulturą Łużyczan (przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym), Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk i Towarzystwa Polsko-Serbołużyckiego.

Niniejszy artykuł ma na celu ogólne i skrótowe omówienie poszczególnych etapów ewolucji czasopisma od pierwszego numeru z roku 1991 do współczesności (rok 2011). Na temat historii „Zeszytów Łużyckich” pisali szerzej redaktorzy periodyku: M. Ziółkowska-Sobecka, E. Siatkowska oraz I.M. Doliński, w tym miejscu pomijam dane statystyczne i wszelkie informacje szczegółowe dostępne w literaturze przedmiotu.

1. Geneza „Zeszytów Łużyckich”

Korzenie „Zeszytów Łużyckich” (dalej ZŁ) określe na podstawie

¹ M. Ziółkowska-Sobecka, „Zeszyty Łużyckie” z perspektywy 10 lat, (w:) Zeszyty Łużyckie, t. 31, Warszawa 2000, s. 21.

zależności między omawianym czasopiśmem a jego pierwowzorem oraz bezpośredniego bodźca „instytucjonalnego”, który spowodował powstanie ZŁ.

Według pierwszego redaktora naczelnego i założycielki ZŁ – Profesor Ewy Siatkowskiej, pierwowzorem czasopisma jest „Biuletyn Serbsko-Łużycki” (dalej BSŁ), ukazujący się w latach 1936-1937. Wydawcą BSŁ było Polskie Towarzystwo Przyjaciół Narodu Łużyckiego działające w okresie od 1925 do 1939 roku. E. Siatkowska podkreśla wartość merytoryczną przedwojennego biuletynu: „Zapomniany dziś *Biuletyn Serbsko-Łużycki* stanowi cenne źródło do historii stosunków polsko-łużyckich w ostatnich latach przed drugą wojną światową i nie tylko. *Zeszyty Łużyckie* mogą się dużo nauczyć od swojego przodka”².

W artykule *Przodek „Zeszytów Łużyckich”* E. Siatkowska omawia ponadto działalność warszawskich towarzystw (kół zainteresowań) o profilu łużycoznawczym i sorabofilskim w okresie międzywojennym oraz podaje podstawowe informacje na temat analogicznych aktywności w innych ośrodkach polskich i czeskich. Przedmiotem zainteresowania autorki jest przede wszystkim tematyka czasopiśm wydawanych przez wspomniane organizacje, z wyróżnieniem właśnie BSŁ.

Siatkowska referuje artykuły dotyczące sytuacji politycznej Łużyczan w latach 1936-1937, stwierdzając ponadto, że: „Zawartość *Biuletynu* stanowiły przede wszystkim przedruki z prasy polskiej, łużyckiej i czeskiego piśmka *Lužická Korespondence*. Z rzadka ukazywały się artykuły pisane tylko dla tego organu. Obficie natomiast zamieszczano przekłady z łużyckiej literatury, głównie poezji. Wreszcie *Biuletyn* informował o działalności innych stowarzyszeń prołużyckich, tak w Polsce jak w Czechach. Przeważała tematyka polityczna, przede wszystkim relacje z prześladowań hitlerowskich na Łużycach”³.

Przegląd zawartości przedwojennego periodyku obrazuje analogie zachodzące między ZŁ a BSŁ. Twórcy „Zeszytów” co prawda

² E. Siatkowska, *Przodek „Zeszytów Łużyckich”*, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 4, Warszawa 1992, s. 61.

³ *Ibidem*, s. 56.

przeważnie pomijali tematykę polityczną, jednak w zakresie obecnych w ZŁ (zwłaszcza w pierwszych tomach) działów przekładowego i informacyjnego (działalność stowarzyszeń prołużyckich) wyraźnie czerpali inspirację z BŚL.

Impulsem do założenia w 1991 roku czasopisma o tematyce łużyckiej była działalność warszawskiego środowiska sorabofilskiego skupionego zwłaszcza przy Instytucie Filologii Słowiańskiej UW i w Kole Zainteresowań Kulturą Łużyczan. ZŁ powstały w celu publikacji referatów wygłaszanych właśnie na zebraniach Koła Zainteresowań Kulturą Łużyczan. Związki instytucjonalne i afiliacje ZŁ opisuje E. Siatkowska: „na początku 1986 roku przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym utworzono Koło Zainteresowań Kulturą Łużyczan. Prezesem do roku 1989 był Stanisław Marciniak, następnie do roku 1992 - Ewa Siatkowska, potem Marta Ziółkowska-Sobecka. W programie Koła były comiesięczne zebrania z referatami o tematyce sorabistycznej. (...) W 1989 roku powstał projekt publikacji co ciekawszych referatów, ale przeszkodę stanowił brak funduszy. Podjęto decyzję, by pismo, któremu nadano tytuł *Zeszyty Łużyckie*, było wydawane wspólnie przez Instytut Filologii Słowiańskiej UW i Koło Zainteresowań Kulturą Łużyczan PTL. (...) W roku 1995 wydano XII numer „Zeszytów” poświęcony setnej rocznicy powstania Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i w tej formie pożegnano się z wcześniejszym protektorem. (...)”⁴.

2. Rozwój „Zeszytów Łużyckich”

Na potrzeby tego artykułu wyróżnione zostały trzy etapy ewolucji „Zeszytów”:

- etap 1: lata 1991-1992 (tom 1-5),
- etap 2: lata 1993-2003 (tom 6-35/36),
- etap 3: lata 2004-2010 (tom 37/38-44)⁵,

które następnie pogrupowałam ze względu na profil sorabofilski

⁴ E. Siatkowska, *Skromniejszy jubileusz (piętnaście lat Zeszytów Łużyckich)*, s. a., artykuł dostępny w Internecie pod adresem: http://www.iszip.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=109&Itemid=79.

⁵ Na okładce tomu 44 figuruje rok 2010, jednak numer ten ukazała się w roku 2011.

(etap 1 i 2, punkt 2.1.) i sorabistyczny (etap 3, punkt 2.2.).

2.1. Czasopismo popularnonaukowe i sorabofilskie

2.1.1. Lata 1991-1992 – początki

Należy zaznaczyć, że przyjęte tu daty są umowne, wiele tekstów publikowanych w tym okresie w ZŁ posiada charakter naukowy, jednak całe czasopismo nie było *stricte* naukowe.

Lata 1991-1992 zazwyczaj nie są traktowane jako odrębny etap rozwoju ZŁ. Specyfika tego okresu polega na dopracowywaniu zakresu merytorycznego i ogólnie charakteru czasopisma, jak również na jego skromnej formie technicznej (nieczytelny maszynopis, niewyraźne reprodukcje itp.).

W pierwszym okresie istnienia ZŁ czasopismo posiada profil popularnonaukowy – publikowane są w nim teksty ściśle naukowe oraz popularyzatorskie, adresowane do osób nieposiadających podstawowych informacji na temat historii i współczesności Łużyc. Dodatkowo rozwijają się działy recenzji oraz sprawozdań: „Regularnie od pierwszych numerów zaczęto publikować też recenzje publikacji o tematyce sorabistycznej i zbliżonych do niej, popularyzując je i wspierając ich pozycję na rynku czytelnictwa, a także *kronikę* sorabistyczną i sorabofilską (...)”⁶.

Cele pierwszego zespołu redakcyjnego, opisane przez E. Siatkowską, również wskazują na charakter popularyzatorski oraz docelowych odbiorców spoza kręgu naukowego: „Założeniem redakcji było, aby *Zeszyty* docierały do jak najszerszych kręgów czytelniczych, propagując wiedzę o Łużycach, która w społeczeństwie polskim jest czasem żenująca. Dlatego starano się, by nawet poważne problemy naukowe przedstawiane były w sposób przystępny, tak jak np. w historycznym periodyku *Mówią wieki*. Naukowych czasopism slawistycznych adresowanych do profesjonalistów, w których jest miejsce na artykuły o tematyce łużyckiej, wychodzi w Polsce dużo (...), brak natomiast było łużycoznawczego pisma popularnego i tę lukę *Zeszyty Łużyckie* starały się wypełnić. Były

⁶ I. M. Doliński, „Zeszyty Łużyckie” jako źródło wiedzy o Łużycach, (w:) *Łużyce po obu stronach Nysy / Die Lausitz auf beiden Seiten der Neiße*, red. W. Jamrózek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary 2011, s. 89.

otwarte zarówno na masowego czytelnika, jak i autora, jeśli tylko miał coś ciekawego do powiedzenia”⁷.

Od numeru 4. ZŁ opatrywane są tytułem określającym zakres merytoryczny danego tomu⁸. W omawianym okresie istnienia „Zeszytów” ukazały się więc dwa numery tematyczne: *Kontakty polsko-łużyckie (I)* (nr 4), i *Kontakty polsko-łużyckie (II)* (nr 5).

Zamknięciem pierwszego etapu rozwoju ZŁ jest publikacja tomu 5, w którym wskazano konkretne zamierzenia i cele czasopisma⁹ oraz wprowadzono obcojęzyczne streszczenia artykułów. Streszczenia te uczyniły czasopismo bardziej przystępnym dla międzynarodowego środowiska slawistycznego i sorabistycznego oraz wpłynęły na podniesienie prestiżu naukowego ZŁ¹⁰.

W latach 1991-1992 nakład czasopisma wynosił 100 (nr 1), 150+25 (nr 2), 150 (nr 3) i 200 (nr 4, nr 5) egzemplarzy.

2.1.2. Lata 1993-2003 – ku sorabistyce

W drugim okresie istnienia „Zeszyty” pozostają czasopismem popularnonaukowym, co potwierdza wypowiedź M. Ziółkowskiej-Sobeckiej na temat czytelników i (planowanych) adresatów ZŁ: „Pismo ma charakter popularnonaukowy, bowiem krąg jego wirtualnych adresatów i rzeczywistych odbiorców jest zróżnicowany. Należą do nich z jednej strony uczeni-sorabiści i szerzej, slawiści (oraz studenci slawistyki) zarówno w Polsce, jak i poza nią. Z drugiej – problematyką poruszaną w *Zeszytach Łużyckich* zainteresowani są w Polsce ludzie związani emocjonalnie ze słowiańskimi sąsiadami zza Odry, działacze licznych kół przyjaciół Łużyczan, artyści, pisarze, poszukiwacze osobliwości etnograficznych”¹¹.

Na tym etapie, nie odchodząc od specyfiki wypracowanej w la-

⁷ E. Siatkowska, *Skromniejszy jubileusz...*

⁸ Zob. **Aneks 1**.

⁹ Zob. I. M. Doliński, op. cit., s. 89: „Wstęp do (...) przełomowego tomu 5 potwierdza „misję” „Zeszytów” – (...) będziemy publikować artykuły krajoznawcze, z zakresu geografii gospodarczej, geologii, socjologii, językoznawstwa, a także omówimy problem emigracji, rozwój sorabistyki w kraju i za granicą (t. 5 [1992], s. 1). Mowa była też o przekładach z literatury pięknej i popularyzacji twórczości ludowej”.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ M. Ziółkowska-Sobecka, op. cit., s. 19.

tach 1991-1992, periodyk rozwija się dynamicznie, a jego formuła staje się coraz bliższa czasopismu naukowemu (sorabistycznemu). Cezura końcowa nie jest wyraźna, ponieważ za przełom można uznać dopiero numer 37/38 ZŁ, to znaczy tom otwierający kolejny, „naukowy” etap rozwoju czasopisma.

Tematyka, stylistyka i charakter (naukowy/nienaukowy, oryginalny/odtwórczy, np. sprawozdawczy) artykułów publikowanych w pierwszych 30 tomach ZŁ są bardzo zróżnicowane: „(...) poza tekstami o charakterze *stricte* naukowym poszczególne numery przynoszą powszechnie dostępne informacje o Łużycach i ich mieszkańcach, tłumaczenia z literatury łużyckiej, polskie utwory o tematyce związanej z tą ziemią, recenzje, przeglądy wydarzeń”¹².

Na popularnonaukowy charakter czasopisma wskazują także tytuły niektórych tomów ZŁ. Poszczególne numery zaliczone do tego etapu noszą tytuły: *Łużyce – przeszłość, terażniejszość, przyszłość* (nr 6), *Łużyce z lotu ptaka* (nr 7), *Kalejdoskop łużycki* (nr 8), *Łużycanie i inni* (nr 9), *Starsze dzieje Łużyc (IX-XIX wiek)* (nr 10), *Nowsze dzieje Łużyc (XX wiek)* (nr 11), *Sylwetki polskich przyjaciół Łużyczan* (nr 12), *Dolni Łużycanie – ich życie i problemy* (nr 13/1), *Własne drogi rozwoju łużyckich języków literackich* (nr 13/2 [14]), *Łużycanie w świetle źródeł historycznych i literackich* (nr 13/3 [15]), *Jakie były i są Łużyce* (nr 16), *Pamięć i trwanie* (nr 17), *Co to znaczy być Łużyczaninem?* (nr 18), *Między dawnymi i nowymi laty* (nr 19), *Tradycje ludu łużyckiego* (nr 20), *Ojczyzna i świat w oczach łużyckich pisarzy* (nr 21), *Legendy, znaki, symbole i fakty* (nr 22/23), *O związkach i tradycjach kulturalnych Łużyczan* (nr 24), *Języki łużyckie szkiełkiem i okiem widziane* (nr 25), *Sylwetki i fakty* (nr 26), *Językoznawczy przekładaniec* (nr 27), *Łużycanie, ich tożsamość narodowa, język, folklor i zwyczaje* (nr 28), *Łużycka Kaliope i Melpomena* (nr 29), *Spojrzenie w przeszłość* (nr 30), *Studia łużyckie i polsko-łużyckie* (nr 31), *Trochę etnologii, trochę historii, trochę futurologii* (nr 32/33), *Tym razem Dolne Łużyce* (nr 34), *Budziszyn i nie tylko* (nr 35/36).

Zakres merytoryczny artykułów zamieszczonych w tych tomach i przynależność tekstów do konkretnych dziedzin nauki zarysowała M. Ziółkowska-Sobecka: „Problematyka (...) obejmuje za-

¹² Ibidem.

gadnienia: mniejszości narodowych i ich wzajemnych kontaktów z Łużyczanami, życie społeczne, naukowe i kulturalne Łużyczan, ich tożsamość narodową, folklor, zwyczaje, tradycje, kulturę i oświatę na Łużycach, literaturę, językoznawstwo, sztukę, życie religijne, historię, krajoznawstwo, przemysł¹³.

Charakteryzując drugi etap rozwoju ZŁ jako drogę „ku sorabistyce” należy podkreślić, że periodyk ten nigdy nie ograniczał się do omawiania tematyki łużyckiej. Na łamach „Zeszytów” wielokrotnie publikowali badacze innych mniejszości narodowych, kulturowych i etnicznych, m.in. Walińczyków, Bretończyków, Rezjan, Kaszubów, Tatarów, Żydów¹⁴.

Dokładne zestawienie nakładów poszczególnych numerów ZŁ z omawianego okresu byłoby zbyt rozbudowane i bezcelowe, dodatkowo niejednokrotnie trudno określić liczbę egzemplarzy (nie podano jej w czasopiśmie). Przykładowo w 2000 roku (tom 31) nakład czasopisma wynosił 250 egzemplarzy.

W latach 1991-2000 periodyk ukazywał się 3 razy w roku, w 2000 roku M. Ziółkowska-Sobecka stwierdziła, że ZŁ to „właściwie rocznik”¹⁵. Począwszy od tomu (numeru) 10, w regularnych odstępach czasu zamieszczano bibliografię ostatnich 10 numerów (tom 10, 20, 30 i 39/40). Od numeru 11 (1994) do dziś czasopismo posiada numer ISSN 0867-6364.

W omawianym okresie istnienia, dokładniej w roku 1995 (nr 13/1), „Zeszyty” uzyskały również nowego stałego wydawcę¹⁶ – Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego (aktualnie: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW). Od początku istnienia czasopisma problemem pozostaje jego finansowanie. Sytuację tę opisuje wieloletni członek redakcji, aktualnie zastępca redaktora naczelnego – I. M. Doliński: „Status ZŁ początkowo nie był sformalizowany (wiele tomów ukazywało się nie tylko dzięki dotacjom Wydziału Polonistyki UW, wsparciu Domowiny, ale i prywatnemu „sponsoringowi” zaprzyjaźnionych prywatnych

¹³ Op. cit., s. 22.

¹⁴ Zob. I. M. Doliński, op. cit., s. 90.

¹⁵ Zob. M. Ziółkowska-Sobecka, op.cit.

¹⁶ O poprzednim wydawcy zob. wyżej (1).

firm, a nawet pojedynczych osób, np. Jěwy Marji Čornakec, prof. Dietricha Šofty, dr Ireny Šřakowej, prof. Rolanda Martiego i in.). Z czasem udało się ustabilizować pozycję organizacyjną ZŁ na Wydziale Polonistyki UW (jako wydzielonego tematu badawczego) (...)”¹⁷.

2.2. Czasopismo naukowe i sorabistyczne (lata 2004-2011)

Cezura początkowa tego okresu wyznaczona została przez zmianę na stanowisku redaktora naczelnego oraz deklarację dotyczącą celów i zakresu tematycznego ZŁ. Redaktorem naczelnym od tomu 37/38 (2004 r.) do dziś jest dr E. Wrocławska. W 2004 roku powołana została również nowa Rada Redakcyjna.

W trzecim etapie rozwoju „Zeszyty” stały się czasopismem naukowym. Można je uznać za wydawnictwo ciągle o profilu sorabistycznym z tym zastrzeżeniem, że nie dotyczy wyłącznie spraw łużyckich, a nawet stale poszerza zakres publikowanych artykułów naukowych, co jest zgodne z planem redakcji przedstawionym w tomie 37/38¹⁸. Dodatkowo, podobnie jak we wcześniejszych okresach, część tekstów nie posiada charakteru naukowego, tylko sorabofilski¹⁹. Aktualnie artykuły popularnonaukowe w ZŁ należą jednak do rzadkości.

Numery wydane w omawianym okresie noszą tytuły informujące wprost o tematyce zawartych w nich artykułów naukowych, częściowo także o reprezentowanych dyscyplinach naukowych: „*Mate*” i „*duże*” języki i kultury (nr 37/38), *Łużycanie w europejskich kontekstach* (nr 39/40), *Europejskie mniejszości etniczne. Łużycanie jako mniejszość wzorcowa* (nr 41), *Europejskie mniejszości etniczne. Łużycanie jako mniejszość wzorcowa. Część II* (nr 42), *Poszukiwanie i budowanie tożsamości* (nr 43), *Przenikanie się języków i kultur w prze-*

¹⁷ Zob. I. M. Doliński, op. cit., s. 89.

¹⁸ Zob. E. Wrocławska, *Od Redakcji*, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 37/38, Warszawa 2004, s. 7: „Redakcja postanowiła w większym stopniu niż dotychczas uwzględniać tematy związane z funkcjonowaniem różnych słowiańskich języków i kultur mniejszościowych”.

¹⁹ Ibidem: „Nowa Redakcja pragnie utrzymać charakter pisma, otwartego głównie dla środowiska naukowego, ale nie zamkniętego dla studentów i miłośników Łużyc”.

szłości i we współczesności (nr 44). Ostatni, 44 tom ZŁ poświęcony został E. Siatkowskiej z okazji jubileuszu osiemdziesiątych urodzin. W kolejnym, przygotowywanym do druku tomie 45 zaprezentowane zostaną referaty wygłoszone na konferencji „Łużycanie i inne mniejszości językowe, kulturowe i etniczne w Europie” (Warszawa, marzec 2011 r.)²⁰.

Tomy 37/38-44 zawierają artykuły z zakresu językoznawstwa (m. in. leksykografii, słowotwórstwa, historii języka, frazeologii, fonetyki, fonologii), socjolingwistyki, literaturoznawstwa, historii (zwłaszcza XX wieku), socjologii, translatoryki, kulturoznawstwa, historii slawistyki, muzealnictwa. Prezentowane są badania sorabistyczne, konfrontatywne sorabistyczno-slawistyczne, slawistyczne oraz inne (zwłaszcza zagadnienia słowiańsko-niesłowiańskie). Ponadto licznie reprezentowane są sprawozdania, recenzje, w niektórych tomach również dział literacki zawierający przede wszystkim poezję oraz artykuły wspomnieniowe.

W stosunku do wcześniejszych etapów rozwoju ZŁ, od roku 2004 w większym zakresie publikowane są artykuły obcojęzyczne (dopuszczalne wszystkie języki słowiańskie i języki kongresowe²¹), zmienia się również objętość periodyku: tom 5 (1992, ostatni zaliczony do pierwszego etapu rozwoju ZŁ) liczył 141 stron, tom 35/36 (2003, ostatni zaliczony do drugiego etapu rozwoju ZŁ) - 222 strony, natomiast reprezentujący najnowszy okres w historii czasopisma tom 42 (2008) liczył 304 strony, tom 43 (2009) 259 stron, a ostatni tom 44 (2010) - aż 370 stron.

Obecnie nakład „Zeszytów” wynosi 150 egzemplarzy. Tomy 41 i 42 wydrukowano w większej liczbie (około 250 egz.) dzięki dotacji Instytutu Łużyckiego w Budziszynie. Tomy te zawierały referaty wygłoszone na konferencji współorganizowanej przez Instytut Łużycki („Europejskie mniejszości etniczne. Łużycanie jako mniejszość wzorcowa”, Warszawa, maj 2007).

Charakter i poziom naukowy „Zeszytów” został potwierdzony obecnością na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego i oficjalną afiliacją na Wydziale Polonistyki

²⁰ Sprawozdanie z konferencji ukazało się w tomie 10 „Pro Lusatii”.

²¹ Ibidem.

Uniwersytetu Warszawskiego (od 2010 r.)²².

3. Zeszyty Łużyckie a Pro Lusatia

Na łamach ZŁ od dawna publikują przedstawiciele opolskiego środowiska sorabistycznego. W okresie istnienia czasopisma „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze” akcent opolski obecny był w każdym tomie (32/33-44) „Zeszytów”. Autorem wszystkich tekstów: 4 artykułów naukowych, 1 recenzji, 11 sprawozdań oraz 1 wywiadu, jest prezes Stowarzyszenia Polsko-Serbołużyckiego „Pro Lusatia” i redaktor naczelny czasopisma pod tym samym tytułem, dr Piotr Pałys. W ZŁ ukazują się również recenzje kolejnych tomów „Pro Lusatii” oraz publikacji autorów związanych z Opolem. Oba periodyki pozostają zatem w stałej współpracy, nie konkurują ze sobą, ale wzajemnie się uzupełniają, wzbogacają czasopiśmiennictwo sorabistyczne i z roku na rok podnoszą zarówno własny poziom naukowy, jak i poziom debaty o sprawach łużyckich.

Wykaz źródeł:

Doliński Ignacy M., „Zeszyty Łużyckie” jako źródło wiedzy o Łużycach, (w:) *Łużyce po obu stronach Nysy / Die Lausitz auf beiden seiten der Neiße*, red. W. Jamrozek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary 2011, s. 88-97.

Siatkowska Ewa, *Przodek „Zeszytów Łużyckich”*, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 4, Warszawa 1992, s. 52-62.

Siatkowska Ewa, *Sorabistyka polska z lotu ptaka*, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 37/38, Warszawa 2004, s. 12-32.

Siatkowska Ewa, *Pół wieku pracy ze studentami Uniwersytetu*

²² Zob. I. M. Doliński, op. cit., s. 90: „Zasady ogólne funkcjonowania ZŁ jako naukowego periodyku skłoniły dr Wrocławską do poddania *Zeszytów* ocenie punktowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Wymogami, które spełniliśmy, były m.in.: recenzowanie (wewnętrzne i zewnętrzne) kolejnych tomów, własna rada redakcyjna, dołączanie streszczeń w językach *kongresowych*, obecność w internecie (pod własną zakładką na stronie ISZiP UW: www.iszip.uw.edu.pl – tam dostępne są spisy zawartości i streszczenia artykułów tomów podlegających ocenie MNiSW). W ocenie Ministerstwa uzyskaliśmy (już na samym początku starań) bardzo wysoką ocenę – 6 pkt. (obecnie metody obliczania są nieco inne – nasza aktualna ocena to nawet 9 pkt.). W bieżącym roku (2010) uzyskaliśmy także oficjalną, formalną afiliację na Wydziale Polonistyki UW”.

Warszawskiego (z własnych wspomnień i doświadczeń), s. a., artykuł dostępny w Internecie pod adresem: http://www.iszip.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=108&Itemid=79 [dostęp 13.09.2012].

Siatkowska Ewa, *Skromniejszy jubileusz (piętnaście lat Zeszytów Łużyckich)*, s. a., artykuł dostępny w Internecie pod adresem: http://www.iszip.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=109&Itemid=79 [dostęp 13.09.2012].

Wrocławska Elżbieta, *Od Redakcji*, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 37/38, Warszawa 2004, s. 7-9.

Ziółkowska-Sobecka Marta, „*Zeszyty Łużyckie*” z perspektywy 10 lat, (w:) *Zeszyty Łużyckie*, t. 31, Warszawa 2000, s. 19-25.

Aneks 1

[przedruk za: Doliński Ignacy M., „*Zeszyty Łużyckie*” jako źródło wiedzy o Łużycach, (w:) *Łużyce po obu stronach Nysy / Die Lausitz auf deiden seiten der Neiße*, red. W. Jamrożek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary 2011, s. 96-97.]

Bibliografia ogólna „Zeszytów Łużyckich”

(wszystkie tomy wydane zostały w Warszawie):

nr 1, red. Ewa Siatkowska, wydawca: Instytut Filologii Słowiańskiej UW, Koło Zainteresowań Kulturą Łużyczan (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze), 1990 (na okładce 1991), 108 s.

nr 2, red. E. Siatkowska, 1992, 118 s.

nr 3, red. nauk. E. Siatkowska, red. edytorska Marta Ziółkowska-Sobecka, 1992, 142 s.

nr 4, *Kontakty polsko-łużyckie (I)*, red. nauk. E. Siatkowska, red. edyt. M. Ziółkowska-Sobecka, 1992, 132 s.

nr 5, *Kontakty polsko-łużyckie (II)*, red. nauk. E. Siatkowska, red. edyt. M. Ziółkowska-Sobecka, 1992, 142 s.

nr 6, *Łużyce – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, b. red., 1993, 150 s.

nr 7, *Łużyce z lotu ptaka*, b. red., 1993, 116 s.

nr 8, *Kalejdoskop łużycki*, b. red., 1993, 118 s.

- nr 9, *Łużyczanie i inni*, b. red., 1994, 110 s.
- nr 10, *Starsze dzieje Łużyc (IX-XIX wiek)*, b. red., 1994, 123 s. [z wykazem zawartości t. 1-9, Anna Praszyńska]
- nr 11, *Nowsze dzieje Łużyc (XX wiek)*, b. red., 1994, 121 s.; od tego numeru ISSN 0867-6364.
- nr 12, *Sylwetki polskich przyjaciół Łużyczan*, b. red., 1995, 146 s.
- nr 13/1, *Dolni Łużyczanie – ich życie i problemy*, od tego numeru wydawca: IFS UW, b. red., 1995, 142 s.
- nr 13/2 [14], *Własne drogi rozwoju łużyckich języków literackich*, b. red., 1995, 128 s.
- nr 13/3 [15], *Łużyczanie w świetle źródeł historycznych i literackich*, b. red., 1995, 111 s.
- nr 16, 1996, *Jaki były i są Łużyce*, b. red., 1996, 118 s.
- nr 17, *Pamięć i trwanie*, red. tomu M. Ziółkowska-Sobecka, 1996, 114 s.
- nr 18, *Co to znaczy być Łużyczaninem?*, red. tomu E. Siatkowska, 1996, 100 s.
- nr 19, *Między dawnymi i nowymi laty*, [tom poświęcony Macierzy Łużyckiej w 150. rocznicę jej istnienia], red. tomu Rafał Leszczyński, 1997, 106 s.
- nr 20, *Tradycje ludu łużyckiego*, red. tomu Iwona Cechosz, 1997, 132 s. [z wykazem zawartości t. 10-19, A. Praszyńska]
- nr 21, *Ojczyzna i świat w oczach łużyckich pisarzy*, red. tomu E. Siatkowska, M. Ziółkowska-Sobecka, 1997, 147 s.
- nr 22/23, *Legandy, znaki, symbole i fakty*, red. tomu E. Siatkowska, 1998, 173 s.
- nr 24, *O związkach i tradycjach kulturalnych Łużyczan*, red. tomu M. Ziółkowska-Sobecka, 1998, 123 s.
- nr 25, *Języki łużyckie szkieletem i okiem widziane*, [prace poświęcone XII Międzynarodowemu Kongresowi Sławistów], red. tomu Elżbieta Wrocławska, 1998, 143 s.
- nr 26, *Sylwetki i fakty*, red. tomu Jerzy Molas, 1999, 129 s.
- nr 27, *Językoznawczy przekładaniec*, red. tomu E. Siatkowska, 1999, 128 s.
- nr 28, *Łużyczanie, ich tożsamość narodowa, język, folklor i zwyczaje*, red. tomu A. Praszyńska, 1999, 127 s.

nr 29, *Łużycka Kaliope i Melpomena*, red. tomu Zdzisław Kłos, 2000, 178 s.

nr 30, *Spojrzenie w przeszłość*, [tom poświęcony Měrćinowi Nowakowi-Njehorńskiemu w 100. rocznicę urodzin i 10. rocznicę śmierci], red. tomu Ignacy Doliński, 2000, 132 s. [z wykazem zawartości t. 20-29, A. Praszyńska]

nr 31, *Studia łużyckie i polsko-łużyckie*, [tom dedykowany prof. Ewie Siatkowskiej], red. tomu E. Wrocławska, 2000, 151 s.

nr 32/33, *Trochę etnologii, trochę historii, trochę futurologii*, red. tomu E. Siatkowska, 2001, 169 s.

nr 34, *Tym razem Dolne Łużyce*, red. tomu I. Cechosz, 2002, 192 s.

nr 35/36, *Budziszyn i nie tylko*, red. tomu Z. Kłos, Marcin Szczepański, od tego numeru wydawca: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, 2003, 222 s.

nr 37/38, „Małe” i „duże” języki i kultury, red. tomu E. Wrocławska, 2004, 199 s.

nr 39/40, *Łużyczenie w europejskich kontekstach*, red. tomu I. Doliński, 2006, 249 s. [z wykazem zawartości t. 30-40, I. Doliński]

nr 41, *Europejskie mniejszości etniczne. Łużyczenie jako mniejszość wzorcowa*, [tom dedykowany prof. Jadwidze Zieniukowej], red. tomu I. Doliński, E. Wrocławska, 2007, 209 s.

nr 42, *Europejskie mniejszości etniczne. Łużyczenie jako mniejszość wzorcowa. Część II*, [tom dedykowany prof. Rafałowi Leszczyńskiemu], red. tomu I. Doliński, E. Wrocławska, 2008, 304 s.

nr 43, *Poszukiwanie i budowanie tożsamości*, [tom poświęcony prof. Ewie Rzetelskiej-Feleszko], red. tomu I. Doliński, E. Wrocławska, 2009, 259 s.

Aneks 2

Wykazy zawartości Zeszytów Łużyckich (przygotowywane co 10 tomów) :

[przedruk za: Doliński Ignacy M., „Zeszyty Łużyckie” jako źródło wiedzy o Łużycach, (w:) *Łużyce po obu stronach Nysy / Die Lausitz auf deiden seiten der Neiße*, red. W. Jamrożek, I. Kumor-Pilarczyk, J. Tarniowy, Żary 2011, s. 91-92]

„W t. 10 ([1994] – za tomy 1-9, oprac. Anna Praszyńska) zestawienie zawartości zostało podzielone następująco:

- I. Łużyczanie i inne mniejszości narodowe, wzajemne kontakty z innymi narodami – 21 pozycji;
- II. Życie społeczne, naukowe i kulturalne Łużyczan – 22 poz.;
- III. Literatura [jako opracowania literaturoznawcze – I.M.D.] – 15 poz.;
- IV. i V. Tłumaczenia (proza – 25 poz. i poezja – 60 poz.);
- VI. Językoznawstwo – 9 poz.;
- VII. Twórczość ludowa i obyczaje – 14 poz.;
- VIII. Sztuka – 6 poz.;
- IX. Religia – 2 poz.;
- X. Historia – 10 poz.;
- XI. Krajoznawstwo – 2 poz.;
- XII. Przemysł – 1 poz.;
- XIII. Recenzje – 8 poz.;
- XIV. Kronika wydarzeń naukowych i kulturalnych – 12 poz.

Zestawienie z t. 20 ([1997] – za tomy 10-19, oprac. Anna Praszyńska):

- I. Łużyczanie i inne mniejszości narodowe. Wzajemne kontakty z innymi narodami – 27 poz.;
- II. Życie społeczne, naukowe i kulturalne Łużyczan – 15;
- III. Literatura – 9;
- IV. i V. Tłumaczenia (proza – 4 i poezja – 24);
- VI. Literatura polska o Łużycach – 6;
- VII. Językoznawstwo – 10;
- VIII. Twórczość ludowa i obyczaje – 1 (!);
- IX. Sztuka – 1;
- X. Religia – 2;
- XI. Historia – 15;
- XII. Recenzje – 24 (!);
- XIII. Kronika wydarzeń naukowych i kulturalnych – 30 (!);
- XIV. Biografie, wspomnienia – 49 (cały t. 12 poświęcony sylwetkom wielkich Łużyczan).

Wykaz z t. 30 ([2000] – za tomy 20-29, oprac. Anna Praszyńska):

- I. Łużyczanie – ich tożsamość narodowa, folklor, zwyczaje – 16 poz.;
- II. Kościół i życie religijne na Łużycach – 14;
- III. Tradycja, kultura i oświata na Łużycach – ich propagatory w kraju i na świecie – 37;
- IV. Literatura łużycka – 18;
- V. Język łużycki – 19;
- VI. Proza łużycka w przekładach – 10;
- VII. Poezja łużycka w przekładach i poezja polska – 14;
- VIII. Recenzje – 34;
- IX. Kronika wydarzeń – 52 (!).

Zestawienie w t. 39/40 ([2006] – za tomy 30-40, oprac. I. M. Doliński):

- I. Łużyczanie – ich tożsamość narodowa, folklor, zwyczaje – 15 poz.;
- II. Kościół i życie religijne na Łużycach – 9;
- III. Tradycja, kultura i oświata na Łużycach – ich propagatory w kraju i świecie – 39;
- IV. Literatura łużycka – 9;
- V. Język łużycki – 26 (!);
- VI. Proza łużycka w przekładach i w oryginale – 18;
- VII. Poezja w przekładach i w oryginale – 9 (!; pozornie niewiele, tu jednak zostaną uwzględnione obszernie przekłady ks. I *Pana Tadeusza* i in. dzieł Mickiewicza);
- VIII. Recenzje – 33;
- IX. Kronika wydarzeń – 44;
- X. Historia – 12;
- XI. Problemy innych narodów (!) – 8.”

„Zeszyty Łużyckie” – from Sorabophilia to Sorbian Studies

The review of the development of the scientific journal - *Zeszyty Łużyckie* - over the years 1991 – 2011. The author distinguishes the three stages of the journal's evolution: years 1991 – 1992 (popular scientific journal), years 1993 – 2003 (scientific journal “directed towards Sorbian Studies”) and years 2004 – 2010 (scientific Sorbian Studies journal). The description of subsequent stages in the history of *Zeszyty Łużyckie* encompasses, among others, types and character (scientific/ popularizing) of the articles, the scientific fields represented, the titles of certain volumes, the aims of the editorial team, the journal's readership and its circulation.

JAKUB SOKÓŁ

Walka w obronie języka na łamach współczesnej prasy serbołużyckiej

W gazetach łużyckich wiele mówi się o roli języka łużyckiego i potrzebie jego obrony. Z tą tematyką można się spotkać między innymi na łamach pełniącego istotną rolę dla najmniejszego narodu słowiańskiego górnołużyckiego dziennika „Serbske Nowiny” oraz tygodnika dolnołużyckiego „Nowy Casnik”. Przytoczone poniżej artykuły z lutego 2011 roku pozwolą ukazać sposób przedstawiania przez serbołużycką prasę spraw związanych z językiem w zwykłym i przeciętnym dla Łużyczan czasie. Omawianą kwestię poruszają zarówno redaktorzy, jak i czytelnicy w wysyłanych redakcji, a następnie publikowanych listach. Wszystkie te artykuły można uznać za teksty publicystyczne, gdyż, według jednej z definicji, w skład publicystyki wchodzi „gatunki wypowiedzi o aktualnych, ważnych ze społecznego punktu widzenia zagadnieniach, interpretowanych i ocenianych w celu kształtowania opinii publicznej”¹. Niewątpliwie wezwania i apele pojawiające się w przytoczonych artykułach mają na celu wywarcie wpływu na poglądy czytelników. Ponadto sprawa obrony języka łużyckiego jest dla narodu serbołużyckiego bardzo istotna, jeśli nie zasadnicza.

Inną kwestią jest siła i sposób oddziaływania na czytelników, a więc skuteczność przekazu medialnego. Literatura podaje trzy rodzaje skutków wywieranych przez media na odbiorcę; są to skutki powodujące zmianę wiedzy lub opinii, afektywne, czyli dotyczące postaw i uczuć oraz behawioralne wpływające na zachowania². Z kolei, jeśli chodzi o siłę oddziaływania, można wymienić skutki powodujące zdecydowane przewartościowanie dotychczasowego

¹ Encyklopedia PWN, na stronie internetowej: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3964321> (dostęp 11.11.2011).

² T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa - Kraków 2000, s. 241.

sposobu myślenia, a więc konwersję, zmianę drobną oraz wzmocnienie obecnej postawy³. Według innej, bardziej szczegółowej charakterystyki media mogą powodować zmianę zamierzoną, niezamierzoną, drobną, jeśli chodzi o formę lub intensywność postawy, ułatwiać zmianę lub jej zapobiegać, czy też wzmacniać istniejące przekonania. Wreszcie środki masowego przekazu są w stanie powodować występowanie skutków długo- lub krótkoterminowych⁴.

Media łużyckie, w tym mające stosunkowo duży zasięg „Serbske Nowiny”, a także niezwykle ważny szczególnie w środowisku dolnołużyckim „Nowy Casnik” chcą wpływać na upowszechnianie się, a przynajmniej przetrwanie języka łużyckiego. Służy temu nie tylko wydawanie wspomnianych tytułów po łużycku, lecz również treść zamieszczanych na łamach tych gazet artykułów publicystycznych oraz informacyjnych. Można sądzić, że bezpośrednio apele o pielęgnowanie i obronę języka łużyckiego pisane są z zamiarem wywarcia skutków długotrwałych oraz w zależności od tego, kim jest odbiorca, spowodowania zmiany opinii, wiedzy, postaw, uczuć, czy zachowań. Artykuły, gdzie wprost wzywa się czytelnika do zajęcia określonego stanowiska mogą też mieć na celu odpowiednio do sytuacji bądź konwersję, bądź też zmianę drobną lub wzmocnienie obecnej postawy. Teksty informacyjne, w których można dostrzec przychyłność autora wobec opisywanych zjawisk lub też stwierdzenia wartościujące są z kolei pisane raczej z myślą o drobnych zmianach w sposobie myślenia, bądź też utwierdzeniu w dotychczasowych przekonaniach. Ponadto tego typu artykuły, pojawiające się często mogą również powodować skutki długotrwałe, a nawet przyczyniać się do gruntownej zmiany dotychczasowych postaw czy zachowań czytelników.

W „Nowym Casniku” w rubryce przeznaczony na komentarze znaleźć można artykuły, w których porusza się sprawy związane z językiem łużyckim. Przykładowo w numerze 5 z lutego 2011

³ J. Klapper, *The Effects of Mass Communication*, New York 1960, [za:] T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa - Kraków 2000, s. 242.

⁴ D. McQuail, *Mass Communication Theory. An Introduction*. 3 wyd., London 1994, [za:] T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa - Kraków 2000, s. 242-243.

roku redaktor naczelny tygodnika Grzegorz Wieczorek odniósł się do filmu pod tytułem „Dissen - ein wendisches Dorf” wyświetlonego podczas głównego zgromadzenia dolnołużyckiego związku regionalnego Domowiny, które odbyło się w Grodku. Swój komentarz Wieczorek rozpoczął od pozytywnych uwag na temat filmu. Zdaniem redaktora ukazano tam Dešno jako spokojną wieś, gdzie można zachwycać się pięknem przyrody, spotkać miłych ludzi dumnych ze swojej miejscowości, a także zobaczyć, jak kultywowane są serbołużyckie zwyczaje. Wieczorek pochwalił również twórców za profesjonalizm oraz za to, że oprócz niemieckiej, przygotowano również łużyckojęzyczną wersję filmu. Lektorem jest tam Bernd Pittkunungs. Redaktor naczelny „Nowego Casnika” zaznaczył, że wyraża „oczywiście pełne zrozumienie wobec tego, że wypowiedzi wszystkich osób, które w filmie powiedziały do kamery coś po niemiecku, nie zostały opatrzone żadnym „dubbingiem””. Po tych słowach Wieczorek zwrócił jednak uwagę, że bardzo zabolalo go, gdy usłyszał wypowiadających się po niemiecku dwóch mieszkańców Dešna, znanych z tego, że bardzo dobrze znają język łużycki i opanowały go w dzieciństwie. Redaktor przedstawił następnie swoją opinię na ten temat. Stwierdził, że widz może odnieść wrażenie, że łużycki nie jest językiem, którym posługują się mieszkańcy wsi. W związku z tym tytuł filmu przeczy jego zawartości, a producent i twórcy, chcąc pokazać serbołużycki charakter miejscowości, nie przekazali przy tym widzowi, że w Dešnie mowa łużycka jest wciąż żywa. Wieczorek dodał przy tym, że niewiele brakowało, by całe przedsięwzięcie było udane, o czym świadczy również to, że w filmie wystąpiły właściwe osoby. Redaktor uznał też, że w wersji niemieckojęzycznej też można by umieścić jakieś zdanie wypowiedziane po łużycku przez mieszkańca wsi. Wieczorek, przekonując do swych racji, odwołał się do argumentu natury finansowej, pisząc: „Co więc sami myślimy, gdy podczas zgromadzenia Domowiny w serbołużyckim filmie słyszymy serbołużyckich mieszkańców wsi, mówiących po niemiecku? Czy przewodniczący Domowiny znajdzie potem zrozumienie dla naszych apeli, by Górne Łużyce oddały część swoich pieniędzy

swojej „dolnej siostrze⁵”?⁶. Swój artykuł zakończył redaktor naczelny „Nowego Casnika” ponowną pochwałą filmu. Wieczorek stwierdził, że może jego krytyka była zbyt surowa, a godne docenienia jest to, że w ogóle pojawił się pomysł zrobienia filmu również w łużyckiej wersji językowej. Redaktor uznał, iż należy chwalić to, co się ma. Wieczorek zadał też pytanie retoryczne, odnosząc się do filmów z łużycką wersją językową: „Która gmina coś takiego robi?”⁷.

Publicystyczny artykuł Grzegorza Wieczorka można z pewnością uznać za przejaw walki w obronie języka łużyckiego. Redaktor „Nowego Casnika”, wyrażając swoją opinię, pragnął z pewnością wywrzeć wpływ na czytelnika, zwrócić jego uwagę na znaczenie języka łużyckiego i potrzebę posługiwania się nim jak najczęściej. Służyła temu zarówno krytyka niewykorzystania możliwości umieszczenia w filmie oryginalnych wypowiedzi Dolnołużyczan w ich języku ojczystym, jak i pochwała stworzenia łużyckojęzycznej wersji filmu o Dešnie. Redaktor wspomniał też o innej ważnej rzeczy, mianowicie o wpływie filmu na świadomość i stan wiedzy widza. Podkreślanie i pokazywanie jak największej ilości dowodów na to, że łużyckość wciąż trwa, może przyczyniać się do wzmacniania tożsamości narodowej Łużyczan oraz być zachętą dla osób trzecich do wspomagania Serbów Łużyckich w ich walce o przetrwanie. Grzegorz Wieczorek podjął konstruktywną krytykę omawianego filmu, przedstawiając jego zalety, wady oraz to, w jaki sposób należałoby poprawić błędy i uzupełnić braki. Redaktor, przekonując do swych racji, posłużył się wieloma argumentami. Można by też uznać słowa o możliwej niechęci przewodniczącego Domowiny wobec próśb o finansowe wsparcie Łużyc Dolnych za

⁵ Łużyce to języku górnołużyckim *Łužica*, a w dolnołużyckim *Łužyca*, Łużyce Górne i Dolne również określa się w ten sposób z dodaniem odpowiednich przymiotników (grnłuż. *Hornja Łužica*, *Delnja Łužica*, dolnołuż. *Górna Łužyca*, *Dolna Łužyca*), tak więc w obu językach łużyckich Łużyce występują w liczbie pojedynczej i są rodzaju żeńskiego, stąd po łużycku można zastosować metaforę Dolnych Łużyc jako „dolnej siostry” Łużyc Górnych.

⁶ G. Wieczorek, *Nowy science-fiction-film: W Dešnje jo serbska rěc južor zajšta*, „Nowy Casnik” 01.02.2011, nr 5, s. 5.

⁷ Ibidem.

skierowane do osób, które nie uważają języka łużyckiego za rzecz ważną. Groźba zmniejszenia funduszy mogłaby jednak przekonać takich ludzi, by mimo wszystko troszczyli się o trwanie mowy łużyckiej⁸.

Los języka łużyckiego nie jest również obojętny czytelnikom, ślącym swoje artykuły do łużyckich gazet. Sprawa obrony języka poruszana jest przez wielu z nich przy różnych okazjach. Przykładowo Bernd Pittkunings, komentując główne zgromadzenie regionalnego związku Domowiny „Dolne Łużyce”, pochwalił Erwina Hanuša za to, że tłumaczył on odbywające się po łużycku posiedzenie na język niemiecki. Dzięki temu wszyscy mogli zrozumieć, o czym jest mowa, a głównym językiem obrad był łużycki. Pittkunings ubolewał natomiast nad tym, że zainteresowanie mową ojczystą jest wśród młodych ludzi na Dolnych Łużycach bardzo małe bez względu na zaangażowanie w sprawy narodowe starszego pokolenia. Autor wezwał do podjęcia pewnych kroków w celu poprawy sytuacji. Uznał, że trzeba zaszczepić innym serbołużycką tożsamość narodową oraz nauczyć ich języka dolnołużyckiego, a także wzbudzić zainteresowanie sprawami narodu szczególnie wśród młodzieży, również tej niebiorącej udziału w projekcie „Witaj”. Pittkunings, dowodząc ważności mowy ojczystej, stwierdził: „Naród bez swojego języka zginie”⁹. Przestrzegł też, że w przyszłości może dojść do sytuacji, w której na głównym zgromadzeniu nie będzie już potrzebny tłumacz języka niemieckiego i to bynajmniej nie ze względu na to, że wszyscy będą mówili po łużycku¹⁰. Autor poprzez swoje apele chciał niewątpliwie poruszyć osoby, którym zależy na dalszym trwaniu narodu łużyckiego, przypominając o tym, że położenie mowy słowiańskiej na Łużycach Dolnych jest niezwykle ciężkie. Pittkunings posłużył się tu konkretnymi przykładami, a także przedstawił własne pomysły na to, jak poprawić obecną sytuację.

W górnołużyckim dzienniku „Serbske Nowiny” również nie brak

⁸ Ibidem.

⁹ B. Pittkunings, *Wjele proce a žyćenjow. Mysli ku głownej zgromažiznje župy Dolna Łužyca*, „Nowy Casnik” 01.02.2011, nr 5, s. 5.

¹⁰ Ibidem.

artykułów, w których poruszane są tematy związane z językiem łużyckim. Często informuje się o wydarzeniach i inicjatywach korzystnych dla utrzymania mowy Serbów Łużyckich. Tak na przykład w numerze 24 z lutego 2011 roku już na pierwszej stronie można było przeczytać o tym, że w różnych gminach górnołużyckich wzrasta zainteresowanie językiem łużyckim. Wymieniono i omówiono inicjatywy takie jak: przeprowadzenie kursów językowych w Čornym Chołmcu, Ćisku, Kinajchcie i Brětni, czy też stworzenie łużyckiej grupy w przedszkolu w Brětni. Gazeta wspomniała też między innymi o tym, że ogród zoologiczny w Wojerecach przygotował dwujęzyczne tablice oraz łużycką wersję swojej strony internetowej. Z kolei władze tego miasta wydają dwujęzyczne plakaty i informacje na temat ważniejszych wydarzeń, takich jak targi wielkanocne, czy dni muzyki. Dziennik, powołując się również na oświadczenie Rady do spraw Serbołużyckich w Wojerecach, poinformował swych czytelników, że w niemieckojęzycznych gazetach, takich jak „Lausitzecho” ukazują się także artykuły po łużycku. Ponadto sama Rada przygotowuje swoje protokoły i publikuje różnego rodzaju pisma w dwóch wersjach językowych.

W odróżnieniu od przytoczonych wcześniej artykułów z „Nowego Casnika” w „Serbskich Nowinach” nie wzywano nikogo do podejmowania jakichś działań, czy też nie przedstawiano pomysłów na rozwiązanie określonych spraw. W omówionym artykule w dzienniku była mowa o postępach związanych z ochroną języka łużyckiego, nie pisano zaś wyłącznie o tym, co jeszcze można by poprawić. Autor wstrzymał się od własnego komentarza, choć wyraził swoje pozytywne nastawienie do opisywanych zmian i podkreślał ich wagę. Stwierdzał na przykład: „Pozaszkolne oferty dla dzieci osiągnęły nową jakość” oraz „Też w zarządzie miejskim dwujęzyczność jest z dnia na dzień coraz bardziej widoczna”¹¹.

W innym artykule napisano o mającym się rozpocząć organizowanym przez Centrum Językowe „Witaj” kursie języka łużyckiego dla niemieckojęzycznych dzieci, które w roku 2011 miały pójść do szkoły. Jak można przeczytać, tego typu przedsięwzięcie jest dla tej organizacji czymś nowym. Ponadto stwierdzono, że o ile daw-

¹¹ Zajim za serbsku řeč hladajcy přiběra, „Serbske Nowiny” 03.02.2011, nr 24, s. 1.

niej instytucja ta starała się powiększać zasięg projektu „Witaj” na całych Łużycach i zachęcać rodziców do posyłania dzieci do lużyckich przedszkoli, o tyle obecnie Centrum dąży również do podniesienia statusu języka lużyckiego. „Serbske Nowiny” dla uzasadnienia tego twierdzenia przytoczyły słowa dr Beaty Brězanowej, kierowniczkii Centrum „Witaj”. Uznała ona między innymi, że jej instytucja stworzy podstawy do certyfikowania znajomości języka lużyckiego oraz przekazywania tego języka w placówkach oświatowych. Choć autor artykułu sam nie przedstawił własnej oceny działań podejmowanych przez opisywaną przez siebie organizację, jednak przekazał informacje i posłużył się cytatami, które ukazują przedsięwzięcia Centrum „Witaj” jako korzystne dla utrzymania języka lużyckiego. Oprócz omówienia planowanego kursu dla dzieci, w artykule wspomniano też, że Centrum „Witaj” odnotowało wzrost zainteresowania prowadzonymi przez siebie kursami dla dorosłych. Autor pochwalił pracowników tej instytucji za to, że opracowali oni pewne standardy, zgodnie z którymi postępy dorosłych kursantów są doceniane, co ma działać motywująco¹².

Jak widać również na łamach prasy lużyckiej toczy się walka o przetrwanie języka lużyckiego. W gazetach serbołużyckich pojawiają się bądź bezpośrednio apele o to, by jak najczęściej mówić po lużycku, bądź też ukazują się artykuły informacyjne, promujące mowę Słowian znad Sprewy. Te działania z pewnością nie są bez znaczenia, jednak zarówno one, jak i inne inicjatywy w obronie Łużyczan nie zatrzymały szybko postępującego procesu wymierania narodu serbołużyckiego.

¹² *Prěni kurs serbskeje rěče za džěći*, „Serbske Nowiny” 23.02.2011, čo 38, s. 1.

The fight in defense of language in the contemporary Sorbian press

Sorbian-Lusatian newspapers often address issues related to Lusatian language and the need to defend it. One may come across direct encouragement to undertake specific actions which aim at the preservation and dissemination of a Lusatian vernacular as well as positive reactions to similar initiatives. The authors of the articles covering these matters are both journalists and readers.

Lužickosrbský den v Londýně roku 1944 (Lužičtí Srbové a československá exilová vláda v Londýně)

Když univerzitní profesor dr. Josef Páta uveřejnil úvodník v pro-sincovém čísle Lužickosrbského věstníku roku 1938, který psal již v tragické pro Československo době (kterou můžeme snad nazvat „Polotemno“¹, oficiálně se dnes nazývá „druhá republika“), vyjádřil ještě určitý optimismus a výzvu pro budoucnost, v níž by měli Čechoslováci nadále podporovat Lužici, která byla již několik let nacistickým režimem stále a stále těsněji svírána: „Nemůžeme tedy přestat v naší činnosti. Musíme pokračovat ve svém zájmu! [...] Nemůžeme přestat! Ani ostatní národové nepřestávají v ušlechtilém zájmu o slovanskou Lužici. [...] Mohli bychom my, kteří jsme se vždycky o Lužici zajímali, kteří jsme byli s lužickými Srby spojeni tolika svazky hmotnými, příbuzenskými a duchovními, mohli bychom my ustát ve své činnosti?“². Odvážným článkem si ovšem pan profesor – tehdy prvý profesor sorabistiky na Univerzitě Karlově v Praze – podepsal budoucí rozsudek smrti. Pro svoji lásku k Lužickým Srbům byl v době stanného práva v Praze nacisty zastřelen³.

¹ *Temno* je název románu Aloise Jiráka, ve kterém líčí útisk českého národa v 18. století pod habsburskou knutou (knižně vyšel 1915). Takto ovšem nazvali toto období i další historici, např. Josef Pekař, Jakub Pavel, Jan Burian aj. – viz: J. Fiala, *Hrozná doba protireformace*, Heršpice u Slavkova 1997, s. 9 ad. – Název *Polotemno* je však novotvar autorův.

² J. Páta, *Přestat nebo pokračovat!?* „Lužickosrbský věstník“ (dále jen: LSV) 1938, č. 9–10, s. 49–50.

³ Univerzitní profesor PhDr. Josef Páta byl zastřelen německými okupanty dne 24.6.1942 a krátce poté i jeho bratr PhDr. František Páta (2.7.1942). Z nesčetných nekrologů odkazují se pouze na ty poslední a na ocenění jejich slavistických a sorabistických prací: R. Bígl, *Wuwucowanje sorabistiki na Karlowej uniwersise wot powołanja Černého do nastaša wurědneho stoła* [v.] *Praha a Lužičtí Srbové. Sborník z mezinárodní vědecké konference ke 140. výročí narození Adolfa Černého (Praha*

Koncem roku 1938 už muselo být politikům jasno, že Evropa spěje k další válce. Ale snad jen některým bylo zřejmé, že tato válka vyústí v celosvětový konflikt. Ti, kteří četli a brali zcela vážně politický program německých nacionalů *Mein Kampf*, si uvědomovali, že blížící se válečný konflikt bude pouze dalším kolem odvěkých válečných střetů germánsko-slovanských. Zanedlouho skutečně vypukl a pro vlády demokratických, ale i slovanských států se po skončení tohoto střetu, který nazýváme II. světová válka, naskytla jedinečná šance osvobodit nejmenší slovanský národ z jeho tisícileté okupace německým agresorem. Byl to úkol – a byla to příležitost – nejen pro tzv. demokratické státy západní Evropy, ale i pro všechny slovanské vlády, především však pro vlády západoslovanských států, tedy pro vlády československou a polskou, které ovšem v době II. světové války pracovaly v exilu, a poté i úkol pro vládu sovětskou. Rozborům jejich stanovisek k Lužici za II. světové války bylo již věnováno několik úvah, ale rozboru československé vlády prakticky žádná. Následující řádky by proto měly prolomit toto vakuum a věnovat se stanovisku československého londýnského a moskevského exilu vůči Lužickým Srbům a částečnému srovnání se stanoviskem polského protinacistického odporu (domácího či v exilu); autor doufá, že jeho podnět budou následovat – ať souhlasně či nesouhlasně – další erudovaní autoři.

II. světová válka oficiálně začala 1. září 1939. Československá strana však s tímto stanoviskem nesouhlasí, neboť uvádí, že II. světová válka začala již 1. října 1938, když Československo po tzv. mnichovské dohodě si muselo „v zájmu evropského míru“ nechat líbit část svého území republiky okupovat i s vybudovanými pevnostmi, a to se svolením a souhlasem tzv. spřátelených i nepřátelských tehdejších mocností (poté např. někteří českoslovenští důstojníci volili sebevraždu na protest proti nucenému odchodu z pevnostního pásma). Rozbití republiky a dokončení okupace jejího území

25.–26.11.2004), Praha 2005, s. 179–189, viz zejména s. 180 ad.; M. Kudělka, Z. Šimeček a kolektiv, *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r.1760. Biograficko–bibliografický slovník*, Praha 1972, s. 364–366; J. Lebeda, *Život, sorabistické dílo a metoda práce Josefa Páty*, „Česko-lužický věstník“ 2002, č. 12, s. 44–51; V. Kříž, *Josef Páta a česká meziválečná bulharistika a slavistika*, ibidem, s. 51–52.

se realizovalo ve dnech 14.–17. března 1939 a bylo doprovázeno zoufalým, ale beznadějným bojem některých útvarů odzbrojované československé armády vůči nastupujícím okupantským armádám. Československá republika zanikla (ke 2. listopadu 1938 československý stát ztratil 41098 km² území a 4879000 obyvatel), její prezident dr. E. Beneš již 22. října 1938 odešel do vynuceného exilu s cílem připravit v budoucnu obnovu ČSR a integrity jejího území, která by stála na jiných základech a byla oproštěna od těch jejích občanů, kteří ji zradili, tj. především od německého obyvatelstva. K uskutečnění tohoto cíle vedla ještě dlouhá cesta, jejíž křivolaké zákruty byly podmiňovány válečnými událostmi i míněním vlád některých států protihitlerovské koalice.

Jedním z prvních předpokladů tohoto cíle bylo odčinění závěrů mnichovské konference z roku 1938, uznání československé exilové vlády *de iure* i *de facto*, výstavba československé armády a hledání nových, spolehlivějších spojenců. Dne 17.11.1939 uznala francouzská vláda exilový Československý národní výbor, britské uznání následovalo 20.12.1939. Až 21.7.1940 uznala vláda Velké Británie prozatímní československou vládu, přičemž zdůraznila, že toto uznání neznamena podporu stanovení kterýchkoli budoucích hranic ve střední Evropě (což se ovšem týkalo i Polska); v té době ovšem již českoslovenští vojáci bojovali a umírali na bitevních polích Francie. A teprve 18. července 1941 uznala britská vláda definitivně československou vládu v londýnském exilu, téhož dne ovšem také vláda SSSR. Dne 16.12.1941 oznámila československá vláda spojeneckým vládám, že je ve válečném stavu se státy válčícími s Velkou Británií, SSSR a USA, a válečný stav s Německem a Maďarskem datovala od prvních násilných činů obou států proti ČSR. Ale až 5.8.1942 odvolala britská vláda svůj podpis pod mnichovskou „dohodu“. Dne 29.9.1942 de Gaullův Francouzský národní výbor prohlásil, že mnichovskou dohodu pokládá od počátku za neplatnou, a 26.10.1942 USA uznaly definitivně československou vládu v Londýně (k předběžnému uznání došlo již 31.7.1941).

Teprve nyní mohla československá vláda zahájit další kolo bojů o hranice v budoucnu osvobozené Československé republiky (ovšem s takovými úpravami, které by zvýšily její obranyschopnost – což

je ovšem možno si vykládat různým způsobem) a o snížení počtu jejího německého obyvatelstva, které v roce 1938 volalo: „*Heims in Reich!*“. Na druhé straně zde převládala nechuť zvyšovat počet německého obyvatelstva připojováním dosavadního německého území k ČSR. Toto tedy byly nyní, až do konce roku 1942, priority československé exilové vlády a jejího prezidenta, které však brzy narazily na radikální názory vzdělaných československých důstojnických špiček, rekrutujících se převážně z legionářských důstojníků prošliých tvrdými boji I. světové války. Projevilo se to pochopitelně i v názorech na případné budoucí připojení Lužic k československému státu. Domácí odboj již v létě 1939 specifikoval názory na budoucí hranice ČSR, do které by byly včleněny i obě Lužice⁴. Ovšem – a to je nutno zdůraznit – názory na tyto otázky se modifikovaly podle vývoje válečné situace, a proto je nutné určité projevy chápat jako nutně poplatné dané době, nijak pro budoucno neměnné. Na jaře roku 1941 byla při československém Ministerstvu národní obrany (dále jen: MNO) v Londýně zřízena tzv. Studijní skupina, zrušená 15.1.1943 a přejmenovaná na Štáb pro vybudování branné moci (jeho náčelníkem se stal generál B. Neumann)⁵. Kolektiv mimo jiné připravoval projekty budoucích hranic Československé republiky.

⁴ Č. M. Kadlec, *Hry o hranice*, Chrást u Poříčkan 2001, s. 136. Srv. ale též tamtéž dále.

⁵ Bedřich Neumann (1891 – 1964), československý generál. Důstojník československých legií v Rusku za I. světové války, po návratu do vlasti v roce 1920 zastával různé velitelské funkce v československé armádě. Od roku 1929 působil v různých funkcích na generálním štábu armády. Po německé okupaci se stal jedním ze spoluzakladatelů vojenské odbojové organizaci Obrany národa. V lednu 1940 odešel do exilu a stal se náčelníkem štábu československé vojenské správy v zahraničí se sídlem v Paříži. V letech 1940 – 1943 byl velitelem československé samostatné brigády ve Velké Británii, v letech 1943–1944 byl jmenován náčelníkem Štábu pro vybudování československé branné moci, v letech 1944–1945 byl náčelníkem štábu hlavního velitelství československé branné moci v Londýně (krycí jméno v exilu: Bohuš Miroslav). Po návratu do vlasti v roce 1945 byl z politických důvodů odsunut z vedoucích funkcí v armádě. Po komunistickém převratu v roce 1948 emigroval do Velké Británie, zemřel v Londýně. J. Tomeš a kolektiv, *Český biografický slovník XX. století.II*, Praha – Litomyšl 1999, s. 448; J. Pejskar, *Poslední pocta. Památník na zemřelé československé exulanty v letech 1948–1981. I*, Curych 1982, s. 199–201; *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*, Praha 2005, s. 205–206.

Polsko bylo zdánlivě ve výhodnějším postavení. Válka proti němu začala 1. září 1939 postupným a potupným útokem tří jeho sousedů, ale vláda její republiky a prezident, kteří byli uznáváni západními státy, se včetně části armády emigrací zachránili. Na základě těchto skutečností mohla polská diplomacie rozvíjet úvahy o poválečném uspořádání Polska a jeho hranic a byla plně přesvědčena, že válka proti hitlerovskému Německu skončí pro republiku vítězně a musí dojít ke korekci polských hranic. Úvahy polských vojenských a diplomatických špiček vycházely z těchto premis a nebyly úzkoprsé, ani když se ještě psal beznadějný rok 1940. Polští představitelé tehdy hledali spojence a pochopitelně se obraceli na československé představitele v londýnském exilu. Již v dubnu 1940 se polští vojáci zabývali problémem polských hranic ve Slezsku a považovali z vojenského hlediska za nejvýhodnější řešení posunutí západní hranice na tok Lužické Nisy a Odry. Vypracovali však tři varianty (maximální, minimální a „realistickou“). Poláci se na budoucí mírovou konferenci systematicky připravovali prakticky již od vojenské porážky a vytvořili k tomu zvláštní úřad (Biuro Celów Wojny, nazývané od srpna 1940 Biuro Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych), v jehož čele stál od srpna 1940 Marian Seyda.

V říjnu 1940 došlo v souvislosti s polsko-československými kontakty k setkání československého státního tajemníka v ministerstvu zahraničních věcí Huberta Ripky⁶ s M. Seydou. Ten ho seznámil

⁶ PhDr. Hubert Ripka (1895–1958), absolvent Filosofické fakulty University Karlovy v Praze. Novinář, politik a historik. V letech 1919–1925 pracoval jako archivář československého ministerstva národní obrany. Sledoval vztahy uvnitř Malé dohody, politický vývoj ve Francii, Jugoslávii a SSSR a této problematice věnoval i zásadní studie v odborných časopisech (např.: „Slovanský přehled“) i knižní publikace. Stoupenec zahraniční politické linie dr. E. Beneše a jeho diplomatický důvěrník. Rozhodný odpůrce mnichovské kapitulace v roce 1938. V říjnu 1938 odešel do exilu, byl jedním z prvních organizátorů československého zahraničního odboje za II. světové války. V letech 1939–1940 člen Československého národního výboru v Paříži, v letech 1940–1941 státní tajemník, v letech 1941–1945 státní ministr v československém exilovém ministerstvu zahraničních věcí v Londýně, zároveň řídil československé vládní vysílání BBC a vyvíjel bohatou přednáškovou i publicistickou činnost. V letech 1945–1948 člen předsednictva Československé strany národně socialistické, poslanec

s představami Polska o budoucí podobě polských západních hranic a ukázal mu elaborát, který chtěl předložit politickému výboru ministrů polské vlády (*Projekt zarysu nowych granic Rzeczpospolitej Polskiej*). Na mapě bylo k ČSR připojeno např. Kladsko a M. Seyda vyjádřil názor, že strategickou situaci Československa a Polska by v budoucnu značně ulehčilo připojení Lužice [Lužic?!] k ČSR. Československý diplomat prý však – ve shodě se stávajícím oficiálním československým stanoviskem – zaujal rezervovaný, spíše však odmítavý postoj na přičlenění některých částí Německa k Československu, poněvadž by jejich připojení znamenalo přílišné zvětšení počtu Němců v ČSR – znamená to, že otázka odsunu německého obyvatelstva nebyla tehdy ještě na pořadu dne, vlastně se o jejím uskutečnění ještě neuvažovalo⁷. Podobnou mapu, nakreslenou polským publicistou Kazimierzem Smogorzewskim, odmítli rovněž v říjnu českoslovenští diplomaté Josef Hejret⁸ a mi-

Národního shromáždění a ministr zahraničního obchodu. Dne 20.2.1948 podal demisi a v dubnu 1948 uprchl do Francie. Od roku 1949 do 1955 působil v USA, kde přednášel na vysokých školách, podílel se na politické činnosti československého exilu, od roku 1955 žil v Londýně. J. Tomeš a kolektiv, *Český biografický slovník XX. století. III.* Praha–Litomyšl 1999, s. 42–43; J. Pejskar, op. cit., s. 75–77.

⁷ R. Žáček, *Slezsko a problém budoucí československo-polské hranice v období druhé světové války* [v.] *Češi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století*, Brno 1993, s. 226; J. Friedl, *Činnost smíšené československo-polské vojenské komise a problém československo-německých hranic ve Slezsku za 2. světové války*. „Slezský sborník/Acta Silesiaca“ 2002, s. 192–193.

⁸ Josef Hejret (1897–1951), český novinář a diplomat. Od roku 1920 působil ve službách ministerstva zahraničních věcí ČSR, býval tiskovým atašé československého vyslanectví ve Varšavě. Na jaře 1939 se zapojil do československého zahraničního odboje, roku 1940 byl předsedou tiskového oddělení Československého národního výboru v Paříži, v letech 1940–1945 byl referentem pro polské záležitosti v exilovém československém ministerstvu zahraničních věcí v Londýně, v letech 1942–1945 též šéfredaktorem oficiálního týdeníku československé exilové vlády „Čechoslovák“. V letech 1945–1948 byl československým vyslancem a poté velvyslancem ve Varšavě, zemřel v Praze (J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století. I.*, s. 442). – Byl synem novináře Jana Hejreta (1868–1947), propagátora slovanské vzájemnosti a velkého přítele Lužických Srbů, zakladatele Česko-lužického spolku „Adolf Černý“. Jan Hejret překládal ze slovanských jazyků, zvláště z ruštiny, psal o poměru česko-polském na Těšínsku. Před II. světovou válkou byl předsedou československé Společnosti přátel Lužice a čestným členem Matice lužické v Budyšině. Srv.: J. Páta, *Jan Hejret*, Praha 1928 i 1938; Jos.

nistr Juraj Slávik⁹ (byla vypracována polským ministrem školství a osvěty generálem Józefem Hallerem)¹⁰. Politický výbor ministrů polské vlády, který návrh M. Seydy projednával, se shodl na posunutí západní hranice, ale současně navrhl, aby oblast mezi Odrou a lužickou Nisou byla demilitarizována, přičemž důležité body by okupovaly polské a československé jednotky. Zato v depeši E. Beneše z 8. září 1941 z Londýna pro centrum domácího odboje (ÚVOD) o řešení národnostní otázky v budoucím Československu se píše: „Na Lužické Srby nepomýšlíme. Zde [tj. ve Velké Británii – pozn. JŠ] nikdo nebude pro to mít porozumění. K nám by mohli jít jako výměna, ale varuji před tvořením u nás nové národnostní otázky a nového národa. Soudím, že zdvižení otázky lužické by skončilo jako ve válce poslední.“¹¹

V té době (a ještě následujícího roku) převládaly v československých kruzích v Londýně úvahy o možnosti odstoupit v zájmu snížení počtu Němců v republice určitá území s převahou německého obyvatelstva. Uvažovalo se konkrétně o Chebsku, Ašsku nebo i určitých výběžcích v severních Čechách či ve Slezsku. Bylo to dobové mínění dr. Beneše, ale ne všech českých politiků. Tyto záměry odmítalo nejen české podzemí v okupované vlasti, ale

P., *Jan Hejret*, LSV 1938, č. 9–10, s. 51; ZM., *Redaktor Jan Hejret mrtev*, LSV 1947, s. 89–90; J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století. I.....*, s. 441–442.

9 Juraj Slávik (1890–1969), slovenský právník a politik, čelný představitel Agrární strany na Slovensku, v letech 1918–1920 a 1929–1935 poslanec Národního shromáždění. V roce 1919 vládní komisař pro východní Slovensko, 1920 delegát československé vlády při mezinárodní plebiscitní komisi na Oravě a Spiši. Roku 1926 ministr zemědělství, v letech 1929–1932 ministr vnitra, v letech 1936–1939 československý vyslanec v Polsku. Za II. světové války přední účastník československého zahraničního odboje, v letech 1939 – 1940 člen Československého národního výboru v Paříži, v letech 1940–1945 ministr vnitra v československé exilové vládě v Londýně, v letech 1946–1948 československý velvyslanec v USA. Roku 1948 rezignoval a zůstal v třetím exilu. Aktivně pracoval v československých exilových organizacích, roku 1949 se podílel na založení Rady svobodného Československa. Sr.v.: J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století. III.....*, s. 148; J. Pejskar, op. cit., s. 42–45; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, V. Martin 1992, s. 288–289.

¹⁰ J. Friedl, op. cit., s. 193.

¹¹ J. Vondrová (ed.), *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*, Praha 1994, s. 116 (dokument č. 64).

i někteří blízcí spolupracovníci prezidenta Beneše. Jeho kancléř Jaromír Smutný¹² si 5.6.1941 poznamenal názor člena Státní rady Jaroslava Stránského,¹³ s kterým J. Smutný souhlasil: „Když odstoupíme Němcům území, tak to nad námi Hitler vyhrál. To je, čeho chtěl dosáhnouti. A pak budeme za dvě tři sta let úplně pryč, to příští generace nevydrží, to bude mor.“¹⁴

Je ovšem třeba říci, že již v té době existovaly i jiné projekty, zejména v polské emigraci¹⁵. Představitelé různých politických uskupení se na stránkách svobodného tisku v zahraničí, ale i ilegálního v Polsku, vyjadřovali o svých představách poválečného uspořádání, zejména ve vztahu k Polsku a západním Slovanům vůbec. Některé z nich počítaly i s reslavizací Meklenburska. Došlo

¹² Jaromír Smutný (1892–1964), československý diplomat. V letech 1916–1918 příslušník československých legií v Rusku a ve Francii. Roku 1919 vstoupil do služeb československého ministerstva zahraničních věcí. V letech 1922–1927 působil na diplomatických postech ve Francii, v letech 1927–1931 úředník kabinetu ministra zahraničních věcí, poté 1931–1937 legační rada ve Varšavě, v letech 1937–1938 v Kanceláři prezidenta republiky v Praze. Roku 1939 byl generálním konzulem v Istanbulu, v letech 1940–1945 přednostou Kanceláře prezidenta republiky v Londýně, v letech 1945–1948 kancléř prezidenta republiky. Byl jedním z nejbližších spolupracovníků a důvěrníků dr. E. Beneše. V červenci 1949 odešel do exilu, od roku 1950 řídil Ústav Dr. Edvarda Beneše v Londýně, kde také zemřel. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století....., III.*, s. 161; J. Pejskar, op. cit., s. 149–152.

¹³ Jaroslav Stránský (1884–1973), český právník, novinář a politik, univerzitní profesor trestního práva na Masarykově univerzitě v Brně. Léta 1939–1945 strávil v exilu ve Velké Británii, kde byl v letech 1940–1945 ministrem spravedlnosti československé exilové vlády. Po návratu do ČSR byl poslanec Národního shromáždění, ministr spravedlnosti, ministr školství a osvěty i náměstek předsedy vlády. Jako demokrat a zásadní odpůrce snah o komunistickou hegemonii emigroval v roce 1948 opět do Londýna, kde spolupracoval s rozhlasovými stanicemi BBC a Svobodná Evropa, a kde také zesnul. J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století....., III.*, s. 202–203.

¹⁴ L. Otáhalová, M. Črvinková, *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Spolupráce československé emigrace na západě s domácím odbojem, její vztah k tzv. protektorátní vládě a germanizační politika okupantů.I.* „Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae.II, Praha 1966, s. 225.

¹⁵ Jejich kritický rozbor podává publikace L. Kuberski, P. Pałys, *Od inkorporacji do autonomii kulturalnej. Kontakty polsko-serbołużyckie w latach 1945 –1950*, Opole 2005, s. 34–50.

např. i k mystifikaci, která vlastně boj za osvobození Lužic kompromitovala – tak např. jistý Bohdan Gębarski vydával v letech 1942 – 1943 tzv. „Sprawy Łużyckie“, které měly budit zdání, že v okupované Varšavě pracuje Lužickosrbský národní výbor¹⁶. V polském prostředí ve Velké Británii vznikla roku 1942 skupina srbofilů, která se roku 1944 přejmenovala na Lužický národní výbor; jeho představitelem byl Józef Majewski. Skupina se obracela několika memorandy na britské politiky a ministry, ale tyto její aktivity a názory přehlíželi¹⁷. Volání po osvobození Lužic a dalšího kdysi slovanského území (např. Berlína) sílilo koncem války zejména v řadách polské armády¹⁸. Dnes se nám zdají být některé tyto názory poněkud nadnesené, maximalistické, ale odrážejí svoji dobu, zjitřenou současnost a hledání budoucnosti, která by slovanským národům ve střední Evropě zaručila svobodu a nezávislost na německém státě. Jedním z nich (a nejvíce propracovaným) byl projekt Západoslovanské federální unie, který připravila skupina autorů sdružených kolem časopisu „Biuletyn Zachodniosłowiański“ vycházejícího ve Velké Británii¹⁹.

Tato Západoslovanská federální unie měla být dobrovolným a trvalým svazkem všech západních Slovanů. Hranice federace vůči Německu měly být vytýčeny se zřetelem na zásady etnické ve vyšším smyslu a se zřetelem na strategické a hospodářské nevyhnutelnosti federace (mělo se jednat o původně slovanské kraje východní oblasti předválečného Německa, obývané z velké většiny slovanským obyvatelstvem, uvědoměným nebo zgermanizovaným až v posledních pokoleních).

Podle autorů by hranice federace měly vést po břehu Baltu od ústí Němenu po ostrov Rujanu, přes poříčí Odry a horní Sprévy, čili federace by zahrnovala Východní Prusko, město Gdaňsk s okolím,

¹⁶ Ibidem, s. 38–40; tato kauza přechází nekriticky do starší literatury (viz pozn. 31).

¹⁷ Ibidem, s. 46–47; P. Barker, *Das Britische Auswärtige Amt und die Lausitzer Sorben (1942–1947)*, „Lětopis“ 1996, zw. 1, s. 48–57, viz zejména úvodní stránky. O reakci československého ministerstva zahraničních věcí v Londýně srv.: J. Šůla, *Lužickosrbská otázka, československá vláda v Londýně a Jurij Wićaz*, „Česko-lužický věstník“ 2004, č. 4 s. 31–32.

¹⁸ L. Kuberski, P. Pałys, op. cit., s. 47–48.

¹⁹ Ibidem, s. 41–42.

celé Pomořansko až po meklenburské hranice, celé Slezsko v historických hranicích, východní a jihovýchodní část Braniborska na obou březích Odry v jejím středním toku a současně území Horní a Dolní Lužice. Germanizace těchto původně slovanských zemí není v současné době dokonaná (píše se v programovém prohlášení): „likvidácia germanizácie v týchto krajinách a navrátenie slovanských prvkov k Slovanstvu, čiže reslavizácia pôvodne slovanských obyvateľov, nie je neuskutočniteľná: môže a musí sa vykonať“²⁰. Rozpracovávaly se i otázky vzniku Svazu středoevropských států, jehož jádrem by byla Západoslovanská federální unie a dále by ji tvořil Svaz jižních Slovanů, dunajské státy Maďarsko a Rumunsko, ale i Řecko a snad i Albánie; tento stát by tvořil protiváhu proti Itálii a Německu²¹. Vznikaly ovšem i další projekty z pera německých autorů, které řešily otázku oddělení částí Německa a jejich spojení se slovanským územím²².

Na první pohled obdobný, ale střízlivější projekt připravovaly československá a polská vláda, ale ani ten se nakonec také neuskutečnil, ovšem z jiných důvodů. Československo–polské sblížení začalo již v roce 1940. Dne 11. listopadu 1940 byla slavnostně vyhlášena společná československo–polská deklarace, v níž exilové vlády obou států vyslovily přání, aby Polsko a ČSR po válce vstoupily do užšího svazku, do konfederace²³. Tento úmysl se těšil pod-

²⁰ *Západoslovanská federální unie a Svaz středoevropských států*. Upravil Vladimír Jezerník, London – Edinburgh 1942, s. 36, 35 aj. – Nutno ovšem poznamenat, že obdobné názory se v roce 1945 objevily sporadicky i v osvobozeném Československu, ale nedoznaly většího ohlasu, zvláště když došlo k odsunu německého obyvatelstva z ČSR.

²¹ *Ibidem*, s. 41 ad.

²² Rozbor jednoho takového projektu (který by zahrnoval Československo, Polsko, Prusko, Berlín, baltské přístavy, Východní Prusko a Horní Slezsko se Zhořelcem až po Labe) je v brožůře proveden s negativním hodnocením: autor tuto myšlenku odmítá se zdůvodněním, že pod rouškou zdánlivého rozbití Německa by takový stát dopomohl Germánstvu k jeho dalšímu rozmachu. *Ibidem*, s. 65 ad.

²³ Literatura o politických jednáních a přípravách budoucího svazku je bohatá, shrnuje ji obrysově J. Friedl, *Československé představy o vojenských otázkách a systému velení během jednání o čs.-polské konfederaci 1940 – 1943*, „Historie a vojenství. Časopis Historického ústavu Armády České republiky“ 2000, č. 1, s. 35–37.

poře britské diplomacie. Vznikla československo-polská vojenská komise (17. srpna 1942), která se měla zabývat otázkou hranic budoucí konfederace, zejména hranic s Německem. Předsedou polské delegace se stal generál Tadeusz Klimecki, jeho zástupcem plukovník Mieczysław Sulisławski, dále plk. Andrzej Marecki a jako expert na Německo podporučík Józef Lipski, jako odborníci národohospodář Henryk Tennenbaum a rada polského ministerstva zahraničních věcí Józef Winiewicz. Předsedou československé delegace byl náčelník štábu Ministerstva národní obrany plukovník generálního štábu Bruno Sklenovský²⁴, jeho zástupcem plk. gšt. Václav Kalina, dále podplukovník generálního štábu Ferdinand Monzer (oba poslední byli příslušníky Studijní skupiny MNO), dále Julius Friedmann a Josef Hejret. Později přibyli vojenští atašé plk. gšt. Jaroslav Vedral²⁵ a major Tadeusz Szumowski.

²⁴ Bruno Sklenovský (1893–1957), divizní generál. Důstojník ruských legií, roku 1935 byl povýšen na plukovníka. Po okupaci příslušník štábu Ústředního vedení odbojové organizace Obrana národa. Do emigrace odešel koncem roku 1939, zúčastnil se bojů ve Francii jako velitel dělostřelectva 1. divize; zde začal používat krycí jméno Stanislav Bosý. V srpnu 1940 byl přemístěn k Ministerstvu národní obrany v Londýně, 13.1.1941 ustanoven náčelníkem štábu MNO, roku 1943 povýšen na brigádního generála. Po návratu do vlasti byl povýšen na divizního generála, 1. ledna 1948 byl přeložen do výslužby. Po únorovém komunistickém puči odešel do exilu a usadil se v Kanadě, kde v Torontu zemřel. V Londýně byl předsedou československé delegace ve smíšeném československo-polském vojenském výboru pro běžnou spolupráci, mluvil plyně polsky. *Vojenské osobnosti...*, s. 259–260.

²⁵ Jaroslav Vedral (1895 – 1944), brigádní, in memoriam divizní generál. Rozvědčík v ruských legiích, účastník bitvy u Zborova a bojů s bolševiky na Sibiři. V hodnosti kapitána se vrátil v roce 1920 do ČSR. Důstojník z povolání, roku 1937 povýšen do hodnosti plukovníka gšt. Po německém obsazení se zapojil do boje proti okupantům, přednosta zpravodajského oddělení a náčelník štábu Ústředního velení Obrany národa. V lednu 1940 odešel do exilu, účastnil se jednání československo-polské vojenské komise. Dnem 1.2.1943 se stal přednostou 3. oddělení Štábu pro výstavbu branné moci v Londýně (používal krycí jméno Sázavský). V srpnu 1944 odešel k československé jednotce v SSSR, v září povýšen na brigádního generála. Dne 6. října 1944 najelo jeho auto, krátce po vstupu na československé území v Dukelském průsmyku, na minu a generál zemřel. Z. Vališ, J. Dvořák, *Generál Jaroslav Vedral-Sázavský*, Praha 1944; E. Stehlík, I. Lach, *Vlast a čest jim byly dražší nežli život*, Praha 2000, s. 206–207; *Vojenské osobnosti...*, s. 309–310.

Dne 13.10.1942 navštívil generál Klimecki v doprovodu majora Szumowského plukovníka Bosého. Rozhovoru, který se konal v sídle československého MNO, byl přítomen plukovník Sázavský. Cílem návštěvy byla informace o předběžných přípravách pro práci smíšené komise pro řešení „východních hranic Německa“ po skončení války, které by měly být zahájeny v listopadu. Na mapě Evropy gen. Klimecki ukazoval stávající polské představy a upozornil, „že čs. vojáci měli by se zajímat též problém[em] Lužice.“ Major Szumowski podotkl, že v budoucnosti bude třeba postupovat jako Hitler, tj. okupovat zemi na nějakých 30 let, rozdělit ji na zabrané území, které by se přidělilo k vlastnímu státu a odtud pak vyhnat cizí národnost. Po jisté době se zopakuje tento proces, a tím se zajistí postupné zalidnění vojensky důležitého území obyvatelstvem vlastní národnosti. Gen. Klimecki řekl, že: „doufá, že při vzájemné spolupráci bude lze příští hranice vyřešit tak, aby nebezpečí z Pruského Slezska pro oba státy bylo co nejmenší“. Mjr. Szumowski „poznámek, že z vlastního názoru zná, že Lužičané jsou typický slovanský národ, ví, že v Praze se pěstovaly kulturní styky s Lužickými Srby a doufá, že i zde Češi budou mít nějaké prameny o Lužici. Tyto informace by též zajímaly Poláky.“ Dále uvedl, že Poláci mají aspirace na Pomořansku: „Celé území východně Labe bylo kdysi slovanské ...“. Plukovník Sázavský konstatoval shodný zájem obou států na Slezsku a že je třeba „příští hranice vést tak, aby na začátku případného nepřátelství s Německem bylo možno snadno vojensky dosáhnout toho, co nebude lze získat po této válce mírem“. A polský generál ho doplnil: „... při trase příští hranice nutno přihlížet též, aby byla snadno opevnitelná, zatím co německá ne.“²⁶

První schůzi československo-polské předcházely tři porady československých důstojníků, kteří si ujasňovali problematiku a snažili se sjednotit názory na další postup, který by prosazovali. Tyto

²⁶ Vojenský historický archiv Praha (dále jen: VHA Praha), Archivní a studijní ústav, fond 37-168/1, záznam plk. Bosého a plk. Sázavského ze 13.10.1942. Tyto zápisy, které zde uvádím s akcentem na lužickou problematiku, hodnotí v celkovém kontextu J. Friedl, *Činnost smíšené československo-polské vojenské komise.....*, s. 196 ad.

porady se konaly na MNO dne 26. října, 29. října a 2. listopadu 1942 a je zajímavé je studovat, zvláště, když si připomeneme, že to byla doba ještě úporných bojů mezi sovětskou a německou armádou u Stalingradu²⁷.

Poradě, konané dne 26.10.1942, předsedal plk. gšt. Bosý a zúčastnili se jí důstojníci generálního štábu pplk. Brož a Monzer a plukovníci Kalina a Sázavský. Jako první přednesl svůj názor pplk. Monzer a je s podivem, jak naprosto přesně předvídal situaci: „Podle všech náznaků, projevů vedoucích mezinárodních politiků a publikací se zdá, že po této válce nedojde pravděpodobně ani k rychlému příměří, ani k rychlému míru definitivnímu, nýbrž že k zastavení nepřátelství dojde teprve po okupaci celého nebo alespoň valné části Německa a že mírová jednání protáhnou se na léta, při čemž jednotlivé otázky budou jen postupně dořešovány. Mám dojem, že okupace Německa jest otázkou prvořadou, jak k definitivnímu zlomení německé síly, tak k jeho odzbrojení, a mělo by být první starostí mezi námi a Poláky rozdělit si ve Slezsku pásmo okupace naší a polské tak, aby alespoň na dlouhou dobu zajistila bezpečnost a zahrnovala v sobě při nejmenším event. maximální požadavky obou států ... lze stanovit požadavek minimálních hranic a teprve vývoj času by ukázal, zda tyto minimální hranice mají být rozšířeny i o část okupovaného území.“ Tím by se vyhovělo požadavku, aby počet německého obyvatelstva nebyl v ČSR zvýšen. Dále představil minimální hraniční požadavky ČSR včetně zabránění území Kladska a okupačního pásma. Souhlas s názorem pplk. Monzera vyjádřil plk. Kalina. Plukovník Sázavský požadoval vést nové hranice od výtoku Labe z Čech k Odře, kde se do ní vlévá Lužická Nisa, tedy zábor obou Lužic. Hranice by měla mít ještě předpolí pro krycí pozici a vedení ústupového boje. Proto pro okupaci jako západní čáru označil linii: „na severu navázat na středoněmecký kanál 10 km již. Frankfurtu n/O – Müllrose – Beeskov – řeka Spréva s jezerem Schwieloch – pak přímo na jih asi 15 km záp. Cottbus – Senftenberg – Kamenz – Bischofswerda – Bad Schandau“. Tuto „lužickou linii“ považoval za žádoucí, a uvedl, že je prioritní soustředit se na požadavek okupačního pásma a nic

²⁷ VHA Praha, sign. 37-168/1, záznamy o jednání z příslušných tří dnů.

nežádat v Sasku nebo v Bavorsku. Doporučil opatřit si statistické údaje o německém sčítání lidu z poslední doby v Pruském Slezsku a v Lužici. S jeho názorem na vymezený okupační prostor souhlasil plk. Bosý, který podpořil názor plk. Sázavského, poněvadž ve vymezeném území „bydlí Lužičtí Srbové, které nutno vysvobodit z německého jařma. Bude-li tam naše okupace, lépe se provede celé vyřešení jich problémů, než kdyby tam byl jiný stát, jelikož pravděpodobně Lužičtí Srbové, ať již řešení státních hranic dopadne jakkoliv, stanou se našimi občany.“ Plk. Sázavský ještě připomenul, že při podle jím naznačeného vymezení okupačního pásma, které by se přiblížilo na 50 km k Berlínu, bychom byli – v případě, že by Německo chtělo napadnout náš stát – ve výhodné situaci stát pouze 50 km od Berlína hned na počátku konfliktu.

Na poradě 29. října 1942 opatřil pplk. Brož požadované demografické podklady, chyběly však údaje pro lužický díl v Braniborsku. Plk. Sázavský opatřil si polskou publikaci *Poland and Germany* a ukázal, kde v Dolní Lužici sídlí Srbové. Uvedl, že podle poslední publikace z roku 1937 by mělo žít v Horní i Dolní Lužici celkem 81029 Srbů, ale podle soukromých statistik ve skutečnosti jich na tomto území žije asi 150000. „Lokalisací na generálce je vidět, že všeobecně západní čára osídlení Lužických Srbů je totožná s navrženou hranicí maximální pro okupaci t.zv. Lužickou.“

Třetí poradě, konaná dne 2. listopadu 1942, se zabývala především územím Kladska a Ratibořska. Bylo ale též řečeno, že pro okupaci lužického území připadá v úvahu 38250 km² se 4570000 obyvatel podle dosavadních údajů (ale počet německého obyvatelstva by se prý zřejmě v důsledku válečných událostí zmenšil).

Výsledky těchto tří porad vojenských expertů shrnul plk. gšt. Stanislav Bosý do zprávy, kterou přednesl dne 24. listopadu 1942 na poradě u prezidenta republiky dr. Ed. Beneše (účastnili se jí – kromě prezidenta – ministr národní obrany divizní generál S. Ingr²⁸, přednosta vojenské kanceláře prezidenta republiky divizní

²⁸ Sergěj Jan Ingr (1894–1956), ruský legionář, účastník bitvy u Zborova. V závěrečném období boje o československou samostatnost převelen do Francie a poté do Itálie. V hodnosti kapitána se vrátil do vlasti a bojoval na Slovensku proti maďarským bolševikům. 1929 plukovník, 1934 brigádní generál. Zapořil

generál A. Nižborský²⁹ a plk. gšt. S. Bosý). Uvedl, že pro porady s představiteli polské armády obdržel od gen. S. Ingra a ministra J. Masaryka následující instrukce:

- 1) Pro ČSR platí jedině hranice ze září 1938;
- 2) Nemáme zájem na podstatném zvětšování území ČSR „přibíráním dalších menšin“ do státního území;
- 3) Je naší snahou, aby počet menšin na území ČSR byl co nejmenší, je třeba počítat i s jejich přesídlením mimo hranice ČSR;
- 4) Jsme „případně ochotni podle situace provést menší korektury hranic vůči Německu“.

Československo má zájem na okupaci německého území v pruském Slezsku, maximálně je možné obsadit území až po čáru Frankfurt nad Odrou – Spréva, na jih 15 km od linie Cottbus – Senftenberg – Kamenz – Bischofswerda – Bad Schandau. „V tomto území jsou plně zahrnuti Lužičtí Srbové.“ Lužických Srbů je asi 150000. Hranicí s Polskem pro okupaci by byla Odra. Uvedl též „možnost případně přemístiti Lužické Srby do vhodnějšího prostoru blíže, nebo do budoucího území československé republiky. Je ovšem otázkou, kolik je skutečně dnes Lužických Srbů plně národně uvědomělých.“ Toto řešení nazval „lužické“. Uvedl ovšem i

se do protiněmeckého odboje, poté odešel do Velké Británie do exilu. Ministr národní obrany a poté hlavní velitel československé branné moci. Roku 1947 povýšen na armádního generála, v březnu 1948 emigroval do USA. Pověřen vedením zpravodajské činnosti proti komunistickému Československu, pomáhal československým letcům a důstojníkům odcházejícím do exilu. Vojenský a politický komentátor Radia Svobodná Evropa. Zemřel v Paříži. J. Pejskar, op. cit., s. 183–185; G. Svoboda, *Armádní generál Sergěj Jan Ingr 1894–1956*, Praha 1998; *Vojenské osobnosti.....*, s. 112–113.

²⁹ Antonín Hasal (v emigraci krycím jménem Nižborský, 1893–1960), armádní generál 1945. Od 22.08.1914 příslušník československých legií v Rusku, účastník bojů s bolševiky na Sibiři. Roku 1925 velitel pěší brigády, roku 1929 převelen k ministerstvu národní obrany. K 1.01.1934 povýšen na divizního generála. V roce 1939 se zapojil do odbojové činnosti v rámci Obrany národa, v březnu 1940 odešel do emigrace, kde byl v srpnu 1940 ustanoven přednostou vojenské kanceláře prezidenta republiky v Londýně. V roce 1944 jmenován velitelem osvobozeného území na východě republiky. Roku 1945 ministrem dopravy v osvobozené ČSR, po abdikaci prezidenta republiky odešel roku 1948 znovu do emigrace a usadil se v USA. Zemřel ve Washingtonu. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století. I...*, s. 420–421; J. Pejskar, op. cit., s. 178; *Vojenské osobnosti.....*, s. 91–92).

řešení „slezské“, které vynechává Lužické Srby a hranice by probíhala od šluknovského výběžku na dolní tok Lužické Nisy včetně Gubina na Odře. Šlo by o okupované území v rozloze asi 29000 km² s 640000 obyvatel. Pro okupaci bude třeba kolem 32000 mužů.

V debatě souhlasil dr. Beneš nutností účastnit se okupace německého území v rámci spojenecké okupace: „Okupace německého území bude žádoucí také proto, abychom si alespoň částečně nahradili škody způsobené Němci obsazením Č.S.R., neboť není naděje, že by nám byly někdy úplně nahrazeny.“ Členové porady měli na budoucí okupovaný prostor poněkud rozdílné názory; prezident připustil možnost okupace Lužice.

První schůze smíšené československo-polské vojenské komise se konala 10. prosince 1942. Brigádní generál Klimecki rozvinul vizi polské delegace, která již nyní počítá s budoucí preventivní válkou proti Německu zahájenou bez ohledu na mezinárodní závazky v tom okamžiku, jakmile bude zjištěno, že Německo nedodržuje odzbrojovací a jiná mírová ustanovení. Československá delegace byla zdrženlivá a o Lužici se prakticky nemluvalo, pouze se nadhodila možnost přesídlení srbského obyvatelstva. Dne 28. ledna 1943 byl o uskutečnění schůzi informován dr. E. Beneš. Řešila se varianta obsazení Lužic a prezident s ní souhlasil (včetně Budyšína, Forstu a Gubenu). Druhá smíšená československo-polská vojenská komise se konala 25. února 1943. Zde již k velké shodě nedošlo ani v otázce hranic vůči Německu, ani v otázce okupačních pásem. Polská strana předpokládala vznik předmostí na levém břehu Lužické Nisy a zábor větší části Kladska, včetně zisku Ratibořska. Diskuse se stočila na problém odstranění německého slezského klínu, délky okupace dosavadního německého území a na nutnost řešení politického, nikoliv výlučně vojenského. Budoucnost lužického území projednávána nebyla.

Další zasedání československo-polské komise se již neuskutečnilo. Jednak vzrůstaly názorové rozdíly mezi československou a polskou exilovou vládou (zejména v tzv. těšínské otázce), pak se sovětská vláda stavěla negativně k polsko-československým rozhovorům o budoucí konfederaci, takže československá vláda v květnu 1943 přerušila jednání o konfederaci. V noci 5. července 1943 přišel o život

při leteckém neštěstí generál Władysław Sikorski, který byl z polské reprezentace nejvíce nakloněn sblížení západoslovanských národů. Situaci zkomplikovaly ještě objevené hroby polských vojáků v SSSR a odlišný názor na jejich vrahy³⁰. Přerušeni československo-polských kontaktů se ale negativně dotklo také snah na budoucí obsazení a odtržení Horní a Dolní Lužice od Německa³¹.

Československá reprezentace v Londýně však byla o lužické otázce informována. Nejvíce tato problematika oslovovala československé legionářské důstojníky a pak některé politiky. Musím připomenout memorandum československého občana a novináře, Lužického Srba Jurje Wićaze, který zaslal 14. dubna 1942 z Istanbulu dopis Státní radě Republiky Československé v Londýně³². Dne 24.

³⁰ Problematiku vojenské a konfedační spolupráce, obtíže a nakonec ztroskotání projektu podrobně mapuje J. Friedl, *Československé představy.....*, s. 35–67. Srv. též: J. Němeček, *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*, Praha 2003.

³¹ Je však třeba poznamenat, že i v okupovaném Polsku (a na východní frontě, v SSSR) docházelo k bojovým protinacistickým vystoupením Lužických Srbů. Tak např. prý na stalingradské frontě bojoval po boku Rudé armády ve skupině německých antifašistů i Lužický Srb, který byl současně i překladatel; skupina Lužických Srbů, mobilizovaných do německé armády, údajně na území Čech a Moravy spolupracovala při výrobě a kolportaci ilegálních letáků psaných v srbsčině. Srv.: K. Шевченко, *Лужицкий вопрос и Чехословакия [1945–1948]*, Москва 2004, s. 100–101; v Polsku žijící srbští dělníci založili ve Varšavě Lužickosrbský národní výbor; v Krotošíně vznikla organizace *Polski Ruch Obrony Łużyc*; od října 1942 vycházel v okupovaném Polsku ilegální tisk „*Sprawy Łużyckie*“, v jehož prvním čísle byl otištěn *Memoriał Serbołużyckiego Komitetu Narodowego w Polsce*; lužičtí vojáci dezertovali z německých oddílů a účastnili se Slovenského národního povstání a bojovali v řadch polské armády: 10. pluku hulánů a 12. pluku pěšího pluku Armii Krajowej v okolí Białystoku. Srv.: T. Marczak, *Granica zachodnia w polskiej polityce zagranicznej w latach 1944–1950*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 1798, Historia CXXIII, Wrocław 1995, s. 175; K. R. Mazurski, *Łużyc w polskiej opinii lat czterdziestych [v.] Łużyc w nowożytnych i najnowszych dziejach Europy środkowej*. Praca zbiorowa pod redakcją Tomasza Jaworskiego i Mieczysława Ostrowskiego. Zielonogórskie Studia Łużyckie nr 1, Zielona Góra 1995, s. 157; K. Шевченко, op. cit., s. 100–101; P. Behrendt, *Sprawa Łużyc w publicystyce „Przeglądu Zachodniego“ w latach 1945–1948*, „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze“ 2009, t. 8, s. 81. Je všem třeba říci, že všechny tyto zprávy nutno brát s patřičnou rezervou!!!

³² J. Šůla, op. cit., s. 29–32, viz zejména s. 29–30.

června 1942 J. Wićaz zaslal – jak uvádí ve svém dalším dopisu ze dne 27. prosince 1943 – prezidentovi „prostřednictvím čs. generálního konsulátu v Jerusalemě a laskavostí ministra národní obrany, p. generála S. Ingra, memorandum o možnostech řešení lužické otázky jakož i obsáhlejší pojednání o Lužici Vaší kabinetní kanceláři, předsednictvu vlády, předsedovi Státní rady, Ministerstvu zahraničních věcí jakož i některým význačnějším čs. osobnostech v Londýně, zejména p. poslanci J. Davidovi. Všichni potvrdili, že memorandum i pojednání přijali a vzali na vědomí“³³ a intervenoval u Ed. Beneše ještě 8. března 1945³⁴. Dokonce i československá kolonie ve Lvově se obrátila dne 18. září 1944 (prostřednictvím velvyslanectví ČSR v Moskvě) na vládu a prezidenta ČSR v Londýně s memorandumem líčícím osud Lužických Srbů a na základě schůze ze dne 17. září 1944 žádala, aby československá vláda „u spojenců, pomocí ostatních slovanských národů a zvláště velkého Ruska vyjednala“, aby „Horní a Dolní Lužice byly vtěleny autonomně do Československé republiky a zachráněny takto starobylý srbský národ, potomci nešťastných polabských Slovanů“.³⁵

Úvahy o korekci hranic budoucí Československé republiky pokračovaly v Londýně i po oficiálním rozchodu s představiteli polské emigrační vlády. Důstojníci vypracovávali obsáhlé rozборы a zdůvodnění, přepočítával se počet obyvatelstva a jeho národnost (se vztahem na úbytek německých mužů v důsledku válečných událostí), kalkulovalo se s různými variantami – a docházelo k názorovým střetům mezi prezidentem a vojáky. Tato situace trvala až do začátku roku 1945, tedy do doby, než prezident dr. E. Beneš získal jistotu o budoucích hranicích Polska, o odsunu německého obyvatelstva z ČSR a odejel z Velké Británie do Sovětského svazu, odkud se přes Slovensko vracel do Prahy. Tyto debaty nepostrádaly napětí v jednání a různé zvraty. V podstatě vypracovaný materiál vždy obsahoval tři varianty: minimální, střední a maxi-

³³ Ibidem.

³⁴ Text dopisu prezidentovi otiskl J. Šůla, *Ještě jednou o tzv. kauze Národní partyzán Lužice*, Opole 2011, s. 7–9; vyšlo v edici Biblioteczka Stowarzyszenia polsko-serbołużyckiego Pro Lusatia, nr 5.

³⁵ Archiv Ústavu T. G. Masaryka ve správě Masarykova ústavu AV ČR, fond EB II, i. č. 1665, k. č. 292.

mální. Důstojníci setrvali na svých názorech, odmítali odstoupit československé území Německu a byli ochotni uvažovat pouze o směně území, která by zvýhodňovala československé hranice. Na schůzce státního ministra československých zahraničních věcí dr. H. Ripky s generálem Bedřichem Neumannem za přítomnosti dalších důstojníků generál prohlásil: „Kdyby ČSR odstoupila určitá území bez náhrady, byl by to snad první případ v dějinách, kdy vítězný stát odstupuje část vlastního území a tím se sám zařazuje mezi státy poražené.“ A „je to z psychologického hlediska čs. národa neproveditelné, neboť by to muselo mít odezvu v morálce národa a sami bychom tak sankcionovali Mnichov. Proto lze mluvit pouze o směně určitého území pro nás vojensky méně důležitého území za území pro nás vojensky důležitější.“³⁶

Vyskytl se však i názor, který připomněl podplukovník Kobliha 31.12.1944: „Často je nadhazována i otázka imigrace Lužických Srbů. Vojenská správa je však názoru, že by tato akce mohla přinést více zla než užitku, neboť velká většina Lužických Srbů je dnes silně poněmčena a znacizovaná. Při tom nutno i počítati s tím, že časem by event. mohli požadovat uznání za státní národ, čímž by se národnost. problém ČSR ještě více komplikoval. V poslední době začínají jeviti zájem (alespoň po kulturní stránce) o Lužické Srby Poláci. A je také možné, že Lužičtí Srbové budou žádati na mírových jednáních autonomii neb i připojení jako celku buď k ČSR neb k Polsku.“³⁷

Pokud jde o československou komunistickou emigraci v Moskvě, ta se vůbec nezabývala v průběhu války otázkou hranic obnoveného Československa. Např. v depeši z Moskvy z března roku 1940 konstatovala bez obalu: „Heslo 'Obnovení Československa' dnes skrývá imperialistické a protisovětské plány.“³⁸ Představitelé této emigrace se soustředili hlavně na plány na uchopení moci v bu-

³⁶ VHA Praha, Ministerstvo národní obrany, ŠVBN, čj. 215/Taj. 3. odděl., 17.12.1943 (k. č. 5). – Různým plánům na snížení počtu německojazyčného obyvatelstva v ČSR po osvobození a v důsledku toho proponovaným změnám československých hranic je v poslední době věnována kniha, čerpající z československých pramenů, zejména londýnského původu P. M. Majewski, *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*, Warszawa 2001.

³⁷ VHA Praha, Ministerstvo národní obrany, ŠVBN, č. j. 5116/dův. – 3. odd. (k. č. 3).

³⁸ S odkazem na pramen uvádí R. Žáček, op. cit., s. 226.

doucí republice a osudem Lužických Srbů se nezabývali a s připojením jejich území nepočítali, jak je vidět z návrhu a definitivního textu tzv. Košického vládního programu z roku 1945. Rovněž oficiální polská emigrace v SSSR lužickou problematiku neřešila³⁹.

Ve dnech 10. a 11. srpna 1941 se v důsledku hitlerovské agrese na SSSR sešel I. všeslovanský kongres v Moskvě, který schválil svolání ke všem slovanským národům, v němž vyzýval ke sjednocení všech sil v boji proti společnému nepříteli. Ustavující sjezd dal podnět k založení nejvyššího protifašistického orgánu zástupců slovanských národů – Všeslovanského výboru, který existoval v Moskvě od 5. října 1941; jeho předsedou byl generálporučík A. S. Gundurov, místopředsedou československý univerzitní profesor PhDr. Zdeněk Nejedlý. Všeslovanský výbor pracoval v šesti sekcích (ruské, ukrajinské, běloruské, polské, jihoslovanské a československé, lužickosrbská nebyla); předsedou československé se stal Zdeněk Nejedlý⁴⁰. Každá sekce měla vlastní aktiv, pléna se scházela čtyřikrát do roka. Všeslovanský výbor sehrál pozitivní úlohu při organizování protinacistického odboje slovanských národů, vyvíjel rozsáhlou propagandistickou a uvědomovací činnost, tiskovou i rozhlasovou, od 1. července 1942 vydával měsíčník

³⁹ L. Kuberski, P. Pałys, op. cit., s. 47.

⁴⁰ Zdeněk Nejedlý (1872–1962), český historik, hudební vědec a kritik, publicista a politik, od roku 1905 docent, posléze řádný profesor na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze. Autor mnoha studií a rozsáhlých monografií (mnohdy nedokončených), zabýval se i problematikou českých kulturních a politických dějin. Zpočátku byl ideově pod vlivem T. G. Masaryka, po vzniku ČSR reprezentoval levicový směr realistického hnutí, později sympatizoval a spolupracoval s KSČ a propagoval SSSR. Na začátku II. světové války odešel do Sovětského svazu, v letech 1939–1945 působil jako profesor moskevské univerzity a vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd SSSR. Spolupracoval se zahraničním vedením KSČ a od roku 1941 byl místopředsedou Všeslovanského výboru v Moskvě. Od roku 1945 se výrazně angažoval při prosazování politické linie KSČ a zastával významné politické a státní funkce (od roku 1945 ministr školství a osvěty aj.), od roku 1946 člen ÚV KSČ, v letech 1946–1954 člen předsednictva KSČ, od 1948 předseda Svazu československo-sovětského přátelství. V průběhu padesátých let autoritativně ovlivňoval v Československu oficiální politickou linii v oblasti školství, vědy a kultury. V letech 1945–1952 byl prezidentem České akademie věd a umění, v letech 1952–1962 prezident Československé akademie věd. J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století, II.,...*, s. 435–436).

„Slavjane“. II. všeslovanský kongres se konal v Moskvě ve dnech 4.–5. dubna 1942, III. pak 8. května 1943. Zejména Zd. Nejedlý často vystupoval se slovanskou tématikou v rozhlasovém vysílání pro okupované české země⁴¹.

Myšlenka slovanské vzájemnosti se setkala s pozitivním ohlasem i ve Velké Británii. Z iniciativy tamních Čechoslováků byl v únoru 1943 utvořen v Londýně Československý výbor pro slovanskou vzájemnost, jehož předsedou se stal Prokop Maxa⁴², jeho členy byli Češi i Slováci (V. Clementis, J. David, J. Hejret, F. Langer, V. Nový aj). Výbor pořádal v Londýně i v dalších britských městech v československých domovech, organizacích i vojenských střediscích řadu přednášek, kursů, seminářů, besed či diskusních večerů. Teprve 4. března 1944 podpořil československou iniciativu o sjednocení Slovanů v Británii Polský slovanský výbor, vedený S. Wilanowskim, a 19. dubna 1944 byl ustaven Slovanský výbor. Tvořili ho zástupci českého, slovenského, srbského, chorvatského, slovinského, bulharského, makedonského, polského, ukrajinského a ruského národa; Lužičtí Srbové v něm zastoupení nebyli. Předsedou byl zvolen český zástupce Prokop Maxa⁴³. Dne 25. května 1944 se konal v Londýně Všeslovanský kongres, na kterém byl přijat *Manifest slovanským národům*, který schválily desítky slovanských organizací ve Velké Británii, mezi nimi i přes 60 českosloven-

⁴¹ Z. Huňáček, J. Jožák, V. Kroupa, J. Stržibrný, *Český antifašismus a odboj. Slovníková příručka*, Praha 1988, s. 422–423.

⁴² Prokop Maxa (1883–1961) byl československý diplomat a politik. Po vysokoškolských studiích moderní filologie působil jako profesor obchodní akademie v Praze (1907–1914), za I. světové války byl jedním z organizátorů československých legií v Rusku (v letech 1917–1918 místopředseda odbočky Národní rady československé v Petrohradě, 1918 uvězněn bolševiky v Moskvě). Od roku 1920 zastával postupně post vyslance v Nizozemsku, Polsku a Bulharsku. Za II. světové války pracoval v zahraničním odboji v Londýně, kde byl v letech 1940–1945 člen a 1941–1945 předseda Státní rady československé. Po návratu do vlasti byl činný ve Svazu národní revoluce a ve Svazu československo-sovětského přátelství, v letech 1951–1957 v ústředním výboru Svazu protifašistických bojovníků. J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století, II...*, s. 365–366.

⁴³ (*Všeslovanská manifestace v Londýně*), „Nové Československo/New Czechoslovakia“ 29.04.1944, č. 17 (133), s. 4.

ských organizací, spolků a institucí⁴⁴.

V souvislosti s proponovanou prolužickou akcí v Londýně byl v září 1944 požádán československý velvyslanec v Moskvě, Zdeněk Fierlinger⁴⁵, o opatření informací o Lužických Srbech a o prolužických aktivitách moskevského Slovanského výboru. Odpověděl Prokopu Maxovi 13. října sdělením, že Zdeněk Nejedlý uveřejnil v prvním čísle časopisu Slavjané z roku 1942 článek o této problematice. Týž Zd. Nejedlý prý v současné době soudí, že Lužice bude spadat po válce do sovětské okupační zóny. Transfer Srbů do ČSR by prý mohl připadat v úvahu jen kdyby odpovídal přáním jich samotných, Slovanský výbor v Moskvě prý nemůže v této věci zaujímat politická stanoviska. Osobně se prý Zd. Nejedlý domnívá, že Lužičtí Srbové se snad mohou udržet jako nacionální celek, který by se opíral o sousedství s českými zeměmi⁴⁶.

Československý výbor pro slovanskou vzájemnost ve Velké Británii uspořádal 1. listopadu 1944 v Londýně přednášku Josefa Davida⁴⁷ o Lužických Srbech, jejich národním životě a těžkém exi-

44 Zd. Z. Huňáček, J. Jožák, V. Kroupa, J. Stříbrný, op. cit., s. 420–421; „Nové Československo/New Czechoslovakia“ 3.6.1944, č. 22 (138), s. 1.

45 Zdeněk Fierlinger (1891–1976), český diplomat a politik. Za I. světové války důstojník československých legií v Rusku, v letech 1917–1918 činitel československého zahraničního odboje v USA a ve Francii, od roku 1919 byl v československých diplomatických službách (od roku 1942 jako velvyslanec v Moskvě). Za II. světové války byl jedním z hlavních představitelů československého zahraničního odboje. V průběhu války navázal těsnou spolupráci se sovětskými orgány a československou komunistickou emigrací v Moskvě. Od roku 1924 byl členem Československé sociálně demokratické strany, v letech 1945–1946 předsedou vlády ČSR (1946–1947 náměstkem předsedy vlády). Byl v letech 1945–1948 hlavním představitelem sociálně demokratické levice, usilující o úzkou spolupráci s Komunistickou stranou Československa. V letech 1948–1971 byl členem Ústředního výboru KSČ, 1953–1964 předsedou Národního shromáždění, 1945–1969 poslancem a 1953–1968 členem předsednictva Národního shromáždění J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století I.....*, s. 311.

46 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze, Londýnský archiv – D, karton č. 50.

47 Josef David (1884–1968), český národně socialistický politik a novinář. Byl jedním z organizátorů československých legií v Rusku za I. světové války, v letech 1921–1939 výkonným tajemníkem Československé obce legionářské a poslancem Národního shromáždění, na začátku nacistické okupace se podílel

stenčním boji. Její text vydal Československý výbor pro slovanskou vzájemnost pod názvem *Lužičtí Srbové*⁴⁸. Text poslední kapitolky zní takto optimisticky: „Dnes naskýtá se poslední možnost je zachrániti, nemá-li za nějakou dobu zalkati nad Lužicí básník „Někdy kolébka – nyní národu mého rakev“. Představitelé spojených národů zdůraznili v Atlantické Chartě a jiných projevech, že tato válka musí jednou pro vždy znemožniti německé imperialistické snahy a vytvořiti v Evropě takovou organizaci, aby každý, i ten nejmenší národ, mohl se svobodně vyvíjet a sám rozhodnout o svém vnitřním uspořádání. Lužičtí Srbové mají právo žádat, aby i jim byl zabezpečen svobodný národní život.“ Informaci o přednášce J. Davida otiskl týdeník „Nové Československo“⁴⁹. Týž časopis 27. ledna 1945 přinesl v rubrice *Forum čtenářů* článek *Pro nové hranice Československa*, kde se mimo jiné praví: „... dnes je doba, velmi vhodná k tomu, aby tato historická křivda byla alespoň částečně napravena. Lužici nutno zachránit! Lužice může být velmi dobře autonomní částí naší republiky anebo aspoň utvořit vojenskou a diplomatickou unii s naší republikou. Ať je zatím její administrace jakákoliv, ale Lužice musí býti od Německa oddělena a to navždy.“⁵⁰

Davidova brožura vyšla ve změněném a doplněném vydání po

na formování domácího odboje, v říjnu 1939 odešel do emigrace, od roku 1941 byl členem československé Státní rady v Londýně. V březnu 1945 se účastnil moskevských porad o programu a složení první vlády ČSR, od října 1945 do června 1946 byl předsedou Ústavodárného Národního shromáždění v Praze. V únorové krizi zaujal neutrální postoj a poté odešel z politického života. Viz o něm: V. Zmeškal, *Joža David čestným předsedou Společnosti přátel Lužice*, LSV 1946, č. 21, s. 42–43; J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století I....*, s. 225.

⁴⁸ *Lužičtí Srbové*, Londýn 1944, stran 22. Úvod k ní napsal Josef Hejret. Obsah této vzácné již brožury prozrazují názvy kapitol: Utrpení Lužických Srbů; Lužice – země a lid; Kulturní život Lužice; Počátky politického života; Lužice a Čechy; Budoucnost Lužických Srbů. Brožura je obohacena českým překladem básně Jakuba Čišinského *Chraň srbský lid*, Mato Kósyka *Lužický král v Blatech* a Józefa Nowaka *Žalost deptaného lidu*. Podklady autorovi dodal Jurij Wićaz.

⁴⁹ *Svobodu Slovanům na Lužici!* „Nové Československo/New Czechoslovakia“ 11.11.1944. Zprávu o vydání Davidovy brožury pak přináší týž časopis 27. 01. 1945 v č. 4 (171)

⁵⁰ „Nové Československo/New Czechoslovakia“ 27.01.1945, č. 4 (171), podepsán V. Slezák.

II. světové válce⁵¹ a byla obohacena o text řeči pronesené autorem 24. července 1945 na manifestaci pražského lidu na Staroměstském náměstí v Praze pořádané Společností přátel Lužice (*Lužice má právo na svobodu*), která se nesla v duchu optimismu. Zejména její závěr budil naděje, které se pak nesplnily: „Jsem zplnomocněn prohlásit jménem československé vlády, že vláda sleduje s velkými sympatiemi boj lužického lidu s německými utlačovateli. Vláda Československa se staví za jeho požadavky, že jeho spravedlivá a svatá věc v dnešní historické době zvítězí.“

Byla to doba radosti, naděje i romantických snů⁵². Českoslovenští důstojníci, kteří se po skončení II. světové války vrátili do vlasti, se pokusili prosadit vzhledem k Lužici své plány. Byla to však také doba chladných kalkulací, kdy vítězili politikové-vůdci států a jejich ambice⁵³. Jen písemné dokumenty, schraňované v archivech, vydávají svědectví o nesplněných nadějích a křivolakých cestách paní Historie.

⁵¹ J. David, *Lužičtí Srbové*, Praha 1946, stran 37. Předmluvu k druhému vydání napsal Vladimír Zmeškal, knížечka byla opatřena fotografiemi a malou bibliografií, vyšla jako č. 31 Lužickosrbské knihovničky SPL.

⁵² „СССР и его вооруженные силы первоначально рассматривались славянскими романтиками как в Праге, так и среди лужицких сербов лишь в качестве мощного и безотказного средства реализации своих собственных представлений о послевоенном устройстве Лужицы. Осознание того, что Советский Союз тоже имеет собственные законные геополитические интересы в этой части Европы, которые зачастую шли вразрез с планами славянских романтиков, происходило медленно и довольно болезненно, став причиной многочисленных разочарований активистов серболужицкого движения. Позиция СССР имела решающее влияние и на политику Чехословакии, присоединения к которой первоначально добивались лидеры серболужицкого национального движения.“, К. В. Шевченко, *Лужицкий вопрос и Чехословакия в 1945–1947 годах* [v.] *Проблемы этнической истории Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в новое и новейшее время*, Воронеж 2002, s. 137. Složitost sovětské politiky vůči Německu – s negativním dopadem na lužickosrbský národněosvobozenecký boj – v rámci celosvětového a zejména evropského vývoje a jejich proměn výstižně líčí M. Cygański, *Łużyce w polityce Polski, Czechosłowacji, Związku Radzieckiego i Jugosławii w latach 1946–1948*, „*Studia Śląskie*“ 1997, t. 56, s. 33–75.

⁵³ Blíže o tom viz: J. Šůla, *Z dějin bojů o lužickosrbský národní stát: Interpelace Jana Cyže a dr. Mikławše Krječmara ze dne 14. července 1945*, „*Česko-lužický věstník*“ 2005, č. 15, s. 47–55, zejména s. 49–51; Idem, *Ještě jednou o tzv. kauze Národní partyzán Lužice...*, s. 12–17.

Dzień Serbołużycki w Londynie w 1944 r. (Serbowie Łużyccy a czechosłowacki rząd emigracyjny w Londynie)

Oparty o źródła archiwalne oraz aktualną czeską i polską literaturę artykuł czeskiego historyka przedstawia ewolucję poglądów działających w latach II wojny światowej na emigracji w Londynie polityków czeskich na możliwości rozwiązania tzw. kwestii łużyckiej i porównuje je ze opiniami na ten temat polskiej emigracji londyńskiej. Podczas gdy czechosłowacka emigracja polityczna, kierowana przez prezydenta dr. Edvarda Beneša postawiła sobie jako priorytet zmniejszenie po zakończeniu II wojny światowej liczby zamieszkującej republikę czechosłowacką ludności niemieckiej, nawet za cenę ustępstw terytorialnych na korzyść Niemiec (co prawda była to idea brana pod uwagę jedynie do rozstrzygnięć konferencji poczdamskiej), oficerowie czechosłowaccy, przeważnie weterani I wojny światowej (tzw. legioniści) całkowicie tę ideę odrzucali i żądali korektur czechosłowackich granic kosztem Niemiec, tak aby w przyszłej wojnie z Niemcami – o nieuchronności której byli przeświadczeni – Czechosłowacja zyskała przewagę strategiczną. Dlatego liczyli na przyłączenie Górnych i Dolnych Łużyc do Czechosłowacji lub Polski, przy czym nie zajmowali się prawną i administracyjną stroną tej sprawy. Rozwiązać tę kwestię skłonni byli także poprzez okupację terytorium Łużyc. W tym byli zgodni z polskimi wojskowymi i częściowo z dr E. Benešem.

Na zakończenie autor opisuje akcję Komitetu Słowiańskiego w Londynie z listopada 1944 r. Znany czeski polityk, słowianofil i przyjaciel Łużyckich Serbów wskazał na problem tego słowiańskiego narodu i żądał dla niego po zwycięskiej wojnie wolności. Jego wykład ukazał się jeszcze w Londynie w formie broszury wpłynął na poglądy na temat rozwiązań na obszarze środkowoeuropejskim, które jednak do skutku nie doszły. Artykuł jest dalszym przyczynkiem do najnowszych dziejów Łużyc, Czechosłowacji i Polski.

Sorbian Day in London in 1944 (Lusatian Sorbs and the Czechoslovakian government-in-exile in London)

The article of the Czech historian, based on historic sources and on the current Czech and Polish literature, describes the evolution of the views on possible solutions of the so called *Sorbian case* presented by Czech and Polish politicians on exile in London during the 2nd World War, and confronts them with opinions on Polish diaspora in London. While the priority of Czechoslovakian political emigration, governed by the president Edvard Beneš, was to lower the number of Germans living in Czechoslovakia after the end of the 2nd World War, even for the price of the territorial compromise with Germany (even though such a possibility was only considered in terms of Potsdam Conference), Czechoslovakian officers, mostly the 1st World War veterans (so called “legionnaires”) rejected the idea entirely and demanded the corrections of Czechoslovakian borders with Germany, so in the event of future war with Germany, of which inevitability they were convinced, the Czechoslovakia would pose the strategic advantage. This is why they counted on adjoining the Lower and Upper Lusatia to Czechoslovakia or Poland. However they did not deal with the legal and administrative side of the issue. They were willing to solve the case also by occupation of the Lusatian territory. This solution was in compliance with Polish military representatives and, partly, with E. Beneš’s stand.

At the end of the article the author describes the action of the Slavic Convent in London that took place in 1944. A renowned Czech politician, the slavophil and a friend of Lusatian Sorbs, pointed to the problem of this Slavic nation and demanded its freedom after the war victory. His contribution was published in London in form of a brochure and affected the general views on the possible solutions that could be applied in the central Europe, which, however never came into fruition. The article poses the point of reference for studies of latest Lusatian, Czechoslovakian and Polish history.

Serbołużycka konspiracja antynazistowska z lat 1937-1939

Jeszcze w połowie lat 90-tych ubiegłego wieku o powiązanej z polskim wywiadem serbołużyckiej konspiracji, określanej potocznie mianem grupy „Michał”, Stanisław Marciniak pisał, że niewiele na jej temat wiadomo¹. Wkrótce jednak pojawiło się kilka publikacji, rzucających na to zagadnienie coraz szerszy snop światła. Przede wszystkim były to wspomnieniowe przyczynki Jurija Bržzana² i Pawła Nowotnego³. Rolę, jaką w tych strukturach odegrał Jurij Cyž w dużym stopniu wyświecił Benedikt Cyž⁴. Kilka interesujących ustaleń odnośnie poczynąń na tym polu Pawła Neda poczyniła Annett Bržzaneč⁵. Prawdziwym przełomem w tym względzie okazały się badania Aleksandra Woźnego, który w londyńskim Archiwum Polskim i Muzeum. gen. Sikorskiego odnalazł kilka dokumentów, pozwalających na historię Grupy „Michał” spojrzeć z nowej perspektywy⁶.

W 1934 r. Ekspozytura nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska

¹ S. Marciniak, *Serbska konspiracja w druhej swětowej wójnje – wumyslenja a wěrnosc*, „Rozhled” 1995, čo. 7/8, s. 248.

² J. Bržzan, *Naše započatki*, „Rozhled” 1995, čo. 7/8, s. 258-262.

³ P. Nowotny, *K stawiznam ilegalneho antifasisiskeho spječowanja Serbow*, „Rozhled” 1996, čo. 1, s. 12-17.

⁴ B. Cyž, *Narodowc, wšostłowjan a spječowar dr. Jurij Cyž před 100 lětami so narodził*, „Rozhled” 2004, čo. 10 s. 362-367; idem, *Łužiski Serb Jurij Cyž a jeho styki k Polakam za čas nacionalsocializma*, „Pro Lusatia Opolskie Studia Łužycoznawcze” 2004-2005, t. 3-4, s. 58-69.

⁵ A. Bržzaneč, *Kontakty polsko-serbołużyckie w działalności Pawła Neda (1934-1950)*, „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łužycoznawcze” 2002, t. 1, s. 60-75; A. Bresan, *Pawoł Nedo 1908-1984 Ein biografischer Beitrag zur sorbischen Geschichte*, Bautzen/Budyšin 2002, s. 145-160.

⁶ A. Woźny, *Łużycki epizod Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego przed 1939 r.* „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łužycoznawcze” 2005, t. 3/4, s. 70-83; idem, *Łużyce w planie dywersji polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939*, Opole 2010, ss. 327.

Polskiego zadaniem, której było zakładanie w czasie wojny ośrodków dywersji na tyłach nieprzyjaciela i na terenie zaopatrujących go państw neutralnych, dysponowała na terenie Niemiec, głównie na Górnym Śląsku, od 1200 do 2 tys. częściowo przeszkolonych ludzi, gotowych w wypadku wojny podjąć działania dywersyjne⁷. Ekspozytura utrzymywała kontakty z ośrodkami polskimi na terenie Śląska Opolskiego, Niemiec środkowych, Berlina i Pomorza. W jednym z jej raportów wśród wymienianych organizacji znalazła się także Domowina⁸. Kontakty te były podtrzymywane, a z czasem uległy znacznej intensyfikacji.

W czerwcu 1934 r., nominację na stanowisko kierownika Podreferatu A-Z (Rzesza Niemiecka) Referatu Terenowego A („Zachód”) Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego otrzymał kpt. Wojciech Lipiński. Z objęciem przez niego tego stanowiska zbiegła się podjęta jesienią tego roku decyzja o wyjściu na kierunku niemieckim z działaniami poza teren Śląska Opolskiego⁹. Oprócz terenów własnych polskiego Pomorza i Górnego Śląska, Niemiec Środkowych i niemieckiego Pomorza w sferze zainteresowań Podreferatu A-Z miało znaleźć się również, jak to określiło: „zagadnienie serbołużyckie”. W opracowanym na początku 1935 r. planie pracy w odniesieniu do tego problemu kpt. Lipiński pisał: „ [przed] przystąpieniem do praktycznego wykorzystania istniejącego problemu – muszę zaznajomić się z nim teoretycznie poprzez przestudiowanie odpowiedniej literatury historycznej oraz zobrazowanie sobie obecnie istniejącego stanu rzeczy.”¹⁰ Oprócz przygotowań teoretycznych podjęto również pierwsze działania praktyczne. Według kpt. Lipińskiego początki współpracy z Serbołużyczanami miały miejsce w 1936 r.¹¹ przewodniczący Domowiny Paweł Nedo datował je z kolei na przełom lat 1935-1936 („Zwiski mějachmy z nim wot l. 1935/1936.”)¹².

⁷ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 178.

⁸ Ibidem, s. 222, przyp. 21.

⁹ Ibidem, s. 220-222.

¹⁰ Ibidem, s. 227-229.

¹¹ Ibidem, op. cit., s. 249.

¹² P. Nowotny, op. cit., s. 13.

W pracach studyjnych nad zagadnieniem łużyckim, które zostały sfinalizowane w przeciągu 1936 r., pomocni byli polscy sorabofilowie. W tym czasie towarzystwa przyjaźni z narodem serbołużyckim działały we Lwowie, Poznaniu, Katowicach i w Warszawie¹³, a stołeczne Polskie Towarzystwo Przyjaciół Narodu Serbołużyckiego stanowiło wręcz przykrywkę dla działań Ekspozytury nr 2 na kierunku łużyckim¹⁴. Przedstawiciele tego środowiska odegrali niepoślednią rolę szczególnie w pierwszej fazie realizacji zamierzeń polskiego wywiadu. Wiodącą postacią był tutaj wiceprzewodniczący katowickiego Towarzystwa Przyjaciół Łużyc dr Stanisław Strzemecki¹⁵. Ponieważ przewodniczenie temu towarzystwu przez marszałka Sejmu Śląskiego Karola Grzesika miało ze zrozumiałych przyczyn charakter honorowy, rzeczywiste kierownictwo spoczywało w jego rękach¹⁶. Jako kierownik wydziału w koncernie stalowym „Wspólnota Interesów” wielokrotnie wyjeżdżał służbowo do Niemiec. Często bywał również w Budziszynie, utrzymując kontakty z działaczami serbołużyckimi, n. p. dr Janem Cyżem¹⁷. To Strzemecki także, zapewne po konsultacji z działaczami ZPwN i oficerami wywiadu, zaproponował Jurijowi Cyżowi pracę we „Wspólnocie Interesów”, gdy ten na skutek niemieckich nacisków musiał zrezygnować z posady radcy prawnego w Dzielnicy I Związku Polaków w Niemczech. Dzięki niemu także J. Cyż nawią-

¹³ P. Pałys, *Polskie stowarzyszenia prołużyckie [w:] Stoletý most mezi Prahou a Budyšínem. Společnost přátel Lužice (1907 – 2007)*, Marcel Černý – Petr Kaleta (edd.), Praha 2008, s. 130-136.

¹⁴ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 249.

¹⁵ Poza poważnym stanowiskiem we wspomnianym koncernie hutniczym „Wspólnota Interesów” od 1936 r. dr Strzemecki był także członkiem Rady Nadzorczej Chorzowskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, patrz: <http://www.chsm.com.pl/node/61> (dostęp w dniu 29.01.2012) Aktywnie udzielał się także w Zarządzie Oddziału Ligi Morskiej i Kolonialnej przy „Wspólnocie Interesów” <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=10894> (dostęp w dniu 29.01.2012). W swych wspomnieniach dr Jan Cyż określał go mianem: „sekretara Katowickiego wójtwy Grażyńskiego”, J. Cyż, *W tlamie ječibjela. Dopomnjenki na lěta 1926 do 1944*, Budyšin 1984, s. 121-122, 180. Strzemecki udzielał się w ruchu prołużyckim, już w Krakowie, również po wojnie.

¹⁶ P. Pałys, op. cit., s. 136.

¹⁷ J. Cyż, op. cit., s. 121.

zał kontakt z redaktorką ukazującego się w Warszawie „Serbsko-Łużyckiego Biuletynu Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Narodu Serbołużyckiego” Emilią Chmielewską. Właśnie za jej sprawą wygłosił on w styczniu 1937 r. w Warszawie prelekcję. Zaproszenie to musiało być uzgodnione z polskim wywiadem, gdyż po jej zakończeniu nawiązał z J. Cyżem kontakt jeden z jego oficerów¹⁸. Był nim kierownik Podreferatu A-Z (Rzesza Niemiecka) Referatu Terenowego A („Zachód”) Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, kpt. Wojciech Lipiński¹⁹.

Już w trakcie pierwszego spotkania J. Cyżem kpt. Lipiński nie ukrywał, że polskie służby wywiadowcze chętnie nawiązałyby współpracę z antyhitlerowsko nastawionymi Serbołużyczanami. Treść tej rozmowy J. Cyż przekazał następnie Pawłowi Nedzie. Obaj byli zdania, że Domowina nie powinna pośredniczyć w werbowaniu agentów, jednak pod pewnymi warunkami współpracę z polską stroną należało podjąć. Takie stanowisko J. Cyż przekazał też w trakcie następnego spotkania „Michałowi”. Nie przeszkodziło mu to jednak złożyć przy tej okazji ustnej relacji o stanie niemieckich umocnień, a właściwie ich braku, na granicy z Czechosłowacją, rozbudowie i obsadzie koszar w Budziszynie oraz nastrojach ludności. W marcu 1937 r. doszło w Katowicach do kolejnego spotkania. Kapitan Lipiński poinformował wówczas swego rozmówcę, że Domowina może z polskiej strony liczyć tak na ideowe jak i na materialne wsparcie²⁰.

W efekcie tych ustaleń pod koniec marca lub na początku kwietnia 1937 r. na plebanii w Chróścicach doszło to nocnego spotkania, w którym wzięli udział: tamtejszy proboszcz, wiceprzewodniczący Domowiny z lat 1933-1937 ks. Jan Wjenka, Paweł Nedo, były sekretarz Serbołużyckiego Banku Ludowego w Chociebużu i Budziszynie, a następnie wydawca „Serbskich Nowin” dr Jan Cyż, działacz serbołużyckiego Sokoła Franc Natuš oraz aktywny antyfaszysta, a zarazem obiecujący poeta Jurij Brėzan. Zebrani postano-

¹⁸ B. Cyż, *Narodowc, wšostowjan a spjećowar.....*, s. 366.

¹⁹ Szerzej na temat życiorysu kpt. W. Lipińskiego patrz: A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 217-220.

²⁰ B. Cyż, *Narodowc, wšostowjan a spjećowar.....*, s. 364-366.

wili utworzyć sieć mężów zaufania, mających zbierać wszelkie informacje dotyczące serbołużyckiego życia narodowego oraz podtrzymywać wzajemne kontakty. Jej podstawę kadrową mieli tworzyć byli przewodniczący lokalnych grup Domowiny. Ważniejsze informacje miały być przekazywane Arnoštowi Simonowi, wieloletniemu introligatorowi w księgarni Smolera, który w tym czasie prowadził sklep z wyrobami tytoniowymi²¹.

W decyzjach tych widoczny jest wpływ ustaleń poczynionych w Warszawie z oficerami polskiego wywiadu przez Jurija Cyża²². W świetle sprawozdania mjr Edwarda Charaszkiewicza z działalności Podreferatu A-Z za lata 1936-1937 wynika, że występował wobec polskich oficerów w charakterze przedstawiciela Domowiny, upoważnionego pisemnie przez Nedę do pertraktowania z czynnikami polskimi na temat wzajemnej współpracy oraz rozwinięcia na Łużycach konspiracyjnej działalności narodowej²³.

Przypomnijmy, że po przejęciu władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów w 1933 r. przewodniczącym Domowiny wybrano młodego, energicznego nauczyciela Pawoła Nedo. Dzięki grupie skupionych wokół niego działaczy udało się nie tylko powstrzymać zauważalny w serbołużyckim ruchu narodowym od początku lat trzydziestych regres, ale także przystąpić do przekształcenia Domowiny z luźnej federacji stowarzyszeń w organizację zcentralizowaną, opartą na przynależności poszczególnych członków do grup terenowych. Wzrost serbołużyckiej aktywności narodowej, widoczny choćby w działalności chórów i grup teatral-

²¹ J. Brězan, op. cit., s. 260.

²² Jurij Cyž działał również na kierunku czeskim. Po fali wymierzonych w działaczy serbołużyckich tak zwanych „prewencyjnych aresztowań” w porozumieniu z Pawołem Nedą udał się do Pragi, gdzie na temat pomocy dla rodzin uwięzionych konferował z Vladimírem Zmeškalem. W efekcie jakiś czas później w Konsulacie Republiki Czechosłowackiej w Dreźnie odebrał przeznaczonych na ten cel 1500 marek, które następnie przekazał Nedzie. Także w 1937 r. czechosłowacka ambasada w Berlinie przekazała na działalność Domowiny 500 marek. W tym czasie czescy sorabofilowie przeprowadzili zbiórkę mającą na celu uwolnienie aresztowanego 16 sierpnia 1937 r. Jurija Měrcínka. Starali się także utrzymywać kontakt z działaczami serbołużyckimi i za ich pomocą monitorować sytuację Łużycach. Patrz: B. Cyž, *Narodowc, wšosłowjan a spječowar.....*, s. 366.

²³ A. Wožny, *Łužyce w planie.....*, s. 223.

nych, był jednakże dla władz hitlerowskich na dłuższą metę nie do zaakceptowania. W dniu 13 stycznia 1936 r. Powiatowy Wydział d.s. Łużyckich (Wendenabteilung) zażądał od przewodniczącego Domowiny wprowadzenia zmian w statucie tej organizacji, które w zasadzie sprowadzały się do zgody Serbołużyczan na uznanie ich za posługujących się specyficznym dialektem Niemców, ze wszystkimi tego konsekwencjami. Odmowa doprowadziła do wydania 18 marca 1937 r. zakazu działania Domowiny oraz podległych jej stowarzyszeń i organizacji²⁴. Warto w tym miejscu dodać, że w obliczu coraz większego zagrożenia ze strony struktur hitlerowskiego państwa, w kwietniu 1937 r. Domowina przygotowywała się do przystąpienia do Związku Mniejszości Narodowych w Niemczech. Jednakże wobec rozwoju sytuacji, datowanego na 22 kwietnia 1937 r. pisma w sprawie akcesu nie zdołano już wysłać²⁵.

Domowina jednak istniała nadal. Zakaz dotyczył jedynie organizowania otwartych i zamkniętych zgromadzeń. Zarząd prowadził korespondencję, opracowywał petycje i rozsyłał okólniki swym mężom zaufania w terenie. Zaraz po wydaniu zakazu, działacze organizacji zwrócili się do Rudolfa Hessa, zastępcy przywódcy i szefa kancelarii Narodosocjalistycznej Niemieckiej Partii Pracy (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP) z prośbą o zmianę decyzji. Zarząd Domowiny w okresie późniejszym dwukrotnie jeszcze pisemnie zabiegał o uchylenie zakazu organizowania zgromadzeń i imprez. W maju 1937 r. zwrócono się dodatkowo z petycją do ministerstwa oświaty, domagając się wyjaśnienia intencji pisma radcy szkolnego w Budziszynie do podległych mu nauczycieli, w którym żądał, aby określili oni swą narodowość. Nadal ukazywał się także, jako miesięczny dodatek do „Serbskich Nowin”, organ Domowiny, „Naša Domowina – Časopis za džěło w serbskich organizacijach”. Nie trwało to jednak długo. W dniu 24 sierpnia 1937 r. ukazał się ostatni numer tego zasłużonego dziennika. Należy nadmienić, że oficjalnie władze hitlerowskie rozwiązały Domowinę i wszystkie afiliowane przy niej towarzystwa do-

²⁴ A. Bresan, *Pawoł Nedo.....*, s. 70-132; M. Cygański, R. Leszczyński, *Zarys dziejów narodowościowych Łużyczan. Tom II. Lata 1919-1997*, Opole 1997, s. 40-43

²⁵ A. Brězanec, *Kontakty polsko-serbołużyckie w działalności Pawła Neda.....*, s. 68.

piero w cztery lata po wydaniu zakazu organizowania przez nią zgromadzeń, na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy z 11 marca 1941 r.²⁶.

Podobny los spotkał inne serbołużyckie stowarzyszenia, takie jak: Towarzystwo św. Cyryla i Metodego (Towarstwo swj. Cirila a Metoda - TsCM), Macierz Łużycka (Mácica Serbska) oraz Towarzystwo Pomocy Studiującym Serbołużyczanom (Towarstwo pomocy za studiowacych Serbow). Nie miało przy tym większego znaczenia, że posiadały one wpisy do rejestru towarzystw i działały samodzielnie. W tym wypadku dla uzasadnienia swej decyzji władze niemieckie wykorzystały fakt umieszczenia ich w sporządzonym przez Domowinę w 1934 r. wykazie towarzystw członkowskich²⁷. W dniu 20 lipca 1937 r., w imieniu trzech wyżej wymienionych towarzystw, przewodniczący TsCM, ks. Jurij Hejduška przedłożył na policji w Budziszynie formalny protest w sprawie zakazu ich działalności. Protest ten został przez władze odrzucony. Mimo to TsCM działało nadal. Do połowy 1939 r. ukazywało się czasopismo „Katolski Posoł”. Wydano również kalendarz „Krajan” za rok 1938 oraz kilka wydawnictw kościelno-liturgicznych. Ostatecznie TsCM rozwiązane zostało przez Gestapo 8 kwietnia 1941 r.²⁸.

Działalność kontynuowało także kilka innych przykościelnych związków i towarzystw. Od 1938 r. chór Meja z Radwora występował, jako chór kościelny Cecilija. Do 1939 r. działało w Jaseńcy Towarzystwo Katolickie (Katolska Bjesada). W Ralbicach swą działalność rozwijały Katolska Bjesada oraz Męskie Towarzystwo (Towarstwo knjeżow). W 1938 r. Niemcy zakazali działalności towarzystw młodzieży męskiej w Wotrowie i Njebjelčicach. Analogiczne towarzystwo w Bačoniu przetrwało do 1940 r.²⁹ W dniu 20 lutego

²⁶ A. Bržanec, *O zakazie działalności Domowiny pod rządami narodowych socjalistów*, [w:] *Serbołużycanie. Łużyce. Badania naukowe i fascynacje*, redakcja naukowa T. Jaworski, W. Pyżewicz, (Zielonogórskie Studia Łużyckie nr 2), Zielona Góra 1998, s. 195-199.

²⁷ Ibidem, s. 197.

²⁸ S. Musiat, *Serbske towarstwa mjez 1937 a 1940*, „Rozhlad”, 1992, čo. 10 – 11. s. 369-370.

²⁹ Ibidem, s. 404-407.

1938 r. Bratrowstwo z Kulowa wystawiło w języku górnołużyckim sztukę *Genofeva*, którą obejrzało około 800 widzów. Ostatnie zgromadzenie członków tej organizacji, rozpoczęte odśpiewaniem zakazanego przez nazistów serbołużyckiego hymnu *Rjana Łužica*, odbyło 4 grudnia 1938 r.³⁰ Do 1940 r. swoje posiedzenia odbywał zarząd stowarzyszenia naukowego Maćica Serbska. Ich tematyka ograniczała się jednak wyłącznie do spraw związanych z administrowaniem gmachem Serbskiego Domu. Każdorazowo wymagana była urzędowa zgoda na te spotkania oraz obecność znajdującego język łużycki policjanta³¹.

Po 1937 r. dalszemu zaostrzeniu uległa sytuacja w szkolnictwie. Już od pierwszej klasy we wszystkich szkołach wprowadzono nakaz porozumiewania się wyłącznie w języku niemieckim. Od początku nauki szkolnej obowiązywał niemiecki elementarz. Miało to miejsce nawet tam, gdzie większość dzieci w ogóle nie rozumiała tego języka. Od 1937 r. niemal każdy serbołużycki absolwent z kwalifikacjami pedagogicznymi był zatrudniany poza Łużycami. Od stycznia 1938 r. przestała obowiązywać w Saksonii tymczasowa ustawa szkolna z 1919 r., a nowe zarządzenia nie przewidywały już nauki w języku łużyckim. Używania tego języka oficjalnie, co prawda nie zakazano, ale jego zasięg miał zostać zredukowany do niezbędnego minimum, co podlegało rygorystycznej kontroli. Wszelkie łużyckie pomoce naukowe, w tym elementarze, podręczniki i śpiewniki, zostały usunięte z placówek oświatowych i wywiezione do papierni lub do magazynów w Dreźnie. W następnych miesiącach poprzez wizytacje, a także donosy, kontrolowano, w jakim zakresie nauczyciele i księża nadal kultywują swój słowiański język. Sprawdzano m. in., w których miejscowościach konfirmacje lub inne zebrania w kręgu kościoła i szkoły odbywały się jeszcze w języku łużyckim. Dzięki temu w jednym z raportów starosta budziszyński mógł z satysfakcją skonstatować, że liczba konfirmacji w tym języku bardzo spadła. Było to również konsekwencją przeniesienia dużej grupy serbołużyckich pedagogów w

³⁰ W. Šoćina, *Bratrowstwo. 100 lět serbske towarstwo w kulowskej wosadźe*, Budyšin 1997, s. 26.

³¹ A. Brězanec, *O zakazie.....* s. 197.

głęb Niemiec³².

W kwietniu 1937 r. przeniesienie do szkoły ludowej w Zeven w powiecie Bremervörde pod Hanowerem otrzymał także przewodniczący Domowiny, Paweł Nedo. Zaraz po otrzymaniu pisma spotkał się on w tej sprawie w Rakojdach z dr Janem Cyżem, byłym starostą „Sokoła” Jakubem Šajbą oraz Arnoštem Simonem. W trakcie tej narady zapadła decyzja, że przewodniczący Domowiny do Zeven się nie przeniesie. Jednocześnie Nedo podjął z niemiecką administracją szkolną grę na zwłokę. Do radcy szkolnego w Bremervörde napisał list informując, że potrzebuje czasu na likwidację mieszkania i przeprowadzkę, a po jakimś czasie poprosił o dwuletni urlop na podjęcie studiów. W tym czasie Jan Skala postarał się dla niego o miejsce w polskiej bursie w Berlinie oraz załatwił mu pracę w jednym z tamtejszych polskich banków³³. Pomoc Związku Polaków w Niemczech zapewniła mu podstawy materialnego bytu i pozwoliła na skoncentrowanie się na pracy narodowej: „Naše džensniše połoženje je wězo ćežke a zrudne, ale nic bjez nadžije. Mamy hišće swoju organizaciju, hačrunjež njemůžeme na wšedne a normalnje wašnje zjawnje wustupować a džělać ... w tajkim času njewěstosće mamy za swoju najwěššu winowatosć měř wobchować a mjez sobu solidarni być. Tuta solidarnosć, tuta disciplina a tuta zhromadna wola, tež w času njewěstosće a ćežkich poměrow měř a disciplinu wobchować, je naša najsylniša brón.” Pisał do członków Domowiny w piśmie okólnym z 7 czerwca 1937 r.³⁴

W bursie przy Lutherstrasse 17 Nedo nie był jedynym Serbołużyczaninem. Zakwaterowany był tam także ściśle w tym czasie z nim współpracujący, Paweł Dudźik z Pančic-Kukowa. Przez pewien czas mieszkał w bursie również Měrcin Nowak-Njechorński³⁵. Przebywający w Berlinie Serbołużyczanie spotykali się także u córek Bjarnata Krawca. W tym czasie Marka studiowała śpiew solowy, a Hanka uczyła się grafiki. W mieszkaniu w dziel-

³² E. Pjech, *Niemiecka polityka oświatowa w dwujęzycznych częściach Łużyc i serbołużyckie reakcje 1918-1945*, „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze”, 2003, t.2, s. 93-97.

³³ A. Bresan, *Paweł Nedo...*, s. 131; J. Cyż, op. cit., s. 133.

³⁴ A. Bresan, *Paweł Nedo...*, s. 138.

³⁵ Ibidem, s. 145-146.

nicy Lichterfelde bywali Nedo, Dudźik, Jan Skala oraz zatrudniony w poselstwie chińskim w charakterze doradcy gospodarczego Bjarnat Wawrik³⁶.

Wraz z nasilaniem się niemieckich represji, współpraca z polskim wywiadem nabierała dla Serbołużyczan coraz większego znaczenia. W tym czasie kierownictwo serbołużyckich poczynań narodowych, zarówno konspiracyjnych jak i tych wykorzystujących coraz bardziej przez hitlerowców zawężane możliwości legalnego działania, spoczęło na barkach Pawoła Nedy, dr Jana Cyża, Jurija Cyża, Wójciecha Kóčki, Měrcina Nowaka-Njehornśkiego i Jurija Brězana. Z „Michałem” bezpośrednio kontaktowali się: Jurij Cyż, Pawoł Nowotny i Wójciech Kóčka. Osobiście poznał on również Jurija Brězana i Pawoła Nedę. Dalszy werbunek odbywał się na zasadzie łańcucha. I tak wciągnięty do konspiracji przez Jurija Cyża Pawoł Nowotny przekonywał do wspólnych działań kolejnych serbołużyckich patriotów, pomimo zakazu władz nadal udzielających się w serbołużyckim ruchu narodowym: Jurija Brězana, Pawoła Dudźika i Pawoła Cyża³⁷.

Czasami zachęty płynęły niezależnie od siebie z kilku stron. Jurija Brězana jako pierwszy do konspiracyjnych działań przekonywał w Dreźnie późnym latem 1937 r. Jurij Cyż. Niedługo potem Brězan spotkał się w Błotach z Pawołem Nedą. Także wówczas mowa była głównie o potrzebie nielegalnych działań. Spotkanie to wraz z Liską Nawkec, ubezpieczał Pawoł Cyż³⁸, rok później zwerbowany w Królewcu przez Nowotnego. Zimą 1937 r. podobną rozmowę odbył on z Brězanem w Toruniu, gdzie ten przygotowywał się do złożenia matury w tamtejszym niemieckim gimnazjum³⁹. Jeszcze tego samego roku odwiedził Brězan w Poznaniu Wójciecha Kóčkę. Poznański naukowiec nie ukrywał, że chodzi o związaną z polskim wywiadem siatkę konspiracyjną. Wtedy też Brězan wyraził zgodę na współpracę⁴⁰.

³⁶ Ibidem, s. 147-148.

³⁷ P. Nowotny, op. cit., s. 13-15.

³⁸ J. Brězan, op. cit., s. 260.

³⁹ P. Nowotny, op. cit., s. 15.

⁴⁰ J. Brězan, op. cit., s. 260.

Czasami werbowani potrzebowali na podjęcie decyzji więcej czasu. W trakcie jednego z pobytów w Berlinie, Nowotny wraz z Nedą próbowali pozyskać studiującego w stolicy Niemiec i mieszkającego również w polskiej bursie Pawoła Dudzika. Ten wówczas ze względu na swój status bezpaństwowca, odmówił⁴¹. Jakiś czas później jednak aktywnie w działania grupy się zaangażował. Konstruowaniem konspiracyjnej struktury na terenie samych Łużyc zajmował się m. in. Jurij Brëzan. Jesienią 1938 r. Nedo przekazał mu listę zawierającą od 10 do 12 nazwisk osób, które jego zdaniem mogłyby zgodzić się na współpracę. Natychmiastowe podjęcie działań uniemożliwiło jednak Brëzanowi aresztowanie. Siatkę terenową zaczął tworzyć po zwolnieniu, a jej ostateczny skład tylko częściowo pokrywał się z listą Nedy⁴².

Kwestią o podstawowym znaczeniu dla skuteczności konspiracji było ustanowienie wydolnego systemu komunikacji. Ponieważ w kwietniu 1937 r. Jurij Cyż miał podjąć pracę w filii „Wspólnoty Interesów” w Berlinie, za jego namową funkcję łącznika pomiędzy polskimi oficerami a działaczami serbołużyckimi, przede wszystkim Nedą, wziął na siebie Pawoł Nowotny, zatrudniony w charakterze nauczyciela w gimnazjum polskim w Wolnym Mieście Gdańsku⁴³. Miejsce zatrudnienia przy jednoczesnym zamieszkiwaniu po polskiej stronie granicy w Orłowie, czynił przy tym jego osobę trudniejszą do inwigilacji dla Gestapo. Dla omówienia szczegółów współpracy Jurij Cyż przybył do niego do Gdańska w sierpniu 1937 r. Następnie wspólnie udali się do Warszawy, gdzie spotkali się z kpt. Lipińskim i majorem Ankersteinem, kierownikiem Referatu Zachodniego Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Generalnego. W trakcie tej narady ustalono, że z racji na wyjątkowo niesprzyjające środowisko oraz niewielką liczebność, organizacja serbołużycka działać będzie w systemie trójkowym, a kontakt z nią utrzymywać będzie kpt. Lipiński, który wówczas to przyjął pseudonim „Michał”⁴⁴. Z czasem tym mianem przyjęło się też w

⁴¹ P. Nowotny, op. cit., s. 15.

⁴² J. Brëzan, op. cit., s. 261.

⁴³ B. Cyż, Cyż, *Narodowc, wšostowjan a spječowar.....*, s. 367.

⁴⁴ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 240-244.

literaturze określać siatkę współpracujących z Polakami serbołużyckich patriotów⁴⁵.

Z „Michałem” Nowotny spotykał się przeważnie w Gdyni, rzadziej w Gdańsku. W kontakcie listowym używano kodu. Jesienią 1937 r. otrzymał polecenie udania się do Berlina, celem przekazania Jurijowi Cyżowi przesyłki adresowanej do Pawoła Nedo. Jako zatrudniony w Gdańsku obywatel niemiecki mógł wsiąść w Tczewie do pociągu tranzytowego z Prus Wschodnich, dzięki czemu uniknął niemieckich kontroli. Po przybyciu do stolicy Niemiec, nieopodal dworca kolejowego na ówczesnej Dorotheenstrasse spotkał się z „Michałem”, który wręczył mu kopertę z pieniędzmi. Tę miał on w akwarium berlińskiego ogrodu zoologicznego dostarczyć J. Cyżowi, który jednak na umówione miejsce się nie stawił. Ostatecznie Nowotny odnalazł go w jego mieszkaniu. Doświadczenie to sprawiło, że zdecydowano się zrezygnować z usług niepewnego J. Cyża postanawiając, że w przyszłości kurierzy będą w Berlinie kontaktować się bezpośrednio z Nedą. Decyzja ta obarczona była dużą dozą ryzyka, gdyż przewodniczący Domowiny znajdował się bez przerwy w sferze zainteresowań Gestapo. Zasadą było, że kurierzy w drodze do Niemiec nie przewozili niczego kompromitującego. Przesyłki od „Michała” otrzymywali dopiero w Berlinie od nieznanego im mężczyzny, zapewne pracownika *attachatu* wojskowego polskiej ambasady, we wspomnianym akwarium⁴⁶. Pod koniec sierpnia 1938 r. do utrzymania kontaktu z przewodniczącym Domowiny zaangażowana została żona Pawoła Nowotnego Hilda, z domu Balzer. Udała się ona wówczas pod pretekstem odwiedzin swojej dalekiej rodziny w Berlinie oraz matki Nowotnego w Budziszynie, do stolicy Niemiec. W stałym miejscu kontaktowym, którym było wspomniane już akwarium berlińskiego ZOO, przejęła od nieznanego jej człowieka pakiet z pieniędzmi. Następnie w polskiej bursie w Charlottenburgu otrzymała od Nedy i Nowaka-Njehorńskiego dalsze instrukcje i informacje. Po dwóch dniach wyjechała do Budziszyna, gdzie przekazała Lence Cyżowej pieniądze potrzebne

⁴⁵ P. Nowotny, op. cit., s. 15.

⁴⁶ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 245.

na leczenie zwolnionego właśnie z więzienia dr Jana Cyża. Przed powrotem do Polski odwiedziła jeszcze kompozytora Bjarnata Krawca⁴⁷. Podobne działania wykonywali także inni. Kurierem pomiędzy Pawłem Nedą w Berlinie, a Pawłem Nowotnym w Gdańsku był także Paweł Cyż⁴⁸. On to właśnie latem 1939 r. wykonał jedną z ostatnich, o ile nie ostatnią taką misję, przekazując Nowotnemu otrzymane wówczas w Berlinie dyspozycje⁴⁹.

Jak już wspomnieliśmy, organizacja bazowała na systemie trójkowym. W 1939 r. jedną z nich tworzyli: Paweł Nedo, Měrćin Nowak-Njechorński i dr Jan Cyż⁵⁰. Sieć „Michała” wspierała działających w terenie byłych pełnomocników Domowiny. Oczywiście nie wszystkich aktywnych Serbołużyczan wtajemniczano w kontakty z Polakami. Organizacja terenowa składała się z 6 żup, dzielących się z kolei na starostwa. Według kierownika Podreferatu A-Z wszystkie stanowiska żupanów były obsadzone⁵¹. W czerwcu 1937 r. Nedo pisał do członków Domowiny: „Za njeskónčnje ważne pak mam, zo mjez tym kóždy składność, mjez sobu kontakt zdźeržec, wužiwamy. Kóždy dyrbi čuć swojeho bratra při sebi w fronće a dyrbi wědžec što a kak wón myśli. Tuž je na kóždy pad ważne, zo kóždy dowěrnik swoich wjesnych sobustawow informuje, zo pak sam tež zwiski z dosadnym starostu abo předsydu dźerži a tam a sem k njemu dóndže. Starosta zaso njech so dźerži k swojemu županej, a župan njech haji dobre zwiski ze swoimi ludźimi kaž ze susodnymi župami.”⁵²

Głównym celem grupy była budowa konspiracyjnej sieci oraz przekazywanie ofiarom niemieckiego terroru i ich rodzinom otrzymywanej z Polski pomocy. Zaznaczmy, że nie były to duże kwo-

⁴⁷ P. Nowotny, op. cit., s. 16.

⁴⁸ Prawdopodobnie działał on także na rzecz polskiego wywiadu na terenie Prus Wschodnich. Patr.: P. Šurman, *K pošěgam mjazy polskimi a serbskimi kulturnymi procowarjami w XX lětstotku* [w:] *Łużyce w nowożytnych i najnowszych dziejach Europy Środkowej*. Praca pod redakcją Tomasza Jaworskiego i Mieczysława Ostrowskiego. Zielonogórskie Studia Łużyckie Nr 1, Zielona Góra 1995, s. 133.

⁴⁹ P. Šurman, op. cit., s. 132-133.

⁵⁰ J. Cyż, op. cit., s. 178.

⁵¹ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 251.

⁵² A. Bresan, *Paweł Nedo....*, s. 140.

ty. Według kpt. Lipińskiego na działania na kierunku łużyckim przeznaczano około 1000 złotych miesięcznie⁵³. Jednak dla rodzin uwięzionych i wszystkich prześladowanych przez reżim, którzy częstokroć znaleźli się w niezwykle trudnych warunkach materialnych, każda pomoc była niezwykle istotna. Starano się także w miarę możliwości zapewnić aresztowanym pomoc prawną. Gdy władze niemieckie zdecydowały się wytoczyć aresztowanemu 25 sierpnia 1937 r. dr Janowi Cyżowi proces o przestępstwo dewizowe, Jurij Cyż wynajął adwokata dr Krille z Drezna, który wybronił swego klienta od wniesionej przez prokuraturę kary 3 miesięcy więzienia⁵⁴.

Według przywódcy serbołużyckiej konspiracji Pawoła Nedy głównym jej celem było maksymalne umocnienie struktur własnych, kolportaż materiałów agitacyjnych, organizowanie solidarnościowej pomocy dla rodzin aresztowanych oraz wspieranie wszelakich form oporu przeciwko hitlerowskiej dyktaturze. Istotę wzajemnych stosunków z polskim wywiadem charakteryzował on po latach następująco: „Jeho [„Michała”] organizacija je wosebje přez Nowotneho, J. Br(ězana) a Kóčku nam wjele pomhała hač do wójny, nježadajo ženje wot nas něsto podobneho kaž špionažu...”⁵⁵. Nie wyczerpywało to jednak całości zakresu poczynań serbołużyckiej konspiracji. Nedo u schyłku lat sześćdziesiątych jak i w pierwszej połowie ósmego dziesięciolecia ubiegłego wieku nie zamierzał odślaniać całości obrazu współpracy z polskim wywiadem. Ostrożność nakazywała mu niektóre jej elementy pomijać milczeniem, a jej znaczenie pomniejszać. W rzeczywistości nie zamierzano ograniczać się wyłącznie do akcji samopomocowej. Jak wynika z materiałów polskiej proweniencji, Serbołużyczanom rzeczywiście początkowo zależało przede wszystkim na pozyskaniu niezbędnych środków materialnych i pomocy teoretycznej. Przystąpiono jednocześnie do tworzenia tajnego związku narodowego celem, którego było przyczynienie się do klęski Niemiec i uzyskanie niepodległości, nie wykluczając przy tym podjęcia w

⁵³ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 248.

⁵⁴ J. Cyż, op. cit., s. 162.

⁵⁵ P. Nowotny, op. cit., s. 13.

trakcie przyszłej wojny działań dywersyjnych⁵⁶.

Nie jest jasnym, na ile Serbołużyczanie byli świadomi, że oficer, z którym się kontaktują kieruje komórką odpowiedzialną w polskim Sztapie Głównym za przygotowania dywersyjne. Niemniej według kpt. Lipińskiego na początku 1938 r. wyszła od nich propozycja „zaostżenia kursu prac organizacji”, poprzez podjęcie przygotowań do ewentualnych działań sabotażowych. Serbołużyczanie mieli wskazywać przy tym na: „pożytek tego rodzaju przygotowań w terenie bardzo dla Polski ze względów politycznych i strategicznych wskazanym.”⁵⁷ Jeżeli rzeczywiście inicjatywa taka wyszła od strony serbołużyckiej, to musiała niewątpliwie być konsultowana w gronie: Nedo, Kóčka, Nowotny, Dudźnik.

Strona polska na te propozycje odpowiedziała pozytywnie. Problemem było jednak przygotowanie instruktorów. Na przeszkodzie stał brak tradycji konspiracyjnych, ale przede wszystkim niemożność uzyskania przez aktywnych narodowo Serbołużyczan paszportu na wyjazd z Niemiec. Dlatego do ewentualnego przeszkolenia wytypowany został młody działacz serbołużycki, który mógł do Polski przybyć z terenu Czechosłowacji⁵⁸. Był nim Jurij Brėzan, który od grudnia 1937 r. do kwietnia 1938 r. mieszkał w Pradze⁵⁹. Z jego wspomnień wynika, że Wójcėch Kóčka umówił go na spotkanie z Pawłem Nowotnym w Łodzi. Tenże oznajmił wówczas Brėzanowi, że został wyznaczony do funkcji instruktora i zapytał, czy zgadza się przejść przeszkolenie w tym kierunku. W efekcie w lipcu 1938 r. Brėzan wyjechał do Warszawy, gdzie na dworcu kolejowym oczekiwał go Nowotny, który doprowadził go na spotkanie z „Michałem”. Po dłuższej rozmowie polski oficer uznał Brėzana za zdolnego do podjęcia szkolenia. W efekcie następnych sześć tygodni młody Serbołużyczanin spędził w tajnym ośrodku polskiego wywiadu, gdzie trójka instruktorów uczyła go zasad konspiracji, walki wręcz, strzelania z pistoletu oraz kodowania informacji. Po ukończonym szkoleniu Brėzan wyjechał do

⁵⁶ A. Woźny, *Łużyce w planie.....*, s. 223.

⁵⁷ Ibidem, s. 251.

⁵⁸ Ibidem, s. 252.

⁵⁹ D. Scholze, *Stawizny serbskeho pismowstwa 1918-1945*, Budyšin 1998, s. 225.

Niemiec. W Berlinie spotkał się z Pawłem Dudźkiem i Pawłem Nedą. Ten pierwszy wręczył mu pieniądze przeznaczone na zakup motocykla oraz pistolet *Walther 7,65*. Od Nedy otrzymał listę ewentualnych współpracowników. Brėzan z kolei poinstruował Nedę o sposobach kodowania informacji. Podstawę szyfru stanowić miała książka Domaški *Wrjos*. Dzień później Brėzan został po raz kolejny aresztowany. Jednak w trakcie dwumiesięcznego pobytu w areszcie zorientował się, że Gestapo o grupie „Michał” nic nie wie. Po wyjściu z więzienia przystąpił, więc do budowy siatki w terenie.: „Za krótki albo dlejší čas dwójneho dospołnje njeformalneho pušćenja z jastwa započach paslić na ‘Michale’.” Jej skład jednak nie w pełni pokrywał się z listą Nedo. Byli to m.in.: Šořta z Njebjelćic, Šořta – gajowy w Łazku, Franc Natuš, Jakub Cyž z Njebjelćic, Jan Hejduška, Krawc Benad z Komorowa pod Rakecami, Herbert Šćěpank z Delniho Wujězda, Michał Rječka z Radwora, Mikławš Brėzan z Worklec, Jan Piwarc ze Smječkec⁶⁰. Poczynania Brėzana znalazły uznanie w oczach kpt. Lipińskiego, który stwierdził, że zdołał on: „narzucić ogólne ramy organizacji specjalnej i przeszkolić jednego czy dwóch kandydatów na swoich pomocników.” Prace organizacyjne uznano za na tyle zaawansowane, że zaczęto przygotowywać środki mające umożliwić przerzut na Łużyce broni i materiałów dywersyjnych⁶¹.

W czasie, gdy w ośrodku polskiego wywiadu Brėzan odbywał 6-tygodniowy kurs dywersji⁶², spotkania z „Michałem” zażądał Jurij Cyž. Po raz wtóry przy tej okazji w sposób ewidentny pogwałcił kardynalne zasady konspiracji, przybywając w sierpniu 1938 r. do Warszawy z Berlina drogą lotniczą. Była to skrajna nieostrożność, gdyż każdy pasażer linii lotniczej był przez władze niemieckie odnotowywany. W tym samym czasie w stolicy Polski znalazł się również Paweł Nowotny. W trakcie spotkania z kpt. Lipińskim J. Cyž zaniepokojony narastaniem kryzysu wokół Czechosłowacji zażądał, aby umożliwiono jemu i żonie wyjazd do Holandii. Oficer zdecydowanie odmówił. Wobec ewidentnego braku poszanowa-

⁶⁰ J. Brėzan, op. cit., s. 260-261.

⁶¹ A. Woźny, *Łużyce w planie...*, s. 252.

⁶² Ibidem, s. 252.

nia zasad konspiracji oraz widocznych oznak załamania i paniki, kpt. Lipiński postanowił o zerwaniu z J. Cyżem kontaktów i wykluczeniu go z dalszej pracy konspiracyjnej. Dlatego też po spotkaniu zmienił pseudonim na „Karol”⁶³. Do postulowanego ostracyzmu, przynajmniej ze strony serbołużyckich członków siatki, jednak nie doszło, skoro jedno z ostatnich spotkań przywódców konspiracji z udziałem Nedy, odbyło się w czerwcu lub lipcu 1939 r. właśnie w berlińskim mieszkaniu Jurija Cyża⁶⁴.

W drugiej połowie sierpnia 1939 r. w Warszawie Nowotny po raz ostatni widział się z kpt. Lipińskim – „Karolem”. Kilkanaście lat później, 7 marca 1955 r. na życzenie enerdowskiej służby bezpieczeństwa, tak opisywał to spotkanie:

„Während meiner Unterhaltung mit Michał-Karol in Warschau äußerte er sich über die Lage sehr skeptisch. Er betonte mehrfach, die Faschisten seien militärisch sehr stark. Michał-Karol machte auf mich einen recht verzweifelten und niederschmetternden Eindruck. Über irgendwelche Maßnahmen im Falle eines Krieges wurde nicht gesprochen. Das hätte wohl auch wenig Zweck gehabt, denn die Organisation stecke noch immer in den allerersten Anfängen und nach den Berichten von Nedo konnte von einer wirklich funktionierenden Organisation in der Lausitz überhaupt nicht gesprochen werden.”⁶⁵

Jak z powyższego wynika, w obliczu zbliżającej się wojny członkowie organizacji nie otrzymali żadnych wytycznych. Pamiętajmy jednak o okolicznościach, w jakich do spisania tej relacji doszło. Nowotny nie mógł być zainteresowany poszerzaniem wiedzy funkcjonariuszy Stasi ponad to, co mogło być im już wiadome z akt Gestapo i z innych źródeł. Ostatnie spotkanie członków serbołużyckiej konspiracji miało miejsce mniej więcej na tydzień przed rozpoczęciem działań wojennych. Na dworcu w Kutnie spotkali się wówczas Paweł Cyż, Anton Nawka i Hildę Balzer. Faktem jednak jest, że na skutek działań wojennych kontakty z polskim wy-

⁶³ P. Nowotny, op. cit., s. 15-16.

⁶⁴ P. Šurman op. cit., s. 132-133.

⁶⁵ T. Meškank, *Zajim pòlskeho wòjska za Lužicu do 1945*, „Rozhľad” 2012, č. 12, s. 19.

wiadem uległy zerwaniu⁶⁶.

Wraz z wybuchem wojny serbołużyckich działaczy narodowych dotknęła fala aresztowań. Do obozu koncentracyjnego Stutthof trafił Paweł Nowotny⁶⁷. Jurija Cyża aresztowano w jego berlińskim mieszkaniu 10 października 1939 r. Początkowo osadzony został w areszcie śledczym, po czym trafił do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen⁶⁸. Jeszcze wcześniej, bo już 30 sierpnia 1939 r. pozbawiono wolności jego brata, Pawoła. Ze zmierzającego do obozu koncentracyjnego w Dachau transportu udało mu się jednak zbiec. Uchodząc przed niemiecką armią, dotarł aż na wschodnie rubieże Polski. Po zakończeniu kampanii wrześniowej, legitymując się fałszywymi dokumentami, dotarł do Berlina. Następnie powrócił na Łużyce. Poszukiwany przez Gestapo, zdawał sobie sprawę, że nie może w rodzinnych stronach pozostawać zbyt długo. Po zabranii z domu niezbędnych rzeczy miał zamiar uciekać za granicę. Niestety, na skutek denuncjacji został pojmany⁶⁹. Ponowne aresztowanie nastąpiło 1 października 1939 r. W dniu 30 listopada 1939 r. przewieziony został również do obozu koncentracyjnego Oranienburg – Sachsenhausen⁷⁰. Wójciecha Kóckę ewakuowano z Poznania ostatnim, odlatującym przed opuszczeniem miasta przez Wojsko Polskie, samolotem. Okupację spędził on ukrywając się, na terenie Polski⁷¹.

W Sachsenhausen bracia Cyżowie zetknęli się z aktywnym działaczem przedwojennego Towarzystwa Polsko – Łużyckiego, Henrykiem Batowskim⁷². Jurij opuścił obóz 3 stycznia 1940 r.⁷³ Paweł Cyż zwolniony został 20 kwietnia 1940 r.⁷⁴ Obu wkrótce, po-

⁶⁶ P. Nowotny, op. cit., s. 16.

⁶⁷ D. Šořta, *Slědženje a wědženje Prof. dr. dr. h.c. Paweł Nowotny 90 lět*, „Rozhlad” 2002, čo. 1, s. 34.

⁶⁸ B. Cyž, *Narodowc, wšostowjan a spjećowar...*, s. 364.

⁶⁹ List Anastazji Cyž z 30.10.2002 r., w zbiorach autora.

⁷⁰ B. Cyž, *Łužiski Serb Jurij Cyž...*, s. 65.

⁷¹ P. Pałys, *Łużycka korespondencja Wójciecha Kóćki*, „Pro Lusatia Opolskie Studia Łużycoznawcze” 2009, t. 8, s. 92.

⁷² P. Schurmann, *Die sorbische Bewegung 1945-1948 zwischen Selbstbehauptung und Anerkennung*, Bautzen/Budyšin 1998, s. 27, przyp. 31.

⁷³ B. Cyž, *Narodowc, wšostowjan a spjećowar...*, s. 365.

⁷⁴ B. Cyž, *Łužiski Serb Jurij Cyž...*, s. 66.

dobnie jak i Nedę, Nowotnego, Brężana czy Antona Nawkę wcielono do armii niemieckiej. Nawet jednak wówczas Paweł Cyż nie zaniechał kontaktów z Polakami. W tym okresie kilkakrotnie udało mu się spotkać z przyjacielem ze studenckich lat, pochodzącym spod Raciborza Wojciechem Wawrzymkiem, również zaciągniętym w szeregi niemieckiej armii. Okazję ku temu stanowiły wyjazdy służbowe W. Wawrzymka do Berlina i Drezna⁷⁵. Niewykluczone, że w kontaktach tych nie chodziło wyłącznie o względy sentymentalne. W powojennych niemieckich źródłach komunistycznej proveniencji można znaleźć twierdzenie, że P. Cyż w czasie wojny współpracował z działającymi na terenie Berlina polskimi agentami angielskiego wywiadu, Ireną Bartkowiak i Stefanem Grzeszkowiakiem (Grześkowiakiem?): „Aus der Vergangenheit des Ziesche stellen wir fest, dass er während des Krieges zusammen mit der Polin aus Berlin, Bartkowiak Irene und ihrem damaligen Verlobten Stefan Grzeszkowiak als Agent des Secret Service gearbeitet hat.”⁷⁶

W styczniu 1944 r. Jurij Cyż otrzymał przydział do Drezna, gdzie w tym czasie przebywała także jego żona⁷⁷. W mieście tym w 1944 r. znalazł się także Paweł. Wraz z bratem i jego małżonką Marką należał tam do międzynarodowej grupy ruchu oporu⁷⁸. Według przypuszczeń Benedikta Cyża mogła ona mieć kontakt z brytyjskim Kierownictwem Operacji Specjalnych (Special Operations Executive). Młodszemu z braci Cyżów udało się w jej szeregi zwerbować szereg Niemców oraz przebywających w Dreźnie w charakterze robotników przymusowych Polaków, Czechów oraz jednego Białorusina⁷⁹.

Aresztowania przeprowadzone przez Niemców na początku wojny miały charakter rutynowy i nie miały związku z kontaktami z polskim wywiadem. Na trop „Grupy „Michał” natrafiono dopiero pod koniec wojny. W dniu 1 listopada 1944 r., podczas pobytu

⁷⁵ W. Wawrzymek, *Pamiętnik Opolanina*, Opole 1965, s. 194-195.

⁷⁶ Odpis listu Michaela Richtera do Dietricha Scholze z 31.08.2012.

⁷⁷ B. Cyż, *Narodowc, wšostowjan a spjećowar...*, s. 365.

⁷⁸ B. Cyż, *Łužiški Serb Jurij Cyž...*, s. 68.

⁷⁹ B. Cyż, *W służbje spjećowanja*, „Serbske Nowiny” 19.04.2007.

w lazarecie, Jurij Cyž został aresztowany ponownie⁸⁰. Tego samego dnia w więzieniu Wehrmachtu znalazł się także Paweł Cyž⁸¹. Następnie obaj bracia trafili do więzienia w Dreźnie, skąd wraz z Marką Cyżową zostali przetransportowani do Berlina⁸². W ręce Gestapo wpadli także Jan Cyž, Jan Meškank i Paweł Nedo⁸³. Jan Cyž w ręce Gestapo trafił 6 listopada 1944 r. w Budziszynie. Dzień później znalazł się w areszcie drezdeńskiego prezydium policji. W trakcie przesłuchania prowadzonego przez starszego sekretarza Würkera interesowano się jego kontaktami z Jurijem Cyžem, Pawłem Neda, Pawłem Nowotnym i Měrcinem Nowakiem. Najbardziej natarczywie dopytywano się jednak o „Michała”. W tym samym czasie w więzieniu tym przebywali również bracia Cyżowie, żona Jurija Marka, były radworski proboszcz ks. Józef Nowak, bratanica Jana Cyža – Cila Cyžec oraz Jan Meškank. Jak już wspomnieliśmy, pierwszą trójkę przewieziono do Poczdamu. Księdza Nowaka i Cilę Cyžec po pewnym czasie zwolniono⁸⁴. Nedo aresztowany został w Budapeszcie pod koniec listopada 1944 r., gdzie przebywał ze swą jednostką, poczym przewieziono go do więzienia Wehrmachtu w Berlinie. W połowie lutego został przekazany do aresztu Sądu Ludowego w Poczdamie. Przez cały ten czas prowadzono przeciwko niemu śledztwo pod zarzutem zdrady stanu⁸⁵.

Okoliczności tej wsypy Paweł Nedo opisywał po latach w następująco: „Cyļa wěc njeby so ženje wukopała hdyž sej J(urij) C(yž) njeby w swojej naiwnej hłuposci mjeno a jeho warsawsku adresu (postlagernd) do swojego zapisnika zapisał. Tutón zapisnik je gestapo hižo w l. 1937 do rukow dóstała. W zwisku z přestýšowanjami w l 1944 wo cyle druhich wěcach, dla kotriž bu potom k smjerći zasudženy, zhubiwši nerwy, (je) gestapakam tež wupowědał zwi-

⁸⁰ B. Cyž, *Narodowc, wšostowjan a spječowar.....*, s. 365.

⁸¹ List Anastazji Cyž, niedatowany, w zbiorach autora.

⁸² J. Cyž, *Černje na puću do swobody. Dopomjenki wot nowembra 1944 do kónca lěta 1945*, Budyšin 1985, s. 26.

⁸³ A. Bresan, *Pawoł Nedo ...*, s. 159; P. Nowotny, op. cit., s. 16.

⁸⁴ J. Cyž, *Černje na puću do swobody.....*, s. 23-26.

⁸⁵ A. Bresan, *Pawoł Nedo ...*, s. 159-160.

ski z tamnym „Michałem”, powędawši jim samo węcý, kiž běchu hotowa čista fantazija. To běše přičina za zajeće Twoje (tj. dr Jana Cyža –P.P.) moje, Meškankowe, Nowotneho, M(ěrcina) Nowaka a Kóčku su tehdy tež pytali, ale hižo podarmo. Mi su tute „wuznaća J(urija) Cyža w přesłyšowarnjach w Berlinje w februaru 1944 r. (pomylka pisarska. Nedę areztowano w listopadzie 1944 r. Chodzi, więc o luty 1945 r. – P.P.) gestapowcy čitać dali, dokelž so wězo njechach přiznać.”⁸⁶

Jak z powyższego wynika, według Nedy przyczyną aresztowania braci Cyżów nie były ich kontakty z polskim wywiadem przed 1 września 1939 r. Jurij Bręzan domniemywał, że spowodowane one były udziałem J. Cyža w akcji uwolnienia gen. Henri Giruad z twierdzy Königstein⁸⁷. Niewykluczone jednak, że wynikały one z ich aktywności w antynazistowskim ruchu oporu w Dreźnie, a sprawa „Michała” wyszła na jaw dopiero w trakcie przesłuchań Jurija Cyža.

W dniu 20 lutego 1945 r. Jurij Cyż wraz ze swoją małżonką Marką stanął przed Sądem Ludowym w Poczdamie, który skazał go na karę śmierci. Na szczęście Niemcy nie zdążyli już jej wykonać. W dniu 27 kwietnia 1945 r. uwolnili go żołnierze Armii Czerwonej⁸⁸. Od niechybnej śmierci Rosjanie uchronili również jego brata⁸⁹ oraz Pawoła Nedę⁹⁰. Jana Meškanka i Jana Cyža uratowały natomiast urządzone Niemcom przez alianckie lotnictwo 13 i 14 lutego 1945 r. tzw. „drezdeńskie zapusty”, umożliwiając im ucieczkę z rozbitego więzienia⁹¹.

W sporządzonej po kampanii wrześniowej, już we Francji, relacji z działań Podreferatu A-Z kpt. Lipiński pisał: „Sadzę, że po zwycięskiej wojnie problem łużycki musi być aktualny i że organizacja specjalna na terenie Łużyc może być wykorzystana.” Studiujący

⁸⁶ P. Nowotny, op. cit., s. 16.

⁸⁷ J. Bręzan, op. cit., s. 262. Szerzej na ten temat patrz: B. Cyż, *W służbie spjécowanja*

⁸⁸ B. Cyż, *Narodowc, wšostowjan a spjécowar...*, s. 365-366.

⁸⁹ List Anastazji Cyż, niedatowany, w zbiorach autora.

⁹⁰ A. Bresan, *Pawoł Nedo* ..., s. 160.

⁹¹ J. Cyż, *Černje na puću do swobody...*, s. 32-39.

ten dokument oficer postawił przy tym zdaniu znak zapytania⁹². Taka a nie inna reakcja na początku 1940 r. jest całkowicie zrozumiała. Historia jednak przyznała rację kpt. Lipińskiemu o tyle, że po rozbiciu Niemiec to właśnie byli członkowie antynazistowskiej konspiracji z lat 30-tych tworzyli zręby odradzającego się serbołużyckiego życia narodowego.

Przez długie lata uczestnicy serbołużyckiej konspiracji zgodnie milczeli. Gdy wreszcie temat ten zaczęto poruszać to częstokroć reagowali w sposób podobny jak Paweł Nedo, który niedługo przed śmiercią pisał: „Wo někajkiej ‘SKUPINJE MICHAŁ’ so docyla njechodźi řečec.”⁹³ Musimy jednak zdać sobie sprawę, że w realiach Radzieckiej Strefy Okupacyjnej, a później Niemieckiej Republiki Demokratycznej, współpraca z polskim wywiadem była jedną z ostatnich rzeczy, którą należało się chwalić. Osoby w przeszłości w te kontakty zaangażowane automatycznie znajdowały się w kręgu podejrzeń. Stopień zaangażowania w budowę nowej rzeczywistości w Niemczech wschodnich nie miał przy tym większego znaczenia. Przesłuchaniom na NKWD poddawany był Jurij Brėzan. Rosjanie podejrzewali, bowiem, że za akcją „Michał” stali Anglicy. Z przyczyn ideologicznych aż do połowy lat 60-tych Kurt Krjenc osobiście przeciwstawiał się uznaniu Pawoła Nedy za ofiarę faszyzmu⁹⁴.

Związki z Polakami były przedmiotem szczególnego zainteresowania za strony Stasi, która dzięki informacjom pochodzącym z akt Gestapo, była o nich stosunkowo dobrze poinformowana. Wiosną 1956 r. policja polityczna w Budziszynie w odniesieniu do Pawoła Nowotnego stwierdzała: „Bautzen, den 28.3.1956 Abschlußbericht... Die bisherige Bearbeitung des Ü V erbrachte keine Beweise für Agententätigkeit (für polnische Spionage).

Latem 1964 r. pisano: „Bei N(owotny) besteht der Verdacht der Verbindung zu feindlich tätigen Organisationen.“ Rok później w aktach dotyczących Nowotnego znalazła się następująca notatka: „Abschlußbericht Operativ-Vorlauf XII 1 548/64 Ult. Schneider

⁹² A. Woźny, *Łużyce w planie...*, s. 251, przyp. 83.

⁹³ P. Nowotny, op. cit., s. 12.

⁹⁴ J. Brėzan, op. cit., s. 262.

vom 30.7.1965 Da im Zusammenhang der offiziellen und inoffiziellen Überprüfungen des Dr. Nowotny und des VfJ der Verdacht auf Feindtätigkeit in Forum von Verbindungen zu feindlichen Organisationen nicht geschaffen werden konnte, wird der Vorlauf – Operativ eingestellt. Die Unterlagen werden bei der Abt. XII zur Ablage geblacht. Beschluß über Einstellung eines Vorlauf – Operativ 30.7.65 – 3. Sept. 65”⁹⁵.

W 1957 r. zwerbowany przez Stasi do działalności w środowisku serbołużyckim informator o pseudonimie „Günter” otrzymał polecenie uzyskania informacji o utrzymywanych przez Pawoła Cyża kontaktach na terenie NRD, gdyż jak stwierdzono, jest wiadomym, że pracował on dla angielskich i polskich służb wywiadowczych, a niewykluczone, że współpracuje z nimi nadal⁹⁶.

Aktywność polskich służb specjalnych na odcinku kontaktów z Serbołużyczanami w oparciu o relację kpt. Lipińskiego Aleksander Woźny podsumował następująco:

Kontakty z Serbołużyczanami stanowiły specjalny dział pracy Podreferatu A-Z Referatu Terenowego A (Zachód) Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w związku z planowaniem dywersji na Łużycach.

Kwestia łużycka była przez polski wywiad monitorowana od 1936 r., bezpośrednio kontakty nawiązano jednak w 1936 r.

Z inicjatywą współpracy wystąpili Serbołużyczanie, jednak nie bez inspiracji Ekspozytury nr 2. Ich celem było sprowadzenie pracy narodowej na tory nielegalne.

Przykrywkę dla tych kontaktów stanowiło Polskie Towarzystwo Przyjaciół Narodu Serbołużyckiego w Warszawie.

Operacja realizowana była za pośrednictwem placówki w Wolnym Mieście Gdańsku, określanej mianem zakonspirowanego serbołużyckiego przedstawicielstwa narodowego.

Jako kierujący tą komórką wskazani zostali: Paweł Nowotny, Wójciech Kóčka i Anton Nawka.

⁹⁵ P. Nowotny, op. cit., s. 17.

⁹⁶ T. Meškank, *Bjez wčeraušeho dnja njeje jutřišeho. Timo Meškank wo donošowanju z přesvědčjenja*, „Česko – lužický věstník” 2010, č. 11, s. 82.

Na początku 1938 r. Serbołużyczanie zaproponowali poszerzenie zakresu poczynań konspiracyjnych o przygotowania do działań o bardziej bojowym charakterze.

W wypadku klęski Niemiec w przyszłej wojnie kierownictwo serbołużyckie nie wykluczało podjęcia starań o uzyskanie niepodległości.

Według kpt. Lipińskiego: „Organizacja na tym terenie przybrała w oddolnej pracy, tj. przed wojną na tyle realne kształty, że przygotowano środki na przerzucenie w teren broni i materiałów dywersyjnych.”⁹⁷

Relacja kpt. Lipińskiego *vel* „Michała” rzuca, więc całkowicie nowe światło na dzieje serbołużyckiej konspiracji, choć niektóre jej elementy należy poddać weryfikacji. Po pierwsze, nawiązanie wzajemnych kontaktów poprzez osobę Jurija Cyża nastąpiło nie z inicjatywy serbołużyckiej, a polskiej. Stwierdzając, że „Łużyczanie zwrócili się do nas sami, na skutek umiejętnej inspiracji Ekspozytury nr 2” kpt. Lipiński miał zapewne na myśli moment, kiedy to polskie propozycje zostały Pawłowi Nedzie przekazane.

Po drugie, nieuprawnione było również określanie placówki gdańskiej mianem „serbołużyckiego przedstawicielstwa narodowego” lub jak chciał kierownik zachodniego referatu terenowego polskiego wywiadu, mjr Feliks Ankerstein: „Komitetu Serbołużyckiego”⁹⁸. W Gdańsku mieścił się wyłącznie punkt kurieski – kontaktowy, pośredniczący pomiędzy centralą polskiego wywiadu, Serbołużyczanami znajdującymi się na terenie Polski, a ośrodkiem berlińskim i Łużycami. Na Pomorzu stale przebywał jedynie Paweł Nowotny, ale ani on, ani Wójciech Kóčka czy Anton Nawka nie przejawiali aspiracji do tworzenia czegoś na kształt serbołużyckiej reprezentacji narodowej, lojalnie podporządkowując się kierownictwu serbołużyckiej konspiracji z Pawłem Nedą na czele.

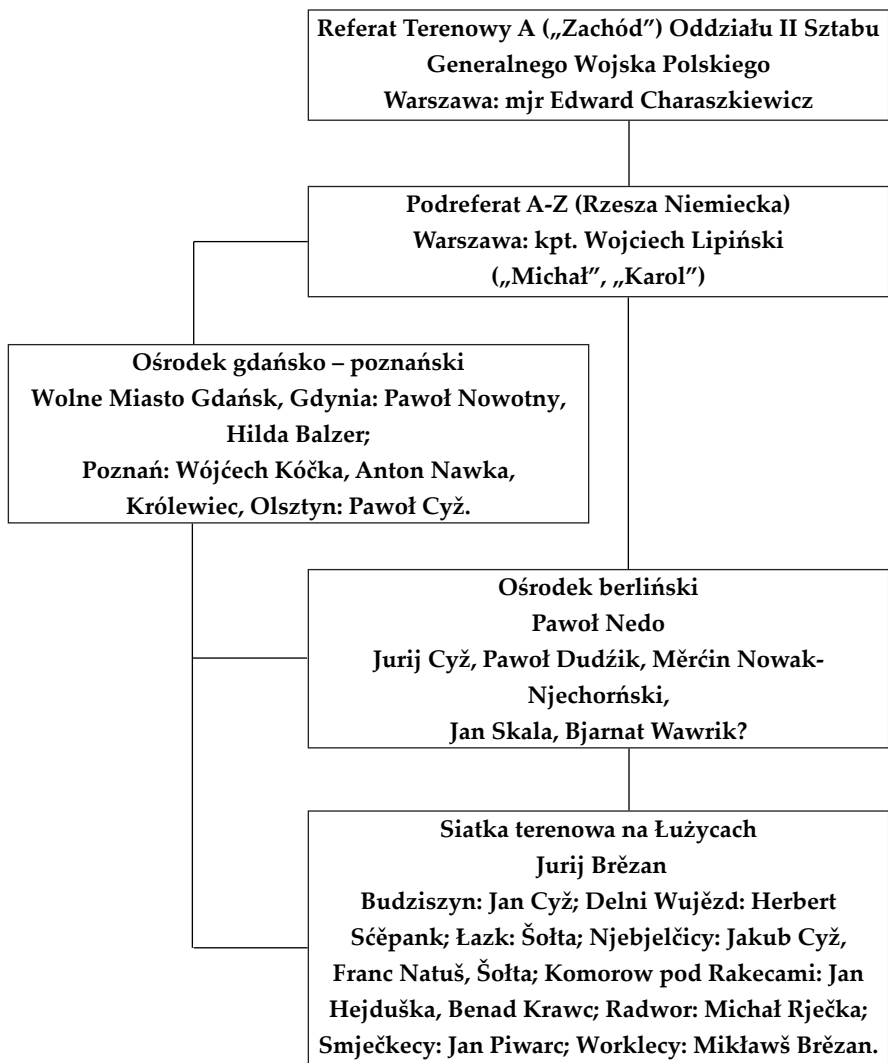
Po trzecie, faktem bezspornym pozostaje, że w 1938 r. doszło do „zaostżenia kursu prac organizacji”. Nie jest natomiast pewnym, czy inicjatywa w tej kwestii wyszła od strony serbołużyckiej. Jeżeli

⁹⁷ A. Woźny, *Łużyce w planie...*, s. 258-259.

⁹⁸ Ibidem.

jednak nawet była to propozycja polskiego wywiadu, to Nedo i jego współpracownicy wyszli jej naprzeciw, już na przełomie lat 1938-1939 jedynej szansy na ocalenie narodu dopatrując się w klęsce Niemiec w zbliżającej się wojnie i w ponownym zgłoszeniu w sprzyjającym momencie aspiracji niepodległościowych, do czego zresztą po zakończeniu działań wojennych doszło. Nie do przecenienia jest fakt, że w warunkach narastającego terroru i nacisku germanizacyjnego liderzy serbołużyczcy nie poddali się zwątpieniu i rezygnacji. Broniąc honoru narodu po raz pierwszy w nowożytnych dziejach podjęli działania konspiracyjne, co ze względu na zbrodniczy charakter ówczesnego państwa niemieckiego, było jak najbardziej uzasadnione i usprawiedliwione. Przez dziesiątki lat nie było możliwości właściwego naświetlenia tych wydarzeń. Dlatego wszelkie nowe ustalenia, pomagające przedstawić antynazistowską konspirację serbołużycką we właściwych proporcjach, posiadają niebagatelne znaczenie.

ZARYS STRUKTURY GRUPY „MICHAŁ”



Sorbian Anti-Nazi Underground In Years 1937 – 1939

The author provides a current state of knowledge on Sorbian anti-Nazi underground, which worked in cooperation with Polish military intelligence. He tries to contrast all the existing accounts and case studies available on the subject. The article presents the circumstances of cooperation of Polish intelligence with Sorbian activists and makes an attempt to present the organizational structure, its methods and the scope of activity. The author describes German repressions directed at the group members and the East German political police surveillance they were subjected to after the war.

Wojenne i powojenne losy kpt. Wojciecha Lipińskiego [byłego kierownika Podreferatu A-Z (Zagadnienie serbołużyckie)]

W książce pt. *Łużyce w planie dywersji polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939*, Opole 2010 – przedstawiłem szczegółowo planowania operacji polskiego wywiadu wojskowego na Łużycach przed 1 września 1939 r. Na kartach publikacji zaprezentowałem także obszerne biogramy kierownictwa Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP oraz oficera odpowiedzialnego za Zagadnienie serbołużyckie – kpt. Wojciecha Lipińskiego, kierownik Podreferatu A-z (Rzesza niemiecka i m. in. Rumunia, s. 216-259) w Referacie Terenowym A „Zachód”. Wojenne i powojenne losy kpt. W. Lipińskiego zamierzałem pomieścić w artykule biograficznym, co niniejszym czynię.

Ustalenie losów tego oficera po 17 września 1939 r. wydawało się niezbyt skomplikowane¹. Z posiadanych dokumentów i publikacji wynikało, że następnego dnia przekroczył granicę w wojskowej kolumnie ewakuacyjnej sztabu Naczelnego Wodza i przebywał jakiś czas na terytorium Rumunii. Znacznie trudniejszym zadaniem okazała się rekonstrukcja jego powojennej drogi życiowej. Ze sporadycznych informacji od prof. Tadeusza Dubickiego, który pracował wówczas nad pierwszym tomem słownika *Oficerów wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945*, Warszawa 2009 – wiedziałem, że kpt. W. Lipiński wrócił do kraju w 1947 r. i był związany z Łodzią. Ale były to wiadomości niepotwierdzone. Informacjami szczegółowymi (dokumentami), jak się dowiedziałem później miał dysponować łódzki oddział Instytutu Pamięi Narodowej. Od tego momentu poszukiwania prowadziłem z Opolskiej Delegatury

¹ Podczas kwerendy w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie w 2005 r. poinformowano mnie, że poza relacją oficerską – nie ma innych materiałów z nim związanych.

IPN; jednakże bez powodzenia, gdyż łódzka baza danych ustawicznie nie wykazywała nazwiska W. Lipińskiego. Przypuszczam, że było to celowe blokowanie informacji, gdyż w tamtejszym oddziale prowadzono badania poświęcone represjom władz „nowej” Polski wobec oficerów służb specjalnych II RP. Pewność uzyskałem po zapoznaniu się z książką pt. *<Politycznie obcy!>. Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944-1956* (Szczecin 2011), w której natrafiłem na obszerny artykuł Sebastiana Pilarskiego (pracownika IPN z Łodzi) pt. *Rozpracowanie na terenie Łodzi środowiska osób związanych z Oddziałem II Sztabu Głównego Wojska Polskiego* – omawiający m.in. (s. 24-25) represje Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (Urzędu Bezpieczeństwa w Łodzi) wobec mjr. w st. spocz. W. Lipińskiego.

Jego powojenna droga życiowa znalazła także odzwierciedlenie w wydanym na początku 2012 r. słowniku T. Dubickiego i A. Suchcitz, *Oficerów wywiadu...*, t. II, s. 185-191 (odnalazły się jego wojenne dokumenty w AIPMS) oraz drugi artykuł wspomnianego już S. Pilarskiego pt. *Oficer Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP mjr Wojciech Lipiński (1900-1966)*. W: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, pod red. T. Dubickiego, Łomianki 2012, t. II, s. 345-351, który poszerza ustalenia z 2011 r. w sprawie mjr. W. Lipińskiego.

Dopiero zebranie także tych opublikowanych w zbiorowych wydawnictwach informacji pomogło zrekonstruować w szerszej perspektywie sytuacyjnej wojenne i powojenne losy kpt./mjr. W. Lipińskiego.



Z Ogólnego raportu o ostatnim okresie pracy Ekspozytury nr 2 (do 1 września 1939 r.) z 15 grudnia 1939 r., sporządzonego w Paryżu przez mjr. Edmunda Charaszkiwicza wynika, że „[roz-kaz] intensywniejszych przygotowań dywersyjnych [...]” otrzymał dla Ekspozytury nr 2 Oddziału II SG po 15 marca 1939 r., czyli po zajęciu przez Wehrmacht Pragi i reszty Czech (Słowacja całkowicie podporządkowana III Rzeszy). Za decyzją wyższych przełożonych nie poszło jednak kadrowe wzmocnienie pionu dywersji. Wręcz przeciwnie, szef ekspozytury został zmuszony przez szefa Sztabu Głównego gen. Waclawa Stachewicza do zaniechania kontynuacji prac specjalnych na terenach zachodniego sąsiada, który rozpoczął stopniową intensyfikację przygotowań wojennych. Kapitan W. Lipiński w związku z tym został przesunięty z kierownictwa Podreferatu A-z (Rzesza niemiecka) do działu Tereny Własne [Pomorze i Górny Śląsk (według mjr. Feliksa Ankersteina drugim obszarem kierował kpt. Jan Mielczarski)]². W końcu sierpnia 1939 r. podlegał on nowemu kierownikowi Podreferatu Terenów Własnych mjr. Janowi Mazurkiewiczowi, który zastąpił mjr. F. Ankersteina w związku z objęciem innego odcinka pracy dywersyjnej. Pomijając szczegóły – 1 września zgodnie z planem mobilizacyjnym – Ekspozytura nr 2 przekształciła się w Wydział F drugiego rzutu Oddziału II sztabu Naczelnego Wodza (szef mjr J. Mazurkiewicz). Trzy dni później, tj. 4 września, centrala kierowania dywersją utraciła łączność ze swoimi placówkami na zajętych obszarach własnych³. Tego dnia decydowały się także losy Warszawy (w kierownictwie wojska podjęto decyzję, że miasto nie

2 A. Woźny, *Łużyce w planie dywersji polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939. Operacyjne działania dywersyjne Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego na kierunku zachodnim*, Opole 2010, s. 228 (Struktura organizacyjna Ekspozytury nr 2 Oddziału II SG); *Zbiór dokumentów pptk. Edmunda Charaszkiwicza*, oprac., wstęp i przypisy A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000, s. 150; P. Kołakowski, *Uwagi i spostrzeżenia mjr. Feliksa Ankersteina z 1940 r. dotyczące przygotowań i działań dywersyjnych Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 1, s. 163.

³ P. Kołakowski, op. cit., s. 164.

będzie bronione). Jednak, kiedy okazało się, że niemiecka 4. DPanc (poważnie nadwyreżona pod Mokrą; zniszczonych kilkadziesiąt pojazdów) – po uzupełnieniu sprzętu pancernego wraz załogami, które przemieszczały się ze stacji kolejowej Kluczbork w szybkim tempie parła na stolicę. Podjęto wówczas decyzję obrony miasta⁴.

W dniu 5 września – w krytycznym dniu wojny (wielopunktowe przerwanie linearnego frontu polskiego i odwrót kilku armii w polu) – płk Roman Umiastowski zarządził bezsensowną w części ewakuację urzędów państwowych (w tym także wojskowych, straży pożarnych) i mężczyzn zdolnych do noszenia broni. Wycofano także pospiesznie lotniczą Brygadę Pościgową. Od tego momentu obrona czynna miasta spoczywała na naziemnych środkach obrony artylerii przeciwlotniczej. Z miasta wyjechał też sztab Dowództwa Okręgu Korpusu I (Warszawa), co zmusiło sztab obrony „do całkowitej improwizacji”.

Tego dnia o godz. 14.00 wraz z rodzinami miał się także wycofać na wschodni obszar operacyjny Wydział F⁵. Kierownictwo jednostki próbując ratować honor, zarządziło zaciąg do ochotniczej grupy, kierowanej przez mjr. F. Ankersteina⁶, mającej pozostać w Warszawie z zadaniem prowadzenia dywersji przeciwnieckiej, a po zajęciu miasta kontynuować działania konspiracyjne. Dorazną grupę stanowili w większości oficerowie rezerwy, wśród

⁴ Naczelne władze wojskowe znały dokładnie z kilkuletnich, precyzyjnych informacji wywiadu strategicznego (Referat „Zachód”) potęgę lądową (także pancerną), powietrzną (dysponowały instrukcją *Prowadzenia wojny powietrznej*) i morską – potwierdzają to opracowania: A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1933-1939*, Warszawa 2000; oceny zweryfikował R. Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933-1939*, Toruń 2006.

⁵ 6 IX 1939 r. transport kolejowy pod dowództwem płk. dypl. Jana Ciastonia skierowano najpierw do Brześcia, a później do Buska pod Lwowem. Znajdowała się w nim większość stanu osobowego Wydziału F, sprzęt dywersyjny, broń i archiwum z bieżącymi sprawami. *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 155; T. Dubicki, A. Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945*, Warszawa 2011, t. I, s. 189.

⁶ Major F. Ankerstein zorganizował trzy grupy dywersyjne: kobiecą (dowódca: Sława Macieszyna, robotniczą (dowódca: NN) i członkowie Polskiego Związku Zachodniego (dowódca: NN). P. Kołakowski, op. cit., s. 164.

nich znajdował się także kpt. W. Lipiński, mianowany pomocnikiem dowódcy grupy do spraw administracyjnych. Jednocześnie odpowiadał za współpracę⁷ z gen. w st. spocz. Stanisławem Bułakiem-Bałachowiczem, który zamierzał zorganizować oddział partyzancki i wyruszyć „w kierunku Puszczy Białowieskiej lub Augustowskiej”⁸. Miejscem postoju grupy była Saska Kępa. Pomysł użycia grypy dywersyjnej w obronie miasta nie wzbudził entuzjazmu szefa sztabu Dowództwa Obrony Warszawy płk. dypl. Tadeusza Tomaszewskiego. W tej sprawie meldował się u niego kpt. Wincenty Medyński, pseud. Jasiewicz. Podpułkownik oświadczył jednak, że dywersja „nie jest mu potrzebna” w Warszawie⁹, i że ma „ochotników ponad potrzebę”¹⁰. W każdym bądź razie w istniejących, późniejszych przekazach wspomnieniowych płk. T. Tomaszewskiego i mjr./płk. Mariana Porwita – nie ma żadnej wzmianki o pobycie kpt. W. Medyńskiego w sztabie obrony miasta i rozmowach w sprawie użycia dywersji¹¹.

W tym czasie wzmocniona 4. DPanc (33. ppzmot. z 13. DPZmot.) po trzydniowych ciężkich walkach i sforsowaniu pozycji polskich pod Borową Górą i w rejonie Piotrkowa dotarła 8 września do „wrót miasta”. Niemcy zamierzali zająć Warszawę z marszu. Ale błędnie ocenili, że na przedpolu mieli do czynienia tylko z polskimi oddziałami opóźniającymi. Na dodatek nie rozpoznali przebiegu czołowej polskiej linii obrony. Następnego dnia o godz. 8.00 punkt ciężkości natarcia ześrodkowali w dzielnicy Ochota, natomiast

⁷ AIPMS, kpt. W. Lipiński (Oddział II SG), [Meldunek/sprawozdanie] z 10 II 1940 r. Według kpt. W. Lipińskiego – gen. S. Bałachowicz posiadał lokal przy ul. Marszałkowskiej, w którym stacjonowało kilkunastu ludzi w cywilnych ubraniach, uzbrojonych w pistolety i szable. „Cała akcja gen. Bałachowicza, zarówno jak i jego osoba nie robiła poważnego wrażenia”.

⁸ P. Kołakowski, op. cit., s. 164.

⁹ Kapitan W. Lipiński napisał w późniejszym wojennym meldunku dla komisji badającej przyczyny klęski wrześniowej: „Informacje od mjr. Ankersteina”.

¹⁰ P. Kołakowski, op. cit., s. 165.

¹¹ Wydaje się, że szef sztabu obrony miasta popełnił błąd nie wyrażając zgody na organizację dywersji, gdyż późniejsze, doraźnie (przeważnie nocne) wypadki obrońców na tyły wojsk niemieckich oblegających miasto – okazały się niezwykle pomocne, a mogły być jeszcze bardziej skuteczne.

działanie od zachodu na dzielnicę Wola – miało charakter opóźniająca. W szturmie na przedni skraj polskiej obrony 4. DPanc po raz kolejny poniosła wielką porażkę tracąc 45 czołgów (35. ppanc – 30; 36. ppanc-15) oraz 40 czołgów i wozów bojowych w różnych miejscach na przedpolu w pasie działania¹².

Z 8 na 9 września stolicę opuścił szef sztabu Naczelnego Wodza gen. Waław Stachiewicz. Po odrzuceniu oferty działań dywersyjnych – mjr. F. Ankerstein podjął najprawdopodobniej wieczorem 8 września decyzję, zresztą „wbrew opinii części moich oficerów” opuszczenia Warszawy, by „nie dać się unieruchomić i skazać na ewentualną beczynność”¹³. W nocy, zebrał ośmiu oficerów i po wypłaceniu zaliczek (kpt. W. Lipiński pobrał 500 zł) wyjechali na wschód. Wieczorem 9 września¹⁴ grup dotarła do twierdzy w Brześciu nad Bugiem (kpt. W. Lipiński podaje w meldunku z 1940 r., że przybyli w południe). Dowódca grupy w „atmosferze dezorganizacji, beżładu i dezorientacji” i bezcelowości wysiłków organizowania dywersji – poprosił o przydział do formacji frontowej. Stąd w nocy z 9 na 10 września część wydziału [(jak podaje kpt. W. Lipiński); według relacji F. Ankersteina było to 10 (11) września], ale już pod dowództwem mjr. J. Mazurkiewicza wyjechała do miejsca postoju II rzutu Oddziału II sztabu NW w Busku¹⁵ koło Lwowa, gdzie mieli otrzymać liniowe przydziały¹⁶. Tutaj pod ko-

¹² M. Porwit, *Obrona Warszawy. Wrzesień 1939. Wspomnienia i fakty*, Warszawa 1959, s. 85; ponieważ Niemcy ogłosili Europie i światu zdobycie Warszawy – odparcie ich ataków 8 i 9 września „było kompromitacją dla [nich] w skali światowej”. [...] „Na placu Marszałka znajdowały się rzeczywiście czołgi niemieckie, ale nie w siódmym dniu, a dziewiątym i nie zwycięskie, ale zdobyczne. Tego nam nikt nie odbierze, nam – żołnierzom 1939, żołnierzom obrony Warszawy. *Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, wybór i oprac. M. Ciepłowicz, E. Kozłowski, Warszawa 1984, s. 78-80.

¹³ P. Kołakowski, op. cit., s. 165; mjr E. Charaszkiwicz w wojennej relacji podaje, że grupa mjr. F. Ankersteina dotarła do Brześcia 10 września. *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 155.

¹⁴ T. Dubicki i A. Suchcitz podają, że do Brześcia przybyli w południe (op. cit., s. 189).

¹⁵ A. Woźny, *Łużyce w planie dywersji...*, s. 276.

¹⁶ P. Kołakowski, op. cit., s. 165; w relacji z 1940 r. E. Charaszkiwicz podaje, że grupa mjr. F. Ankersteina dołączyła 12 IX 1939 r. do szefa Wydziału F mjr. J.

mendą nowego szefa Wydziału F (mjr E. Charaszkiwicz i czterech towarzyszących mu oficerów znajdowało się w tzw. „Rzucie krajowym”) ponownie nastąpiło sformowanie trzech grup dywersyjnych. Major F. Ankersteina miał udać się ze swoim ludźmi na północ, a zespół mjr. J. Mazurkiewicza na południe. Ostatecznie plan ten nie został wykonany¹⁷. W tym czasie w Busku znajdowało się około 80% stanu oficerów, szeregowych i cywilnych pracowników wydziału wraz z rodzinami oraz działą administracyjny (podręczne archiwum, kartoteka, księgi kasowe, inwentarzowe oraz dowody osobiste), wyszkoleniowy i zaopatrzeniowy¹⁸.

Tymczasem późnym wieczorem 11 września zmotoryzowany oddział *Wintergerst* z 1. DGórs. (XVIII KA) gen. Ludwiga Küblera opanował Sambor. Dla przyspieszenia zajmowania terenu wyodrębniono z niego nową grupę pościgową *Schörner*, którą dowodził płk Ferdinand Schörner (dowódca 98. psgórs.). 12 września rozpoczęła ona szybki marsz bojowy w kierunku Lwowa. Według Wojciecha Włodarkiewicza i Ryszarda Daleckiego między godz. 14.00 a 15.00 po walkach pod Rudkami (bój spotkaniowy z polskimi artylerzystami z Przemyśla) doszło do kolejnego pod Lubieniem Wielkim, gdzie żołnierze z 40. pp wspartego dwoma (?) działami 75 mm – zatrzymali ponownie zmotoryzowaną grupę *Schörner*. Po zlikwidowaniu oporu czołowy członek grupy dowodzony przez kpt. [?] Maxmüllera (dowódca 16. komp. 98. psgórs.) ruszył na Lwów, by od południa z marszu wdrzeć się do miasta. Grupę tę polska obrona wzięła za czołówkę dywizji pancernej. Pomimo zaskoczenia żołnierze z improwizowanego 26. pp z dwoma działami 75 mm – zatrzymali ze znacznymi stratami niemieckie rozpoznanie. W tej sytuacji płk F. Schörner nakazał wycofanie i polecił czekać na nadejście części II bat. 99. psgórs. (płk Adolf Seitz), by ponownie próbować wdrzeć się do miasta. Między godz. 18.00 a 19.00 kontratak oddziałów Policji Państwowej i Baonu wartowniczego nr 61 – przywrócił poprzednie pozycje. Niemcy zostali wyparci z

Mazurkiewicza.

¹⁷ T. Dubicki, a. Suchcitz, op. cit., s. 189.

¹⁸ Relacja mjr. E. Charaszkiwicza z 1940 r. – *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 158.

miasta. W nocy z 12 na 13 września dowódca 1. DGórs. zrezygnował z opanowania Lwowa z marszu¹⁹.

W nie tak dalekim Busku, przekazana informacja telefoniczna lub przez łącznika o pojawieniu się we Lwowie oddziału rozpoznawczego rzekomej dywizji pancerniej wywarła duże wrażenie. Nie czekając na jej potwierdzenie (nie dysponowano radiostacją) – mjr J. Mazurkiewicz rozkazał zniszczenie „całej kancelarii z archiwum Wydziału F. Nie oszczędzono niczego, nawet walizkowych maszyn do pisania”²⁰. Równocześnie płk dypl. Jan Ciastoń zarządził dalszą ewakuację kolumny tej części Oddziału II sztabu NW, która kierowała się na Berezę Górną (według kpt. W. Lipińskiego) – prawidłowo Berezów (mapa z 1939 r.)²¹. W tym czasie mjr E. Charaszkiwicz, zgodnie z rozkazem szefa Oddziału II sztabu NW płk. dypl. Józefa Smoleńskiego znajdował się cały czas w pobliżu sztabu NW²², którego miejsce postoju 17 września było w Kołomyi (14 września w Młynowie).

O godz. 4.45 sztab NW otrzymał fonogram z informacją z placówki oficerskiej Ekspozytury nr 5 (Lwów), znajdującej się na przedpolu Czortkowa – podpisany przez mjr. dypl. Józefa Bieńkowskiego, w którym napisano: „od godz. 3.00 w [rejonie] Podwołoczysk, Dziewicza, Trybuchowiec, Husiatyna i Załuczka jakieś nierozpoznane z powodu ciemności oddziały usiłują przekroczyć granicę sowiecką do Polski i w obecnej chwili trwa walka z oddziałami KOP. Z chwilą rozpoznania oddziałów zamelduję”. Dziesięć minut później kpt. Jerzy Fryzendorf z Szefostwa wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza wyraźnie wskazywał agresora: „O godz. 4.20 w [rejonie] Podwołoczysk rozpoznano, że są to oddziały bolszewickie. Za nimi słychać szum motorów. W [rejonie] Podwołoczysk, Toczysk i Siekierzyniec oddziały KOP wycofują się”²³.

¹⁹ W. Włodarkiewicz, *Lwów 1939*, Warszawa 2003, s. 77-78; R. Dalecki, *Armia „Karpaty” w wojnie 1939 roku*, Rzeszów 2009 (wyd. III), s. 208-210.

²⁰ P. Kołakowski, op. cit., s. 165.

²¹ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190. Autorzy podają za meldunkiem z lutego 1940 r. kpt. W. Lipińskiego – Berezka Górna.

²² Relacja mjr. E. Charaszkiwicza z 1940 r. – *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 158.

²³ AIPMS Londyn, Synteza „Przyczółek Pokucie” – decyzja ewakuacji (13 IX – 17

Najprawdopodobniej w godzinach południowych 17 września zameldował się u mjr. E. Charaszkiwicza w Kołomyi mjr J. Mazurkiewicz, który powiadomił go o zniszczeniu (spaleniu) archiwum, sprzętu i wyposażenia Wydziału F²⁴. Dowiedział się równocześnie, iż zgodnie z rozkazem szefa Oddziału II sztabu NW w nocy z 17 na 18 września zostaną wyprawione w kierunku Stanisławowa ponownie doraźnie stworzone trzy grupy oficerów dywersji [majorów J. Mazurkiewicza (14 osób), F. Ankersteina (11, wśród nich kpt. W. Lipiński) i kpt. Kamila Munkiewicza (5)] z zadaniem przedostania się na teren okupacji niemieckiej. Wydaje się, w świetle tego, co się stało w Busku było to działanie mało profesjonalne z punktu widzenia prowadzenia dywersji z uwagi na bezsensowne spalenie dowodów osobistych *in blanco* i stosownego sprzętu. Potwierdził to w wojennej relacji mjr E. Charaszkiwicz: „brak elementów konspiracyjnych, brak dokumentów, brak ubrań cywilnych i ogólnie znanej sytuacji na tyłach w tym czasie”²⁵. W terenie (z samochodem) utrzymała się tylko najmniej liczna grupa kpt. K. Munkiewicza; jak się potem okazało dotarł do Warszawy. Natomiast dwie liczniejsze grupy po stwierdzeniu niemożności przedostania się na teren operacyjny²⁶ wycofały się w zmniejszonym składzie (odłączenia/zagubienia) i przeszły 18 września późnym wieczorem jako „zmotoryzowane”: na Węgry – mjr. J. Mazurkiewicza i do Rumunii w Kutach przez most na Czeremoszu – mjr. F. Ankersteina²⁷, licząca wówczas z kpt. W. Lipińskim czterech oficerów²⁸. Pozostali oficerowie z tej grupy dysponowali naj-

IX 1939 r.).

²⁴ Relacja mjr. E. Charaszkiwicza z 1940 r. – *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 158.

²⁵ Ibidem

²⁶ Ibidem, s. 159.

²⁷ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190. [Nie jest możliwe – jak podają cytowani autorzy, by grupą tą kierował mjr Włodzimierz Dąbrowski, pseud. Wacław Dołęga; znajdował się on pod komendą mjr. E. Charaszkiwicza (40 osób); „[mjr] Dąbrowski Włodzimierz podlegał mnie bezpośrednio [...]”. Relacja mjr. E. Charaszkiwicza z 1940 r. – *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza...*, s. 158-159.

²⁸ AIPMS, kpt. Lipiński Wojciech (Oddział II SG) ... Grupa ta dysponowała trzema samochodami: służbowy Fiat 1100, prywatny samochód kpt. Aleksandra

prawdopodobniej również „jakims” środkiem lokomocji i zmierzali ku granicy państwowej. Bez pojazdów odwrót grupy mjr. F. Ankersteina przez Kosów Huculski do Kut nie byłby możliwy w tak krótkim czasie w warunkach wojennej ewakuacji.

Według szefa Oddziału II sztabu NW płk. J. Smoleńskiego marsz. Edward Śmigły-Rydz opuścił Kołomyję 17 września w godzinach popołudniowych i zatrzymał się w Kosowie; na miejscu z kilkoma oficerami pozostał tylko szef sztabu. Pułkownik J. Smoleński rozkaz opuszczenia terytorium II RP otrzymał o godz. 21.00. Przejazd z Kosowa do Kut w związku z olbrzymi zatorami ludności cywilnej i ewakuującego się wojska trwał całą noc. Kolumny Oddziału II sztabu NW przekroczyły granicę państwową 18 września między 4.00 a 5.00. Na terenie Rumunii obie sztabowe kolumny sztabowe i ekspozytury terenowe połączyły się i skierowano je na Storożyniec, gdzie Polakom odebrano samochody ciężarowe z bronią i sprzętem wojskowym. Na miejsce Kwatery Głównej NW wyznaczono miejscowość letniskową w północnych Karpatach Vatra Dornei, gdzie dotarło m.in. 300 oficerów (w tym 60 sztabowych)²⁹, a wśród nich kpt. W. Lipiński. Między 24 a 26 września Kwatera Główna podzielona na dwa rzuty powinna znaleźć się w obozie w Tulcei (Tulcea)/Tulcza. 26 września Rumuni zmienili decyzję i nie pozwolili na połączenie Kwatery Głównej; z II rzutu oficerów sztabowych skierowano do obozu w Calimanêsti, a młodszych do innych obozów³⁰. Z ich wojennych relacji wiadomo, że oficerowie wojennego Wydziału F uniknęli internowania w obozach i dzięki attachatowi wojskowemu w Bukareszcie stopniowo osadzili się w Rumunii i podejmowali działania, które nadzorował attachat (Akcja Południowa; Biuro AP).

Kolasińskiego i warszawska taksówka z mobilizacji z właścicielem. Kierowcą Fiata 1100 był Emil Rychlik; pojazd został zdany władzom polskim w Bukareszcie przez mjr. F. Ankersteina.

²⁹ T. Dubicki, *Ekspozytura <R> w Bukareszcie (grudzień 1939 – październik 1940)*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości” 1993, t. 1, s. 64; *Ośmy ułan Beliny. Generał brygady Józef Maria Smoleński „Kolec” (1894-1978)*. Materiały zebrał M. Smoleński; wybór, oprac. i red. nauk. G. Nowik, Warszawa 2008, s. 427; T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 54 (podają 700 oficerów).

³⁰ *Ośmy ułan Beliny...*, s. 427-428.

W październiku grupa mjr. F. Ankersteina z kpt. W. Lipińskim³¹ pod dowództwem mjr. Włodzimierza Dąbrowskiego, została odkomenderowana do pracy operacyjnej w organizowaniu łączności z krajem (kilka przejść i tras przerzutowych do okupacji sowieckiej), potem w placówce łączności zagranicznej Związku Walki Zbrojnej, wchodzącej w skład Bazy nr 2 „Bolek” (wojskowa praca na Kraj; wywiad i dywersja), którą kierował płk dypl. Stanisław Rostworowski, pseud. Prawdzic³²). W służbie konspiracyjnej kpt. W. Lipiński otrzymał wynagrodzenie za listopad i grudzień w wysokości 40 dol. amerykańskich oraz jednorazowy dodatek instalujący w wysokości 40 dolarów³³. Odchodzący ze stanowiska szefa wywiadu wojskowego płk J. Smoleński (wyjechał z Rumunii 21 października 1939 r.) oceniał z Paryża kpt. W. Lipińskiego następująco: „Obecnie w składzie Placówki w Bukareszcie. Nieco nerwowy, moralnie wysoko stojący. Dobry organizator. Zdyscyplinowany. Nadaje się do pracy w Kraju. W [Ekspozyturze] 2 pracuje od lat 8”³⁴.

Pomijając perypetie „rozbitego” wewnętrznie polskiego wywiadu wojskowego (przejściowo nieuprawnione dowodzenie nim objął w Paryżu oficer byłego referatu wschodniego kpt. Tadeusz Nowiński) – od mianowania 15 listopada 1939 r. nowego szefa Oddziału II sztabu NW, którym został ppłk dypl. Tadeusz Wasilewski – jego działalność została ujęta ponownie w ramy organizacyjne. Decyzje w sprawie placówki wywiadowczej podjęto po wizytacji aktywów w Rumunii przez nowego szefa wywiadu wojskowego. 12 i 13 grudnia dokonał on – jak podaje T. Dubicki – zaprzysiężenia części oficerów wywiadu na rotę ZWZ oraz zatwierdził instrukcję „Organizacja Ekspozytury <R>”. Szefem placówki (i komórek terenowych) został płk dypl. Tadeusz Skinder,

³¹ Otrzymał wówczas od szefa Wydziału F sześciomiesięczną odprawę [tj. 170 dol. USA i pewną sumę złotych (do 2 tys. zł, pomniejszoną o wcześniej wydaną zaliczkę)].

³² T. Dubicki, *Ekspozytura <R> w Bukareszcie...*, s. 69.

³³ W meldunku z 10 II 1940 r. napisał: „Nadmieniam, że w czasie 4 miesięcznego pobytu w Rumunii nie brałem żadnych zasiłków zarówno od władz polskich jak i rumuńskich”.

³⁴ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190.

posiadający duże doświadczenie w pracy wywiadowczej, który do działalności operacyjnej angażował głównie dawnych podkomendnych z KOP.

Ekspozytura w Rumunii funkcjonowała początkowo w systemie półjawnym (Biuro Koordynacyjne) i tajnym (pełne bezpieczeństwo ze strony rumuńskiego wywiadu wojskowego), której celem było opanowanie różnorodnych form polskiego życia organizacyjnego. Zajmowała się poza łącznością z krajem także wywiadem ofensywnym i kontrwywiadem przeciwniemieckim oraz przeciwsowieckim. Kapitan W. Lipiński pracował na odcinku budowy i bezpieczeństwa tras przerzutowych do kraju. Do pracy na terytorium Rumunii był predestynowany, gdyż odpowiadał w pokojowej strukturze Ekspozytury nr 2 za ten obszar (miał być aktywowany). Nadmiar starszych oficerów w Rumunii, a także decyzje nowego kierownictwa wywiadu, które stopniowo pacyfikowało stare powiązania („związani silnie z dawnym reżimem”) i weryfikowało kadry, nie zawsze pod względem bezpośredniej przydatności ściśle wojskowej sprawił, że kpt. W. Lipiński musiał się liczyć z odwołaniem z kraju stacjonowania. Wiele zależało od opiniowania³⁵ wszystkich oficerów I i II rzutu dokonywane przez płk. J. Smoleńskiego na rozkaz nowego kierownictwa wojska i wywiadu.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy kpt. W. Lipiński otrzymał wezwanie z paryskiej centrali wywiadu wojskowego i przekazał obowiązki służbowe; być może termin odwołania był wiadomy od połowy października, gdyż w Bukareszcie przebywał pełnomocnik ministra spraw wojskowych dla uregulowania sprawy konspiracyjnego transferu oficerów do Francji. W końcu stycznia, podobnie jak inni wyjechał pociągiem z Bukaresztu najprawdopodobniej przez Belgrad – Lublanę – Triest – Lozannę – Genewę – Dijon do Paryża, gdzie zameldował się 3 lutego w żołnierskiej Stacji Zbornej

³⁵ W wojennych notatkach z 20 XI 1939 r. płk. J. Smoleński zanotował: „Rano porządkuję papiery, by je zdać obecnemu szefowi Oddziału II ppłk. dypl. Wasilewskiemu. [...] Byłem u szefa Biura Personalnego [...] Mówił mi o zasadach przyjęcia oficerów. Zasady słuszne i w obecnych warunkach sprawiedliwe, bo trzeba przyjąć, że *regime* obecny jest jednak inny i trzeba się z pewnymi rzeczami na razie pogodzić” – *Ósmy ułan Beliny...*, s. 395-396.

w Bessieres (koszary na Boulevard Bessieres)³⁶. Do 10 lutego przygotował i złożył obszerny, liczący 23 strony rękopis meldunek/sprawozdanie ze swojej służby dla komisji, badającej przyczyny klęski wrześniowej, który przekazał do Biura Rejestracyjnego³⁷. Analiza dochodzeniowo-sztabowa, a także prokuratorska dokumentu nie zawiera zbyt wielu kontrowersji do wyjaśnienia. Jednak po blisko dwóch miesiącach, 1 kwietnia 1940 r., został skierowany do Ośrodka Zapasowego WP na południu Francji (być może obóz Puy de Dôme³⁸), a potem w grupie sztabowej skierowany do Marsylii.

Odkomenderowanie kpt. W. Lipińskiego z Rumunii do Francji, a potem do południowej nadmorskiej prowincji, wiązało się z wydanym 12 kwietnia 1940 r. rozkazem organizacyjnym gen. Władysława Sikorskiego w sprawie formowania w Syrii (Samodzielnej) Brygady Strzelców Karpackich, którą dowodzić miał płk dypł. inż. Stanisław Kopański (ukończył w 1929 r. francuską WSWoj.). Brygada podlegać miała operacyjnie gen. Maxime Weygandowi jako dowódcy obszaru (armii) Lewantu. Od 4 kwietnia rozpoczęto wyznaczanie kadry dowódczej. Kapitan W. Lipiński znalazł się w grupie 32 oficerów sztabowych, którzy pod dowództwem mjr. Jerzego Zaremby (szef sztabu brygady) 14 kwietnia z Marsylii na statku bandery francuskiej „Athos II” wypłynęli do Bejrutu (Liban); przybyli na miejsce 23 kwietnia. Od tego momentu istniała tam stacja zborna (tranzytowa) dla polskich żołnierzy ochotników, udających się do obozu brygady w Holms (Syria). Kapitan W. Lipiński najprawdopodobniej służył w placówce kontrwywiadu ochraniającej obóz.

Po klęsce Francji w czerwcu 1940 r. sytuacja brygady uległa natchmiastowej zmianie. W dniach 26–29 czerwca poszczególne oddziały przemieszczały się do miejscowości Samakh nad Jeziorem Tyberiackim (Genezaret) w Palestynie w brytyjskiej strefie wpływów. Potem między 2 a 7 lipca nastąpiło kolejne jej przebazowa-

³⁶ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190.

³⁷ AIPMS, kpt. Lipiński Wojciech, Oddział II SG... „W wykonaniu rozkazu ministra spraw wojskowych, L. dz. 310-145/[1939] melduję: [...]”.

³⁸ Jak wynika z przekazów zawartych w pamiętnikach polskich żołnierzy, próbujących wydostać się z Vichy po klęsce Francji w czerwcu 1940 – były tam dwa obozy dla zdemobilizowanych żołnierzy (zapis dosłowny: *Pui du Dome*), którzy nabierali sił przed wyruszeniem do ośrodków formowania WP w świecie.

nie do rejonu Latarn koło Jerozolimy. Równocześnie dowództwo utworzyło Ośrodek Zapasowy, gdyż brygada nie osiągnęła jeszcze przewidzianego stanu etatowego. Kapitan W. Lipiński pozostał tam z zadaniem stworzenia nowej placówki kontrwywiadu.

W związku z włoską ofensywą na Egipt, brygadzie zmieniono dowódcze podporządkowanie terytorialne z równoczesną zmianą dyslokacji do Aleksandrii, gdzie fortyfikowała przy pomocy robotników egipskich wyznaczone pozycje obronne. Ośrodek Zapasowy pozostał jednak w Palestynie i jak podają – T. Dubicki i A. Suchcitz – kpt. W. Lipiński od 11 października 1940 r. pełnił funkcję kierownika Referatu II, a od 5 stycznia do 7 kwietnia 1941 r. był szefem Oddziału II tego ośrodka³⁹. Przytaczają oni pogląd Jana S. Ciechanowskiego (Londyn), sprecyzowany w drugim tomie dokumentów Polsko-brytyjskiej współpracy wywiadowczej, że kpt. W. Lipiński był w tym czasie „oskarżany o to, że jako zwolennik sanacji zajmował się śledzeniem oficerów zwolenników gen. Sikorskiego”⁴⁰.

Nie wiadomo, czy dowódca brygady gen. S. Kopański z uprawnieniami dowódcy korpusu na podległym obszarze wiedział o tych sprawach. Z całą pewnością generał musiał wielokrotnie rozmawiać z nim w czasie służbowych raportów dotyczących spraw Oddziału II Ośrodka Zapasowego w Palestynie, a także w innych kwestiach wojskowych i cywilnych związanych z polskimi instytucjami i ogólnie uchodźcami.

W dniu 12 lutego w Afryce wylądował gen. Erwin Rommel (24 marca uderzył na Brytyjczyków niemiecko-włoskim korpusem lądowo-lotniczym pod El Agheila) i do 7 kwietnia zrolował ich obronę w Cyrenajce. Tego dnia gen. Archibald Wavell otrzymał od premiera gabinetu wojennego Winstona Churchilla depeşe: „[...]

³⁹ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190; S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP mjr Wojciech Lipiński (1900-1966)*. W: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, s. 346. [Tytuł artykułu nie jest precyzyjny, gdyż W. Lipiński służył w Ekspozyturze nr 2 Oddziału II SG/wojenny Wydział F sztabu NW w stopniu kapitana].

⁴⁰ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190. [Mógł być to także – jak i w wielu innych udokumentowanych przypadkach – donos, który w dowództwie PSZ w Londynie odnotowano].

do śmierci, bez myśli o odwrocie". 11 kwietnia została otoczona twierdza w Tobruku, a potem (13) rozpoczęły się natarcia⁴¹. W tym samym czasie w Iraku wybuchła prohitlerowska rebelia wsparta materiałowo przez vichystowskich Francuzów z Syrii. Została ona szybko zdławiona. Groźniejszy był jednak ich opór w Syrii, który pokonano w pięcioletniej kampanii. Brytyjczycy planowali użyć do walk polską brygadę (nie doszło do tego). Tadeusz Dubicki, A. Suchcitz wspominają, że latem 1941 r. kpt. W. Lipiński był oficerem łącznikowym w brytyjskiej Kwaterze Głównej na Środkowym Wschodzie. Sebastian Pilarski twierdzi, że służył w: „Dowództwie Wojsk Brytyjskich w Kairze”. Podane nazwy sztabów nie są zgodne ze stanem rzeczywistym, gdyż brytyjskie operacyjne dowództwo, stacjonujące w Kairze to: Dowództwo Sił Bliskiego Wschodu. Natomiast na Środkowym Wschodzie nie było jeszcze jednostek polskich⁴². Odkomenderowanie kpt. W. Lipińskiego do sztabu brytyjskiego⁴³ [szefem sojuszniczej misji w brygadzie był mjr Sholto-Douglas] miało najprawdopodobniej związek ze skierowaniem brygady gen. S. Kopańskiego do oblężonego Tobruku (19-27 sierpnia) celem złuzowania doskonale spisującej się tam dywizji austra-

⁴¹ Nazwisko gen. E. Rommła nigdy nie miało fascynującego wpływu na żołnierzy brygady. Ponadto nigdy nie uznawali oni wyższości nad sobą jego Africakorps. [Odwrotnie jest dzisiaj, gdy wielu studentów w różnorodnych pracach zachwyca się dowódcą niemieckiego korpusu i działaniami bojowymi].

⁴² Generał S. Kopański prosił wielokrotnie NW o odebranie mu zbyt szerokich kompetencji organizacyjno-dyscyplinarnych na obszarze stacjonowania brygady (Bliski Wschód; Legia Oficerska i Ośrodek Zapasowy; szkolnictwo polskie, różne instytucje i skupiska cywilne), gdyż utrudniało to dowodzenie jednostką taktyczną. W odpowiedzi szyfrowej z 18 VIII 1941 r. NW napisał: „Dowództwo W.P. Środkowego Wschodu w Kairze konieczne. Zostanie na to wyznaczony później starszy generał. Po decyzji zawiadomię Pana Generała”. Z tej depeszy wiadomo, że w sierpniu nie było jeszcze polskiego dowództwa o takiej nazwie oraz że sztab NW dowolnie interpretował położenie geograficzne i określenia z nim związane. Starszy generał, któremu miały być podporządkowane wszystkie jednostki polskie został faktycznie wyznaczony, ale znacznie później.

⁴³ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190; S. Pilarski podaje, że między czasowym odkomenderowaniem a stałą służbą łącznikową kpt. W. Lipiński powrócił na jakiś czas do swoich obowiązków w brygadzie. S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury* 2..., s. 346.

lijskiej. Jego atutem, jako oficera łącznikowego było doświadczenie wywiadowczo-dywersyjne z Polski, łącznościowo-przerzutowe do obu okupacji z Rumunii oraz język angielski, który – jak się okazało – szybko i na dobrym poziomie opanował ten zdolny oficer. Niestety nie posiadamy dziennika czynności polskiego oficera łącznikowego z tego czasu ani operacji, w których pewnie pośredniczył na korzyść brygady w oblężonym Tobruku.

Kapitan W. Lipiński jako jeden z pierwszych w sztabie brytyjskim wiedział, że 10 grudnia 1941 r. o godz. 5.30 III batalion brygady zdobywając wzgórze Medauar odblokował twierdzę. Potem śledził zwycięskie boje o Ghazalę i Bardię. Na początku stycznia 1942 r. uzgadniał ze sztabem brygady przemieszczenie jej do Cyrenajki celem zabezpieczenia bezpieczeństwa wewnętrznego prowincji. Był zorientowany, co do kolejnej kontrofensywy (21 stycznia) gen. E. Rommla. Po dwóch miesiącach walk odwrotowych brygada zatrzymała się na znanych pozycjach w rejonie Ghazali. Z całą pewnością kpt. W. Lipiński uzgadniał ze sztabem brytyjskim logistyczne wycofanie brygady z frontu z 17 na 18 marca do ufortyfikowanego obozowiska pod Aleksandrią, a potem przebazowanie od 19 kwietnia 1942 r. do rejonu Quastina w Palestynie, dokąd zaczęły przybywać ze Związku Sowieckiego uzupełnienia żołnierskie. Najprawdopodobniej wówczas kpt. W. Lipiński powrócił z misji łącznikowej do brygady/dywizji.

W dniu 3 maja 1942 r. specjalnym rozkazem NW dowództwo PSZ utworzyło 3. Dywizję Strzelców Karpackich. Rozpoczęło się tworzenie Armii Polskiej na Wschodzie. Od tego momentu można mówić o istnieniu polskiego Dowództwa Środkowego Wschodu z właściwym dowódcą i sztabem. W przeciągu września i do początku listopada dywizja zmieniła ponownie dyslokację z Palestyny na Irak, gdzie stacjonowało już wojsko przybyłe ze Związku Sowieckiego. Organizował się tam nowy związek operacyjny – II Korpus (oddział II w polu miał własną obsadę oficerską). Na nowym miejscu stacjonowania w Quizil Ribat dywizja przeszła pod rozkazy gen. Władysława Andersa. Przypuszczam, że kpt. W. Lipiński został skierowany do dywizyjnej komórki kontrwywiadu⁴⁴.

⁴⁴ W czasie lądowania we Włoszech w 1944 r. w strukturze 3. DSK znajdował

Potem dywizja przebazowała się w rejon Mosulu i Qaiyarah (Irak), gdzie rozpoczęto szkolenie najniższych oddziałów taktycznych, sztabów i dowódców. Po 16 marca nastąpiło ćwiczebne zgrzywanie batalionów, brygad i dywizji oraz sztabów⁴⁵. 8 czerwca 1943 r. do rejonu II Korpusu przybył gen. W. Sikorski, który na terenie stacjonowania 3.DSK dokonał przeglądu wojska i rozmawiał z żołnierzami oraz konferował z dowódcami. Blisko miesiąc później – 5 lipca 1943 r. – wojsko dowiedziało się o śmierci NW w Gibraltarze.

Wkrótce gen. Kazimierz Sosnkowski powołał w Londynie komisję dla odmłodzenia kadry oficerskiej (zwłaszcza dowódczej). Nie wiadomo, czy w ramach tego rozkazu lub „akcji” prof. Stanisława Kota, tropiącego ustawicznie w wojsku spisek sanacyjny – kpt. W. Lipiński mający wówczas 43 lata – 1 listopada otrzymał rozkaz powrotu do Wielkiej Brytanii. Wyłynął w miesięczny rejs, w sztabie PSZ zameldował się 1 grudnia, gdzie otrzymał przydział na Kurs doskonalenia administracji, a faktycznie do Szkoły Oficerów Wywiadu w Glasgow (Szkocja)⁴⁶. Stąd był delegowany do ośrodka szkoleniowego dla cichociemnych, gdzie „zapoznawał [kursantów] z zagadnieniami techniki wywiadu”⁴⁷.

W styczniu 1945 r. kpt. W. Lipiński w związku ze służbą w brygadzie i sztabach frontowych otrzymał awans do stopnia majora PSZ⁴⁸. Po zakończeniu wojny w maju tego roku przebywał nadal w Szkocji (Glasgow), doskonaląc język angielski. 6 lipca 1945 r. rząd angielski przestał uznawać władze RP w Londynie. Pomijając szczegóły – od tego momentu władze brytyjskie zmniejszyły o

się Oddział Informacyjny (kontrwywiad/wywiad na przedpolu pozycji bojowej, A. Woźny, *Raport Oddziału Informacyjnego 3 DSK z 1944 r.*, „Grot. Zeszyty Historyczne” 2006, nr 27, s. 120-126.

⁴⁵ Generał S. Kopański ustawicznie podkreślał, że dywizja karpacka „stanowi własność Narodu” – nie może stać się „wojskiem Sikorskiego, Andersa lub Kopańskiego”.

⁴⁶ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190; S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 346.

⁴⁷ S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 346; idem. *Rozpracowanie na terenie Łodzi środowiska osób związanych z Oddziałem II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*. W: <Politycznie obcy!>. *Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944-1956*, Szczecin 2011, s. 24.

⁴⁸ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190.

połowę pobory wojskowym, którzy nie uzyskali ich aprobaty do służby w ograniczonych personalnie sztabach i wojskach okupacyjnych na terenie pokonanych Niemiec. Rozpoczął się także – w porozumieniu z władzami „nowej” Polski – duży nacisk na repatriację żołnierzy PSZ do kraju.

Major W. Lipiński – oficer dywersji i wywiadu – zdawał sobie sprawę, że demobilizacja PSZ to kwestia czasu. Dysponując praktyką sztabową i wykładową ze szkoły oficerów wywiadu przystąpił w grudniu tego roku do niższego egzaminu językowego przed Komisją Uniwersytetu w Cambridge, gdzie uzyskał świadectwo *Lower Certificate in English*⁴⁹.

W dniu 8 maja 1946 r. odbyła się w Londynie wielka defilada w rocznicę zwycięstwa. Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie nie otrzymały zaproszenia do wzięcia udziału w paradzie zwycięstwa. Otrzymali je tylko lotnicy i generałowie, którzy w tej sytuacji nie przybyli na nią. Miesiąc później, tzn. w czerwcu mjr W. Lipiński, jeszcze w mundurze PSZ – uzyskał wyższe uprawnienia językowe w Cambridge.

Demobilizowani żołnierze PSZ przygotowywali się do życia cywilnego i uzyskania „odpowiedniego zatrudnienia” w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. Generał S. Kopański, szef Sztabu Głównego, we wrześniowej (1946 r.) odezwie do żołnierzy napisał, że troska ze strony Brytyjczyków „[jest] dowodem szczerzej życzliwości [...] o naszą przyszłość [...]”. Według polskiego rządu emigracyjnego (już nieuznawanego) – punkt 3 stanowiska mówił, że żołnierze PSZ, powracający do Kraju będą skreśleni z ewidencji.

Nie znamy motywów decydujących o wystąpieniu mjr. W. Lipińskiego z PKRiR i powrocie do kraju (być może powodem byli rodzice, którzy po Powstaniu Warszawskim przenieśli się do zniszczonej Łodzi). Nastąpił on drogą morską; statek z setkami żołnierzy PSZ różnych broni i służb zawinął do portu w Szczecinie 31 lipca 1947 r. Po rutynowym przesłuchaniu przez oficera UB i sprawdzeniu, czy nie posiada broni – otrzymał zezwolenie na po-

⁴⁹ Ibidem, s. 190; S. Pilariski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 346.

dróż wraz z biletem kredytowym do Łodzi, gdzie zamieszkał. Po aklimatyzacji i poszukiwaniu możliwości zatrudnienia złożył podanie o angaż na Politechnice Łódzkiej. 1 lutego 1948 r. rozpoczął pracę na stanowisku lektora języka angielskiego w wydziałach: mechanicznym, elektrycznym i włókienniczym oraz nauczyciela języka obcego w Miejskim Koedukacyjnym Gimnazjum Handlowym i Liceum Administracyjno-Handlowym przy ul. Lipowej. Jak pisze S. Pilarski udzielał także prywatnych lekcji języka angielskiego. W październiku 1948 r. po raz pierwszy od powrotu z Wielkiej Brytanii został wezwany do UB w celu sprawdzenia (porównania) życiorysu. W trakcie rozmowy pytano go ogólnikowo o charakter pracy w Oddziale II SG. Według historyka IPN – mjr w st. spocz. W. Lipiński w odpowiedziach skupiał się głównie na kierunku przeciwniemieckim swojej służby. Pytany o sprawy czechosłowackie i rumuńskie – potwierdził, że jego zadania miały związek z „opieką nad mniejszością polską” w tych krajach⁵⁰. [Zaangażowanie kpt. W. Lipińskiego w Rumunii miało w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. charakter studyjny. Warto przypomnieć, że jego podreferaty dysponowały łącznie dwuosobową obsadę, a zakres działania był olbrzymi i różnorodny – znacznie przerastający możliwości. W sprawie południowego sąsiada zachował się w trakcie przesłuchania ostrożnie; prawdopodobnie nie wiedział, że m.in. dokumentacja podreferatów i Ekspozytury nr 2 znajdowała się w dyspozycji MBP i GZI i tylko kwestią czasu było odnalezienie w zasobie archiwalnym dokumentów, potwierdzających powiązania z Departamentem Konsularnym MSZ (Wiktor Tomir Drymmer) i operacjami dywersyjnymi przeciwko Czechosłowacji].

Łódzki UB na polecenie ministerstwa znalazł więc punkt zaczepienia do wdrożenia postępowania w ramach tzw. Rozpracowania Obiektowego „Targowica”, które objęło swoim zasięgiem wszystkich zidentyfikowanych oficerów byłego Oddziału II SG na terenie kraju. Poszczególne komendy UB miały ułatwione zadanie, gdyż dysponowały zachowanymi Aktami Personalnymi⁵¹ oficerów wy-

⁵⁰ S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 346.

⁵¹ Akta Personalne kpt. W. Lipińskiego znajdowały się w dyspozycji Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego (Warszawa) oraz 31 VII 1953 r., nr HA 3317/11/

wiadu wojskowego (dla przypomnienia: zostały pozostawione w Warszawie w 1939 r., przejęło je SS/SD i Abwehr, potem w 1945 r. kontrwywiad Armii Czerwonej, który po pewnym czasie przekazał je GZI⁵² i MBP). W tej sytuacji ich położenie wobec śledczych było jednostronne. Służby specjalne „nowej” Polski wiedziały prawie wszystko o ich pracy do 1939 r. Kwestie wojennego przydziału nt. do Szkoły oficerów wywiadu w Glasgow uzyskano metodami agencyjnymi, jak choćby informacje od oficerów, którzy zdecydowali się współpracować z MBP (np. kpt. Tadeusz Nowiński z Referatu „Wschód” Oddziału II SG). Wojciech Lipiński miał tam wielu kolegów ze służby pokojowej i wojennej, znał wycinek (istotny) struktury ośrodka i wiedział kim był komendant szkoły – płk dypl. Stefan Mayer.

Na początku 1951 r. mjr w st. spocz. W. Lipiński był już podejrzanym w sprawie. Archiwiści UB dostarczyli śledczym potrzebną wiedzę z odnalezionych akt Referatu Terenowego A „Zachód” i Podreferatu A-Z (Rzesza niemiecka, Czechosłowacja, Zagadnienie Serbołużyckie, Rumunia)⁵³, która przydała się w trakcie dziewięciogodzinnego przesłuchania (także elaboraty studyjne)⁵⁴. Śledczy pytali go o koleżeńskie i inne kontakty na terenie kraju stacjonowania. Zarzucano mu szpiegostwo na rzecz Wielkiej Brytanii. Straszono osadzeniem w więzieniu⁵⁵. Po tym przesłuchaniu mjr

[1953] Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego Opole, 5 V 1956, nr WA 1693/3/[1956] Wydział II Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego Łódź. A. Woźny, *Łużyce w planie dywersji...*, s. 216, przyp. 4; w GZI została także opracowana przez por. [?] Bocheńską struktura Ekspozytury nr 2 dotycząca lat 1934-19345, ibidem, s. 164, przyp. 11; natomiast zwarte opracowanie: Ekspozytura nr 2 wykonał kpt. [?] Lewandowski 2 I 1951 r. Po wycofaniu kierownictwa radzieckiego ze struktur informacji WP – wywieziono je do Związku Radzieckiego. Do Polski powróciło po 1992 r. w formie reprodukcji Wojskowej Komisji Archiwalnej, ibidem, s. 166, przyp. 14.

⁵² [Porucznik (?) Belina], Notatka uzupełniająca... Scharakteryzowano w niej Podreferat A-Z i A-N. Prowadziły działalność na Niemcy w latach 1933-1934. Pełny zapis w: ibidem, s. 222, przyp. 21.

⁵³ Schemat organizacyjny Ekspozytury nr 2 Oddziału II SG, ibidem, s. 228.

⁵⁴ Nie wymieniam ich w artykule – zostały przytoczone w opracowaniu nt. A. Woźny, *Łużyce w planie dywersji...*

⁵⁵ S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 346.

W. Lipiński napisał odważny list do ministra bezpieczeństwa Publicznego Stanisława Radkiewicza (T. Dubicki i A. Suchcitz wspominają także o liście do prezydenta Bolesława Bieruta) z protestem przeciwko sugerowanym insynuacjom. Oskarżył także UB za spowodowanie zwolnienia z Politechniki Łódzkiej w lutym 1951 r. (sygnał o zainteresowaniu jego osobą ze strony bezpieczeństwa otrzymał we wrześniu 1950 r. z Działu Personalnego uczelni)⁵⁶.

Ponieważ w kręgu zainteresowania MBP znajdowały się 42 osoby, związane z Ekspozyturą nr 2 i służby specjalne dysponowały bardzo bogatym materiałem, odnoszącym się do Ekspozytury nr 2 – 10 września na wniosek Departamentu Śledczego MBP – Prokuratura Generalna RP wydała decyzję o czasowym aresztowaniu mjr. W. Lipińskiego⁵⁷. Śledztwo trwało blisko dwa lata; przesłuchiwał go m.in. oficer z Departamentu VII MBP w sprawie jego działalności na terenie Czechosłowacji, a głównie pod kątem „posiadanej tam przez niego agentury” wśród pracowników rządowych (RP) placówek dyplomatycznych, a także w sprawie prowadzonych przez niego akcji dywersyjnych⁵⁸.

W dniu 4 czerwca 1954 r. zapadł wyrok przed Sądem Wojewódzkim dla Miasta Stołecznego Warszawy w sprawie mjr. w st. spocz. W. Lipińskiego. Wraz z trzema innymi mężczyznami (oficerami) był sądzony na podstawie dekretu *O odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego* z 22 stycznia 1946 r. Oskarżono go „o koordynowanie działań dywersyjnych, które miały doprowadzić do upadku Czechosłowacji” [w aktach Podreferatu Czechosłowacja znajdował się następujący zapis – „wykonał [nadzorował - A.W.] 14 akcji terrorystycznych”] i skazano na sześć lat pozbawienia wolności. W wyniku amnestii na podstawie ustawy z 22 lutego 1947 r. zmniejszono mu wyrok o połowę z zaliczeniem tymczasowego aresztowania⁵⁹.

Po politycznym przesileniu z października 1956 r. Prokuratura

⁵⁶ T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 190-191; S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 347.

⁵⁷ S. Pilarski pisze o Prokuraturze Generalnej PRL w 1952 r. Wówczas używano jeszcze określenia RP lub PL (Polska Ludowa). Ibidem, s. 349.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, s. 350; T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s. 191.

Generalna złożyła wniosek do Izby Karnej Sądu Najwyższego w Warszawie o rewizję wyroku z czerwca 1954 r. napisano w nim, iż skazany W. Lipiński „nie rozstrzygał w sprawach publicznych” – a jedynie „będąc [oficerem służby wywiadowczej wykonywał założenia swego zwierzchnictwa, tj. Sztabu Głównego WP], które z kolei także było wykonawcą koncepcji jeszcze wyższego szczebla, politycznego tj. MSZ]”. W rozprawie rehabilitacyjnej z 27 kwietnia 1957 r. orzeczono uniewinnienie i przywrócenie praw obywatelskich⁶⁰. Z archiwalnych materiałów operacyjnych wynika – jak sprecyzował to S. Pilarski: „po wyjściu z więzienia [Lipiński] unika wszelkich znajomych, a szczególnie rozmów o charakterze politycznym”⁶¹.

W następnych latach W. Lipiński nie miał łatwego życia; Wydział Paszportów podporządkowany łódzkiemu komendantowi ds. Służby Bezpieczeństwa kilkakrotnie odmawiał mu wydania dokumentu wyjazdowego. Nie respektowano poparcia władz Uniwersytetu Łódzkiego⁶² sugerującego konieczność pogłębienia przez niego znajomości języka angielskiego. Odmowną decyzję podtrzymało również Biuro Paszportów MSW. W pismach odwoławczych pisał, że nie był „uważany za pełnowartościowego obywatela”, „w dalszym ciągu istnieją podejrzenia i zastrzeżenia”. Czuł się jak osoba, będąca „ciągle pod pręgierzem”; „otoczenie spogląda na mnie <jak na ofiarę, albo jak na przestępcę>”⁶³.

Zgodę na czasowy wyjazd do Wielkiej Brytanii do Glasgow, motywowaną względami zdrowotnymi, uzyskał dopiero w sierpniu 1964 r.

Wojciech Lipiński zmarł 18 lutego w 1966 r. w Łodzi.

Był odznaczony według S. Pilarskiego: „Krzyżem Niepodległości z Mieczami [2], Złotym Krzyżem Zasługi [1] i Medalem [za Wojnę] oraz brytyjskimi: *The Africa Star* i *War Medal 1939-1945*”⁶⁴. W uzu-

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ *Rozpracowanie na terenie Łodzi...*, s. 25.

⁶² P. Pilarski podaje w swoim artykule, że W. Lipiński był pracownikiem Politechniki Łódzkiej.

⁶³ S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 350; T. Dubicki, A. Suchcitz, op. cit., s.191.

⁶⁴ S. Pilarski, *Oficer Ekspozytury 2...*, s. 351.

pełnieniu należy dodać, że w dokumentach kpt. W. Lipińskiego do 1939 r. znajduje się informacja o pozostałych odznaczeniach, które nosił: Medal X lecia, Medal za Długoletnią Służbę (brązowy i srebrny).

War and post-war life of captain Wojciech Lipiński, the former chairman of Department A-Z (the Sorbian issue)

Capitan Wojciech Lipiński crossed the Romanian boarder on 18 September 1939 and reached Vatra Dornei, where he was working in conspiracy on establishing the operational communication with the country (passages and transfer routes to the Soviet occupation zone). At the end of 1939 he was called from the military base, and on 3 February 1940 he reported in Paris in a camp for officers - Bessieres. On 1st April he was directed to Polish Army's backup centre on the south of France and then to the harbor in Marseilles. In connection with organization of Polish Independent Carpathian Rifle Brigade in Syria he sailed to Beirut (Lebanon). Afterwards he stationed in French a military camp in Holms. After the capitulation of France in June, he and his brigade went to Samkah on Sea of Galilee in Palestine (British influence zone), and by the beginning of July they were in Latur, near Jerusalem. In October he held a post of the chairman for the 2nd Department in the Brigade's backup centre, and then the chief of the 2nd division. In summer 1941 he became the liaison officer for the British Command of the Polish Armed Forces in Cairo. In April 1942 he got back to the brigade due to its transfer to Palestine (Quastina region). On 3rd May the brigade was reformed, and as the 3rd Carpathian Rifle Division and was moved to Iraq (Quizil Ribat, Qairayah), where captain W. Lipiński was presumably directed to the counterintelligence division. Subsequently, on 1 December he took part in the training for Cichociemni ("the unseen and silent" - elite special-operations paratroops of the Polish Army). In January 1943 he was promoted to the rank of Major. Simultaneously he was perfecting his language skills and passed the Cambridge University Committee's exam for *Lower certificate in English*. In June 1946 he gained competences to teach English. After demobilization he reported his return to Poland, and on 31 July 1947 he reached Szczecin by sea. He settled in Łódź. On 1 February 1948 he started to work as an English teacher in, among others, Łódź Polytechnics. Since October he was under the UB's surveillance under the "Targowica" surveillance operation. From the beginning of 1951 he became a suspect in trial. On 10 September under the motion of Department of Investigation, which was validated by the Polish State's Attorney, he was temporally arrested. The sentence was ruled on 4 June 1954. He was sentenced on the basis of the *Responsibility for the September defeat and spreading fascist influences in the nation* decree of 22 January 1946. He was charged with "coordination of sabotage activities that mi-

ght potentially lead to the fall of Czechoslovakia." During the rehabilitation trial that took place on 27 April 1957, the Criminal Division of the Highest Court passed the judgment of acquittal and restoration of civil rights. During the years to follow, Lipiński's life was not easy. Only in August 1964 did he receive a consent to go to Glasgow which was issued for health reasons. Wojciech Lipiński died on 18 February 1966 in Łódź.

Joanna Lusek

Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN

*„Tożsamość tego miejsca – swoisty
Genius loci – jest transcendentalnym
połączeniem miejsca i czasu w jedno.
Stanowi symbiozę między przeszłością, te-
raźniejszością i przyszłością.”*
Ruairi O'Brien

Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym

Komendanturę obozu jenieckiego w Görlitz (obecnie: Zgorzelec) utworzono 26 sierpnia 1939 r. na terenie koszar, we wschodniej części miasta, w dzielnicy Moys (obecnie: Ujazd). Pod zabudowę obozu przeznaczono 18 hektarowe pole. Początkowo miał on charakter przejściowy (Durchgangslager), który jeszcze we wrześniu 1939 r. przekształcono w obóz stały – Stalag VIII A Görlitz (Manschaftsstammlager), dla żołnierzy szeregowych i podoficerów. Szacuje się, że w latach II wojny światowej przeszło przez niego ok. 100–120 tys. jeńców wojennych. Byli wśród nich Polacy, Francuzi, Belgowie, Brytyjczycy, Włosi, Słowacy, żołnierze jugosłowiańscy oraz żołnierze Armii Czerwonej.

Tereny poobozowe, po ówczesnym Stalagu VIII A Görlitz, znajdują się obecnie na granicy polsko-niemieckiej, we wschodniej części Zgorzelca. Baraki jenieckie zdemontowano w latach 1946–1948. W 1976 r. wytyczono teren Miejsca Pamięci Narodowej i ustawiono pomnik, dedykowany jeńcom wszystkich narodowości internowanych w zgorzeleckim stalagu. Pomysłodawcą pomnika była grupa francuskich kombatanów ze Stowarzyszenia Byłych Jeńców Oflagów i Stalagów VIII OKW (Amicale Nationale des Aciens Prisonniers de Guerre des Oflags et Stalags VIII), reprezentowana przez płk Jeana

Olliera. Obelisk w postaci płonącej świecy, wykonał zielonogórski artysta plastyk – Tadeusz Dobosz. Obok pomnika ułożono płytę, z napisem: „Miejsce uświęcone krwią i męczeństwem Jeńców Wojennych koalicji antyhitlerowskiej w czasie II wojny światowej 22 lipca 1976.” Uroczystość odsłonięcia odbyła się 22 lipca 1976 r., w obecności władz państwowych, wojewódzkich i miejskich, przedstawicieli środowisk kombatanckich z Polski, Francji i Belgii. W 1994 r. z inicjatywy kombatanatów francuskich na pomniku umieszczono marmurową płytę w języku francuskim i polskim o treści: „1939 Stalag VIII A 1945. Przez ten obóz przeszły, w nim żyły i cierpiały dziesiątki tysięcy jeńców wojny.” Tragedia ludzi, będąca udziałem tego miejsca, przez wiele lat zapomniana, jest jednak ciągle żywa w pamięci mieszkańców partnerskich miast – Zgorzelca i Görlitz oraz kombatanatów – byłych jeńców obozu i ich najbliższych.

W grudniu 2004 r. powstał zamysł utworzenia w tym miejscu, tak ważnym w kontekście wspólnej europejskiej historii, Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN, z myślą o kształcącej się na kierunkach muzycznych młodzieży oraz artystach, nie tylko dwóch sąsiadujących z sobą miast – Zgorzelca i Görlitz, ale również całego regionu, a nawet Europy i świata. Centrum ma wypełniać w przyszłości nie tylko zadania miejsca pamięci, ale przede wszystkim stać się płaszczyzną dla rozwoju nauki i szeroko pojętych działań artystycznych, w kooperacji z instytucjami kulturalnymi województwa dolnośląskiego i kraju związkowego Saksonia. Przedsięwzięcie to o niewątpliwie szczególnym charakterze, stanowi jedyny tego typu projekt na obszarze Euroregionu Nysa, który proponuje tak szeroką ofertę edukacyjną, zwracając przy tym uwagę na wartości kształtujące samoświadomość historyczną i tożsamość kulturową. Postacią, która spajać ma dwa światy – okres II wojny światowej, naznaczony cierpieniem i śmiercią jeńców Stalagu VIII A Görlitz oraz czasy współczesne jest postać Oliviera Messiaena (1908–1992), jednego z największych francuskich kompozytorów XX w., który w obozie jenieckim spędził dziewięć miesięcy, podczas których skomponował, a następnie wspólnie z profesjonalnymi muzykami, również jeńcami Stalagu

VIII A Görlitz, wykonał *Kwartet na koniec Czasu* – wybitne dzieło, które na trwałe weszło do kanonu historii muzyki poważnej XX w.

Zadania Stowarzyszenia MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN

Zamiar powołania Stowarzyszenia MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN i jego misję po raz pierwszy publicznie zaprezentowano we Wrocławiu, 29 czerwca 2005 r., podczas spotkania delegacji województwa dolnośląskiego i kraju związkowego Saksonia. Wówczas też honorowy patronat nad inicjatywą utworzenia stowarzyszenia, a w perspektywie centrum spotkań, objęła zamieszkała w Paryżu wdowa po Olivierze Messiaenie – Yvonne Loriod (1924–2010). W lipcu 2006 r. projekt zyskał oficjalnie akceptację Ministerstwa Nauki i Sztuki Saksonii.

Stowarzyszenie MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN rozpoczęło działalność w grudniu 2006 r. Obecnie jego zarząd składa się z siedmiu członków stałych. Funkcję prezydenta Stowarzyszenia pełni dr Albrecht Goetze, wiceprezydenta – Tomáš Kolafa, dyrektor Szkoły Muzycznej w Libercu. W zarządzie zasiadają ponadto Wolfgang Archner – dyrektor techniczny Gerhart Hauptmann-Theater w Görlitz, Klaus Arauner – intendent tegoż teatru, Ines Thoermer – kierownik Biblioteki Miejskiej w Görlitz, Danuta Serafińska – dyrektor Liceum Ogólnokształcącego im. Braci Śniadeckich w Zgorzelcu oraz Janusz Domin – kierownik Towarzystwa Kulturalnego we Wrocławiu.

Stowarzyszenie MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN podejmuje szeroko pojęte działania, zmierzające do pozyskania coraz szerszego kręgu zwolenników dla realizowanej koncepcji. W pierwszym okresie działalności projekt utworzenia centrum prezentowano na spotkaniach w gronie międzynarodowym, m.in. w Palais d'Iéna, siedzibie Rady ds. Ekonomicznych i Socjalnych (Conseil Economique et Social) w Paryżu (19 stycznia–4 lutego 2007 r.), podczas posiedzenia Komisji Europejskiej w Brukseli (22 stycznia 2012 r.) oraz wielokrotnie podczas spotkań przedstawicieli Ministerstwa Nauki i Sztuki Saksonii, władz województwa dolnośląskiego oraz władz miast i powiatów Görlitz oraz Zgorzelca.

W lutym 2007 r. wójt gminy Zgorzelec oficjalnie przekazał Stowarzyszeniu 14 ha terenów poobozowych, na cele budowy centrum spotkań. Dalsze negocjacje, w sierpniu 2008 r., doprowadziły do nawiązania trwałej współpracy pomiędzy stroną polską i niemiecką, tj. powiatem, miastem i gminą Zgorzelec, Fundacją Centrum Wspierania Przedsiębiorczości, powiatem Görlitz oraz Stowarzyszeniem MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. Symboliczny kamień pod budowę centrum wmurowano na terenach poobozowych 10 grudnia 2008 r., w dniu setnych urodzin Oliviera Messiaena.

Koncepcja architektoniczna Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz

W czerwcu 2009 r. wyłoniono zwycięzcę konkursu na projekt architektoniczny centrum spotkań w Zgorzelcu. Kompleks, zaprojektowany przez irlandzkiego architekta Ruairi O'Briena, obejmuje trzy elementy, tj. Gmach Pamięci, na Wyspie Pamięci (Insel des Gedenkes), salę teatralno-widowiskową oraz Dom Oliviera Messiaena, na Wyspie Nadziei (Insel der Hoffnung). Projekt ma charakter proekologiczny, nie ingeruje w ekosystem, starając się zachować naturalne siedliska ptaków, które stanowiły inspirację twórczą dla Oliviera Messiaena.

Dzięki Ruariemu O'Brienowi koncepcja zyskała nie tylko kształt wizualny, lecz także przemyślane uzasadnienie filozoficzne dla zaproponowanej formy. W opracowanym projekcie zasadnicze znaczenie przypisał on procesowi percepcji jednostki i świata, który znajduje odzwierciedlenie w pojęciach tj. idea i przestrzeń, które odgrywają kolosalne znaczenie również w procesie tworzenia muzyki i towarzyszą jej wykonaniu. W koncepcji Ruairi O'Briena zasada ta znalazła przełożenie na realizację samego projektu, w którym zamysł architektoniczny rozumiany jest jako część składowa tworzenia wieloetapowej struktury na poziomie sztuki – *Gesellschaftskunstwerk*, pojmowanej w kontekście pracy zespołowej, która poprzez systematyczną realizację jest w stanie przenieść powzięty zamysł na grunt rzeczywisty.



Ryc. 1. Pomnik. Miejsce Pamięci Narodowej w Zgorzelcu. Fot. Joanna Lusek.

„Koncepcja powołania Centrum w Zgorzelcu narodziła się ze świadomej konieczności upamiętnienia historii miejsca i ludzi, historii stanowiącej wspólne dziedzictwo narodów zjednoczonej Europy, jako swoisty „genius loci” na granicy dwóch państw – Niemiec i Polski, które współpracują aktywnie nad realizacją tego projektu.”

Ruairi O’Brien



Ryc. 2. Koncert. *Kwartet na koniec czasu* (16 stycznia 2012 r.). Fot. Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN w Görlitz. Ruairi O'Brien za wiolonczeli-
stą Étienem Pasquier'em.

„Nierealny dziś zdawać by się mogło obraz tragicznych wydarzeń okresu II wojny światowej spotyka się z terażniejszością. Teren obozu jenieckiego porasta dziś bujna przyroda, zaskakująca pięknem barw, grą światła, dźwięków i ciszą.

W zimowej scenerii, w baraku teatralnym, muzycy-jeńcy po raz pierwszy wykonali w 1941 r. *Kwartet na koniec czasu*. Zachowana relacja jednego z jeńców, który tak komentował tamte wydarzenia: *Obóz w Görlitz... Barak 27B, nasz teatr... Na zewnątrz noc, śnieg, ę-
dza... Tu cud... Kwartet na koniec czasu doprowadził nas do prawdziwego
raju, zabrał nas daleko od tego straszego świata. Dziękuję Messiaen –
poeto czystego serca Głęboko poruszony ÉT. Pasquier.*”

Muzyka Oliviera Messiaena miała i nadal ma wymiar uniwersalny, jest międzykulturowym mediatorem czasu, analogicznie zatem również koncepcja architektoniczna powinna sprostać zadaniu owego ponadczasowego uniwersalizmu. Z lotu ptaka nie widać pozostałości po obozie, o tragizmie miejsca przypomina ukryty wśród drzew cmentarz – miejsce doczesnego smutku i bólu

niepamięci. Zgodnie z koncepcją Ruairi O'Briena pamięć kolejnych pokoleń o historii czasu i miejsca powinna nawiązywać do świata dźwięków, pojmowanych w kontekście form geometrycznych. Stąd też kompleks będzie się składał z obiektów o cylindrycznej formie, zwieńczonej świetlikami. Kierować mają one myśli zwiedzających ku nieogarniętej i nieograniczonej przestrzeni – na zewnątrz, a jednocześnie pozwolić światłu przenikać do wnętrza konstrukcji. Forma ta stanowi alegorię dialogu, jaki zachodzi między światem wewnętrznym człowieka i światem zewnętrznym – bytem niekończącej się przestrzeni, jest również nawiązaniem do linii na osi czasoprzestrzeni – przeszłości i przyszłości – przecinających się w określonym czasie i miejscu, w teraźniejszości. Przestrzenność formy nawiązuje również do postaci Oliviera Messiaena, zorientowanego i otwartego na innych.



Ryc. 3. Rzeźba autorstwa Matthiasa Beiera. Tereny poobozowe, Zgorzelec-

Ujazd. Fot. Joanna Lusek.

„Podejmując się przygotowania projektu wyobraziłem sobie gnijące jabłko, zadając jednocześnie pytanie – jaką wartość mogło mieć jabłko w obozie jenieckim, w czasie, gdy przebywający w nim umierali z głodu? Jabłko i ziemia są z tej samej materii, utożsamiają mikro- i makrokosmos, analogicznie do realizowanego projektu, w którym uczestniczą podmioty lokalne i globalne, łącząc się wokół jednej idei. Ta prosta paralela przypomina, że wobec wszechświata należy być pokornym, że wszystkie realizowane zamierzenia mają charakter prosty, a zarazem złożony. Raz powzięty zamiar nie może pozostać niedokończony... Należy mu nadać określoną dynamikę i rozmach”.

Ruairi O'Brien



Ryc. 4. Olivier Messiaen (1908–1992). Źródło: Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN w Görlitz.

„Ile miejsca potrzebne jest człowiekowi, żeby żyć? Przygotowując projekt największą trudność stanowiło dla mnie przygotowanie

obiektów, które nie będą redukowały człowieka, również współczesnego, wyłącznie do ekonomii miejsca. Punktem odniesienia były jenieckie baraki, których sama forma potrafiła złamać ludzkiego ducha i torturowała umysł, pozostawiając jednostkę bez światła, jak bez nadziei”.

Ruairi O'Brien



Ryc. 5. Koncepcja architektoniczna Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN autorstwa Ruairi O'Briena. Źródło: Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN w Görlitz.

Kompleks zabudowań, powstający na terenach poobozowych, składać się będzie z trzech budynków: gmachu pamięci, baraku teatralnego, w postaci sali koncertowej oraz domu Messiaena, miejsca spotkań ludzi nauki, artystów i studentów.

Pierwszy z nich składać się będzie z wolnych, płynnych form, wyrażających ducha wolności i twórczej siły człowieka. Będzie miał postać dwóch wolnostojących owalnych cylindrów, będących przeciwieństwem obozowego baraku o prostych liniach, wyobrażających kontrolę i utraconą wolności. Dwa cylindry symbolizują-

ją miasta bliźniacze – Zgorzelec i Görlitz, które połączone zostaną przeszklonym przejściem – szczeliną z kruchego, delikatnego szkła. Dwa cylindry, tworzące jeden budynek, różnić się będą wielkością. Pierwszy z nich – mniejszy, będzie otwarty na świat zewnętrzny. Mieścić się w nim będzie wejście do kompleksu, archiwum, sale konferencyjne i biura oraz zaplecze techniczne. Budynek zwieńczony zostanie szklanym dachem.

Drugi z cylindrów będzie wyższy, o zamkniętej formie. Wejście do niego prowadzi będzie przez mniejszy cylinder. W jego wnętrzu znajdzie się wiele pustych, przestronnych przestrzeni – miejsc służących budowaniu klimatu, sprzyjającego osobistej refleksji i kontemplacji. Budynek zwieńczy świetlik, przez który światło przesuwając się po ścianach padać będzie na małe atrium z wodą, symbolizujące ludzkie przemijanie. Niebo w myśl koncepcji architektonicznej stanowić ma element spajający przeszłość i przyszłość, pozwalając na zapomnienie i ukojenie muzyką Oliviera Messiaena, dając zwiedzającemu poczucie kontaktu z wszechogarniającą przyrodą i oderwania od świata rzeczywistego. W tym budynku zlokalizowane będą również powierzchnie wystawiennicze, poświęcone historii Stalagu VIII A Görlitz oraz Olivierowi Messiaenowi.

Barak teatralny o poziomej, cylindrycznej formie, nawiązywać będzie do idei baraku-teatru, w którym jeńcy wykonali prapremierę utworu Oliviera Messiaena „Kwartet na koniec Czasu”. Do jego wnętrza prowadzi będzie rampa z foyer. Przestrzeń właściwa – sala koncertowa przewidziana jest na 400 osób.

Trzeci element koncepcji – Maison Messiaen (Dom Messiaena) obejmie pomieszczenia Stowarzyszenia MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. W zamyśle ma spełniać funkcję centrum dla międzynarodowych spotkań przedstawicieli środowisk kultury i sztuki, wszystkich generacji i narodowości, którzy będą studiować i doskonalić umiejętności, pod okiem artystów i muzyków z całego świata. Ma to być miejsce otwarte dla pragnących, w duchu dialogu i tolerancji tworzyć przyszłość, w oparciu o wspólne dziedzictwo, w duchu uniwersalnego humanizmu. Budynek ten będzie miał formę nakładających się na siebie cylindrów. Wewnątrz dużych, otwartych i przeszklonych przestrzeni będą umieszczone galerie,

w podziemiach zaś studia nagrań. W budynku znajdzie również miejsce biblioteka, sale konferencyjne i stanowiska multimedialne. Poprzez zaproponowane rozwiązania architektoniczne starano się również podkreślić, że różnorodność i odmienność stanowi bogactwo cywilizacyjne.

Projekt architektoniczny oraz program tworzonego Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN przedstawiony został 22 stycznia 2010 r. eurodeputowanym i dyplomatom w Brukseli, przez Minister Nauki i Sztuki Saksonii, prof. Sabine von Schorlemer, wspólnie z partnerami kooperującymi. Spotkał się z zainteresowaniem i uznaniem. 29 czerwca 2011 r. komisja, składająca się z przedstawicieli władz województwa dolnośląskiego i kraju związkowego Saksonii podpisała umowę dotyczącą sfinansowania realizacji pierwszej części projektu architektonicznego, w postaci Gmachu Pamięci.

4. Działania edukacyjne Stowarzyszenia MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN

Od lipca 2007 r. stowarzyszenie prowadzi warsztaty historyczne na terenach poobozowych, przy wsparciu Fundacji Pamięć, Odpowiedzialność, Przyszłość (Erinnerung, Verantwortung, Zukunft), zainspirowane pracami badawczymi zgorzeleckiego historyka - Romana Zgłobickiego.

W lipcu 2008 r. po raz pierwszy zorganizowano obóz letni (Internationales Workcamp). Na terenach poobozowych rozpoczęto wówczas badania archeologiczno-geodezyjne. Obozy letnie organizowane są systematycznie co roku. Zgromadziły dotychczas młodzież z 11 państw, w tym głównie z Polski, Niemiec oraz Włoch. Młodzi ludzie uczestniczą w pielęgnowaniu terenów poobozowych, mają również okazję do zapoznawania się ze śladami przeszłości podczas warsztatów tematycznych.

Celom edukacyjnym służą również tablice informacyjne ustawione przy wejściu na teren Miejsca Pamięci Narodowej oraz wzdłuż ówczesnej drogi obozowej. W sposób słowno-graficzny

ilustrują one historię obozu. Projekt plastyczny tablic wykonała Jördis Heizmann. Na miejscu ówczesnego baraku teatralnego i kaplicy ustawione zostały metalowe konstrukcje autorstwa rzeźbiarza Matthiasa Beiera, dla których inspiracją „Kwartet na koniec Czasu” Oliviera Messiaena. Docelowo planowane jest ustawienie ośmiu instalacji, symbolizujących poszczególne części kwartetu.

Stowarzyszenie MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN prowadzi ponadto szereg działań o charakterze kulturalnym, z zakresu edukacji muzycznej. Na przełomie 2004 i 2005 r. stowarzyszenie zrealizowało pierwszy projekt plastyczno-muzyczny pt. Obrazy jednej Wystawy (Bilder einer Ausstellung), do kompozycji Modesta Mussorgskiego. Wzięło w nim udział prawie tysiąc dzieci z przedszkoli i szkół podstawowych oraz młodzież z gimnazjów i szkół średnich Euroregionu Nysa. W marcu 2005 r. zorganizowano pierwszy z cyklu festiwali muzycznych pod hasłem Europa to muzyka (Europa ist Musik), w którym aktywnie uczestniczyło ok. 400 dzieci i młodzieży z Polski, Niemcy i Czech. Przeprowadzono również dwie edycje projektu Muzyka uczy latać (Musik macht Flüge), których efektem finalnym były publiczne prezentacje przygotowanych przez uczestników projektów muzyczno-tanecznych.

Celem wprowadzenia młodych odbiorców w świat muzyki Stowarzyszenie MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN oraz Gerhart-Hauptmann-Theater w Görlitz współorganizują cyklicznie przedstawienia muzyczne, które uczą obcowania z muzyką poprzez zabawę. Od października 2008 r. Stowarzyszenie współpracuje również z Drezdeńską Kapelą Państwową (Staatskapelle Dresden).

Wspomnienie prapremiery wykonania dzieła Oliviera Messiaena – „Kwartet na koniec Czasu” w warunkach obozowych, co roku w styczniu jest okazją do spotkania dla miłośników muzyki klasycznej i współczesnej, ale przede wszystkim przypomnienia o tragedii miejsca i ludzi oraz przybliżenia idei utworzenia centrum – misji Stowarzyszenia MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. Pod wirtualnym dachem, w zimowej scenerii, na terenach poobozowych, organizowany jest rokrocznie koncert, w czasie którego młodzi twórcy, reprezentujący państwa zjednoczonej Europy, tworzą wspaniałą, pełen emocji spektakl.

Bibliografia:

1. Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN w Görlitz, Ruairí O'Brien, Meetingpoint Music Messiaen Zgorzelec. An Urbanistic-architectural Concept for a European Centre of Education and Culture in Zgorzelec Poland.
2. MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. Weil Musik verbindet, Hrsg. Freunde und Förder des MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN e.V., [b.d.].
3. J. Lusek, A. Goetze, Stalag VIII A Görlitz. Historia – terażniejszość - przyszłość, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2012 r., t. 34, s.
4. R. Zgłobicki, Obozy i cmentarze wojenne w Zgorzelcu, Zgorzelec 1995.
5. H. Lauerwald, In fremdem Land. Kriegsgefangene im Stalag VIII A Görlitz (1939–1945). Tatsachen, Briefe, Dokumente, Görlitz 1996.
6. Primum vivere. Zuerst leben. Wie Gefangene des Stalag VIII A Görlitz erlebten. Dokumentation und Grundlage mündlicher und schriftlichen Quellen ehemaliger Kriegsgefangener aus Frankreich, Belgien und Italien, Bautzen 2008.

Ryciny:

1. Pomnik. Miejsce Pamięci Narodowej w Zgorzelcu.
2. Koncert Kwartet na koniec czasu (Zgorzelec-Ujazd, 16 stycznia 2012 r.).
3. Rzeźba autorstwa Matthiasa Beiera. Tereny poobozowe, Zgorzelec-Ujazd.
4. Olivier Messiaen (1908–1992).
5. Koncepcja architektoniczna Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN autorstwa Ruairi O'Briena.

The European Educational and Cultural Centre Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN

Due to a research works taken up by a local group of historians and workers of The Lusatian Museum in Zgorzelec and The Silesian Museum in Gorlitz the history of The Stalag VIII A Görlitz is being discovered anew. The forgotten history of the memorial site in Zgorzelec and its connection to Oliver Messiaen was reminded by The Meetingpoint Music Messiaen association. The concept of creating The European Educational and Cultural Centre Zgorzelec- Görlitz in the place where Stalag VII A Görlitz was situated has undoubtedly universal and timeless dimension to it. On a European scale it is not a common way to commemorate people's fates and the tragedy of the Second World War. Reaching to the roots of the place and exposing the episodes connected with the history of the region and establishing the dialogue through the language of art will undoubtedly serve the purpose of creating a common cultural identity in future.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Piotr Pałys

**Serbołużyczanie z perspektywy Belgradu.
Opracowanie Ministerstwa Spraw Zagranicznych
Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii (Materijał
o Lužičkim Srbima) z 1949 r.**

Władze nowej Jugosławii w kwestii Łużyc od początku prezentowały nastawienie zgodne z jakże wówczas popularnymi hasłami „słowiańskiej wzajemności”. Już 30 listopada 1945 r., przy okazji akredytowania w Belgradzie przedstawicieli kilku państw słowiańskich, przywódca Jugosławii osobiście zadeklarował wsparcie dla wolnościowych aspiracji Serbołużyczan¹. Korzystając z tej koniunktury, 1 stycznia 1946 r. Serbołużycka Rada Narodowa (Łużiskoserbska narodna rada – ŁSNR) mianowała Jurija Rjenča swoim pełnomocnym przedstawicielem w Belgradzie². Wiosną 1946 r. odbył on podróż do Jugosławii, w trakcie której spotkał się z czołowymi przywódcami tego kraju: ministrem spraw zagranicznych Stanoje Simićem, wicepremierem i ministrem reparacji wojennych Eduardem Kardeljem, przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego (Narodna skupština) Ivanem Ribarem, a przede wszystkim pełniącym wówczas funkcję premiera marszałkiem Josipem Broz-Titą. W efekcie pod koniec marca rząd Jugosławii zdecydował się przyznać Rjenčowi status pełnomocnego przedstawiciela ŁSNR z siedzibą w Belgradzie, o czym agencja prasowa Tanjug oficjalnie zakomunikowała 8 kwietnia 1946 r. Rozpoczęto także zwalniać z obozów jeńców pochodzenia serbołużyckiego³.

¹ A. S. Pronjewič, *Stejišćo ZSSR při rozrisanju serbskeho narodneho prašenja po 2 swětowej wójnje*, „Rozhlad” 1995, č. 7/8. s. 277; P. Schurmann, *Die sorbische Bewegung 1945-1948 zwischen Selbstbehauptung und Anerkennung*, Bautzen- Budyšin 1998, s. 110.

² J. Rjenč, *Lužičkosrpsko novinarstvo i njegove veze s Jugoslavijom*, „Politika” 17.03.1946.

³ Serbski kulturny archiw (dalej: SKA), sign. MS XIX 756, Rozprawa wo puću

Łącznie z jugosłowiańskich obozów wcześniej zostało zwolnionych conajmniej 119 jeńców⁴.

Bliskie kontakty z przedstawicielami serbołużyckiego ruchu narodowego nawiązała Misja Wojskowej Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii przy Międzysojusznicznej Radzie Kontroli Niemiec (Vojna misija Federativne Narodne Republike Jugoslavije kod kontrolnog veća za Nemačku – VMJ) z jej szefem, gen. lejtnantem Jaką Avšićem, zastępcą szefa III Oddziału VMJ dr Ranko Mikačićem oraz referentem prasowym kpt. Stane Škrabarem na czele⁵. W wypracowanym w 1946 r. przez VMJ stanowisku w kwestii łużyckiej za niezbędne uznano prawne zagwarantowanie realizacji kulturalnych i narodowych potrzeb ludności serbołużyckiej, połączenie obu części Łużyc w jeden okręg administracyjny oraz zaprzestanie zasiedlania serbołużyckich wiosek przesiedleńcami z Polski i Czechosłowacji. Stwierdzono również potrzebę zorganizowania przy SED komórki serbołużyckiej⁶. Jednak zakres zaangażowania Misji w sprawy łużyckie ograniczały płynące ze stolicy Jugosławii instrukcje. Belgradzki MSZ zalecił VMJ popieranie ruchu serbołużyckiego, z zastrzeżeniem, aby nie wzbudzać wśród jego przywódców zbędnych iluzji⁷.

W miarę posiadanych możliwości udzielano Serbołużyczanom także pomocy materialnej. Przyjeżdżającym do Berlina przedstawicielom organizacji serbołużyckich VMJ pomagała w zakwaterowaniu, zaprowiantowaniu oraz przekazywała środki pędne⁸. Według czeskich źródeł przekazano Domowinie samochód oso-

a džele społnomócnjeného Łužiskoserbskeje Narodneje Rady Jurija Rjenča za Federativnu Narodnu Republiku Južnosłowjanskeje ze sydłom w Běłohrodze z 30.04.1946, ło. 20-21.

⁴ M. Laduš, *Ważny dokument načasnych stawiznow*, „Serbske Nowiny” 01.08.2000; patrz także: B. Cyž, *Serbscy wójnscy jeći-dočasa domoj pušćeni*, „Serbske Nowiny” 01.08.2000.

⁵ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (dalej: Diplomatski arhiv MSP RS), Nemačka 1945, fascikla broj 26, sign. 6489, Vojna misija Demokratske Federativne Jugoslavije kod kontrolnog veća za Nemačku Ministarstvu inostranih poslova Političko odjeljenje, Beograd 28.11.1945.

⁶ A. S. Pronjewiç, op. cit., s. 277-278.

⁷ K. Kaplan, *Československo v poválečné Evropě*, Praha 2004, przyp. nr. 38, s. 60.

⁸ SKA, sign. D II 1. 6A, list Pawoła Dudźnika do Pawoła Nedy z 31.03.1947, ło. 114.

bowy⁹. Misja pomogła także przy organizacji nowej serbołużyckiej drukarni¹⁰. W sierpniu 1947 r. dr Ranko Mikačić zwrócił się do belgradzkiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z sugestią przekazania na odbudowę Serbskiego Domu w Budziszynie wagonu cementu¹¹. W efekcie 11 czerwca 1948 r, za pośrednictwem jugosłowiańskiego Komitetu Słowiańskiego, przekazano na ten cel 30 ton cementu¹².

Jugosławia była także jedynym państwem, które odważyło się poruszyć kwestię łużycką w oficjalnym dokumencie dyplomatycznym. W przedłożonym w Londynie pełnomocnikom ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw 29 stycznia 1947 r. memoriale żądano, aby planowana na marzec 1947 r. Konferencja Ministrów Spraw Zagranicznych Wielkiej Czwórki zajęła się także kwestią Łużyc¹³, pisząc: „Rząd Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii zwraca uwagę pełnomocników na problem Serbów Łużyckich, najmniejszego narodu słowiańskiego, pozostałości ludów słowiańskich, zamieszkujących ziemię pomiędzy Łabą a Odrą. Niezbędnym jest, aby zagwarantować im ich podstawowe prawa obywatelskie oraz nie czynić żadnych przeszkód w swobodnym rozwoju narodowym”¹⁴ Nie oznaczało to jednak poparcia idei wyodrębnienia Łużyc z obszaru Niemiec. Minister spraw zagranicznych Stanoje Simić stwierdził kategorycznie, że dla Belgradu kwestia samodzielności Łużyc nie była aktualna, a intencją tego wystąpienia było jedynie wskazanie, że w przyszłym traktacie po-

⁹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (dalej: AMZV ČR), Terytorialní odbory – obyčejně -Německo 1945 – 1949 (dalej: Německo), karton 17, MZV Velvyslanectví Československé republiky v Bělehradě, Praha 12.12.1946.

¹⁰ T. Glavan, *Lužiški Srbi*, Lubljana 1966, s. 271.

¹¹ Diplomatski arhiv MSP RS, Nemačka 1947 fascikla broj 91, sign. 417071, Vojna misija Federativne Narodne Republike Jugoslavije pri kontrolnom savetu za Političko Odjeljenje nemačkog Ministarstva inostranih poslova, Berlin 28.08.1947.

¹² SKA, sign. D II 7. 7B, pismo Serbskeje Młodziny do VMJ, 12.06.1948, ło. 96.

¹³ P. Schurman, op. cit., s. 144.

¹⁴ AMZV ČR, Německo 1945 - 1950, karton 18, Memorandum vlade Federativne Narodne republike Jugoslavije zamenicima ministara spoljnih poslova po pitanju Njemačke predat na konferenciji u Londonu januara 1947 g. (Odlomak koji govori o Lužičkim Srbima).

kojowym z Niemcami powinny znaleźć się zapisy gwarantujące Serbołużyczanom swobodny rozwój narodowy i kulturalny¹⁵.

Owocnie w tym okresie rozwinęły się kontakty organizacji młodzieżowych. W tym czasie w Jugosławii zapoczątkowano powszechny ruch współzawodnictwa pracy. Jego symbolem była rozpoczęta w 1946 r. budowa linii kolejowej Brčko – Banovići. W maju 1946 r. Komitet wykonawczy Światowej Federacji Młodzieży Demokratycznej (World Federation of Democratic Youth) wezwał do sformowania ochotniczej brygady pracy, która pomoże w odbudowie tego kraju. W związku z tą inicjatywą, od szefa VMJ gen. Avšića wyszła propozycja, aby w przedsięwzięciu tym wzięła udział także młodzież serbołużycka. Zadanie sformowania brygady otrzymał Jan Nalij. W przeciągu 2 tygodni zwerbował on grupę, z którą później wyruszył do Jugosławii. Kolejna grupa młodych Serbołużyczan wzięła udział w sztandarowej budowie pierwszego roku pięciolatki, którą była linia kolejowa Šamac – Sarajewo. Doczekało się to ze strony rządu FNRJ oficjalnego uznania. W dniu 28 lutego 1948 r. konsul FNRJ Knježević i kpt. Škrabar uroczyście wręczyli odznaczenia „Rada i Reda” (Praca i Porządek): „udarnej” brygadzie Serbskeje Młodziny oraz jej naczelnikowi, Jurijowi Bržanowi. Rok później od 15 czerwca do 1 sierpnia 1948 r. kolejna brygada wzięła udział w budowie autostrady „Bratstva – Jedinstva” Belgrad – Zagrzeb¹⁶.

Początkiem końca wzajemnej współpracy była publikacja rezolucji Biura Informacyjnego Partii Robotniczych i Komunistycznych (Kominformu) z 28 czerwca 1948 r., zarzucająca Związkowi Komunistów Jugosławii przejście na pozycje nacjonalistyczno – burżuazyjne, antyradzieckość i zdradę międzynarodowego ruchu narodowego¹⁷. W tym czasie niektórym spośród uczestników brygad pracy zaczęto już przyczepiać łatki „titoitowskich trockistów” w ślad, za czym szły prześladowania tak ze strony NKWD jak i

¹⁵ Diplomatski arhiv MSP RS, Nemačka 1947 fascikla broj 91, sign. 41589, Министар Станоје Симић Општесловенском Комитету Београд, Београд 31.01.1947.

¹⁶ Szerzej na ten temat: P. Pałys, *Die Arbeitsbrigaden der Sorbischen Jugend in Jugoslawien (1946 – 1948)*, „Lětopis” 2007, z. 2, s. 56-64.

¹⁷ W. Walkiewicz, *Jugosławia. Był wspólny i rozpad*, Warszawa 2000, s. 177-178.

aktywistów FDJ¹⁸.

Dokument przedstawiony poniżej powstał zapewne w drugiej połowie 1949 r. Można domniemywać, że jego autorem mógł być pierwszy szef Misji Wojskowej Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii przy Międzysojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec, gen. Jaka Avšič. W dniu 20 października 1949 r. naczelnik Wydziału VII Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii Rudi Janhuba przekazał go wiceministrowi spraw zagranicznych Popovićowi, II Wydziałowi tego resortu oraz Jugosłowiańskiej Misji Wojskowej w Berlinie¹⁹.

Na wstępie w kilku zdaniach przypomniano dzieje Serbołużyczan, od czasów przynależności w VII w. do państwa Samona po wejście Łużyc w skład Radzieckiej Strefy Okupacyjnej w Niemczech. Następnie przedstawione zostały okoliczności powstania Serbołużyckiego Komitetu Narodowego w Pradze i reaktywacji na Łużycach Związku Serbów Łużyckich. Dalej omówiono okres wzajemnej współpracy, ukoronowaniem, którego było powstanie Serbołużyckiej Rady Narodowej. Analizie poddano wzajemne stosunki obu skrzydeł serbołużyckiego ruchu narodowego, przyczyny narastających rozdzwień i coraz głębszego konfliktu. W dalszej części dokumentu omówiono stosunek do Serbołużyczan władz okupacyjnych, niemieckich partii politycznych, niemieckiej administracji oraz sytuację powstałą po ogłoszeniu rezolucji Kominformu. *Materijal o Lužičkim Srbima* przechowywany jest w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Serbii w Belgradzie (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije) w zespole akt: Niemcy 1949 (Nemačka 1949) fastykuła nr 82 (fascikla broj 82), sygnatura 421823. Liczy sobie 9 stron maszynopisu, sporządzony został w języku serbskim. Treść dokumentu podano bez ingerencji, zgodnie z oryginalnym zapisem. Konsultacji językowej udzielił mgr Dalibor Sokolović, któremu winien jestem w tym miejscu gorące podziękowania.

¹⁸ Diplomatski arhiv MSP RS, Nemačka 1949, fascikla broj 82, sign. 421823, Materijal o Lužičkim Srbima, niedatowany.

¹⁹ Diplomatski arhiv MSP RS, Nemačka 1949, fascikla broj 82, sign. 421823

Beograd, 20. oktobra 1949.g.

Federativna Narodna Republika Jugoslavije
Ministarstvo inostranih poslova
VII odelenje
Br. 200

Pomoćniku načelnika II odeljenja

U prilogu šaljem vama materijal o Lužičkim Srbima da se isti upotrebi u referatu za Nemačku. Posle upotrebe materijal ne treba vraćati.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Načelnik:
/Janhuba

Rudi/

Radjeno u 4 primeraka
Dostavljeno: pom. Ministra Popoviću
II odeljenju
Vojnoj misji u Berlinu
Arhivi VII odeljenja

ISTORIJA

Prva istorijska zabeleška o Lužicama pojavljuje se u VII stoleću, kada je Lužica bila dio Samove države. Posle smrti Samove počele su se voditi stalne borbe sa Germanima, koji su tada počeli nadirati na istok ka reki Elbi i Sali, gde su živeli Slaveni.

Neprekidne borbe sa Germanima nisu dozvoljavale Lužičkim Srbima da bi organizovali svoju državu. Čitavih sedam stoleća, teritorija Lužice pojavljuje se kao objekat borbi između Slavena i Nemaca. Povremeno ona je pripadala Českoj, Poljskoj, Nemačkoj ili se nalazila pod vladavinom njihovih knezova. Bečkim kongresom 1815. g. Saksonija predala je severnu teritoriju Lužice Prusiji.

Misao slobode 1848. g. prouzrokovala je jak nacionalni ustanak, koji je bio nemilosrdno ugušen.

Posle prvog svetskog rata, versajskim mirom nije bio rešen problem Lužica. U toku II svetskog rata Lužičani potvrdili su svoje napredno mišljenje mnogobrojnim žrtvama u nemačkim lagerima, zatvorima, a isto tako i u redovima savezničkih armija.

Nakon oslobodjenja, teritorija Lužice priključena je Nemačkoj, pod sovjetskom okupacionom zonom. Lužička Srbija je podeljena među Saksonijom i Brandenburgom, tako da je upravno podeljena na dve vlade i to Saksonsku i Brandenbursku. Lužički Srbi nastojali su sa dobiju svoju vlastitu državu, što su istakli i u memorandumu četvorici ministara.

„Narodna Rada“ i „Domovina“

Maja 1945. g. u javnosti se pojavi i počne sa radom u Pragu Lužičko srpski narodni odbor, sastavljen iz tri grupe srpskih funkcionera od pre rata. Prva grupa: politički zatvorenici iz Dahaua (župnik Jan Ciž, bratić Jurija Ciža i dr Beno Šolta); druga grupa: emigracija koja je živela u ČSR; treća grupa: ličnosti iz Lužica. Pretsednik bio je Jan Ciž a sekretar Juričić.

Nekoliko dana posle ustanovljenja narodnog odbora, Lužički Srbi obnovili su rad sveobće narodne organizacije „Domovina“. Prvi predsednik je Dr Jan Ciž (bratić Jurija Ciža). Sekretar je bio Pavel Krječmar (brat lekatora lužičkog jezika na Karlovom univerzitetu u Pragu). Taj je odbor bio samo privremeni, jer kada se vratio iz zatvora Pavel Nedo, on je postao predsednik, a Dr Jan Ciž postao je pokrajinski savetnik sreza Budišin. Na jesen postaje sekretar Jurij Merčin, koji se vratio iz koncentracionog logora.

Narodni odbor postavio je pitanje samostalnosti Lužica, bilo okupacijom ČSR, bilo samostalnost srpske države pod upravom okupacionih

vlasti. Tada je postojao i plan generala česke vojske Rutara, koji je namjeravao, da za tu svrhu na brzu ruku skupljenom armijom od dve divizije, okupirati lužičko srpsku teritoriju, te kao autonomnu oblast priključiti čehoslovačkoj državi. Navodno taj plan bio je odbijen od sovjetskih okupacionih vlasti.

„Domovina“ kao masovna organizacija obnovila je rad po starim pravilima od pre rata, t.j. na kulturno – prosvetnom i privrednom sektoru. (Domovina bila raspuštena 1937.)

Junu 1945. g. ponovo je počelo sa radom „Društvo Prijatelja Lužica“ – SPL. Predsednik bio je Zmečkal Vladimir, bivši dugogodišnji predsednik pre rata; potpredsednik bio je Dr Miklavž Krečmar, član narodnog odbora i Dr Anton Frinta, član Slavenskog komiteta u Pragu.

Prva četiri meseca bilo je saradjivanja medju svim grupama koje su se nadale na skorašnji uspeh rešenja njihovih težnji. Samo nekolicina upoznatih, znali su, da uticajne službene ličnosti (okupacione vlasti – sovjeti) nemaju namere ugoditi njihovim težnjama. Septembra 1945 r. pojavili su se prvi znakovi nesuglasja i narodni odbor preselio se u Lužice.

Saradjivanje u Lužicama.

Krajem januara na predlog Čeha održala se konferencija delegata iz svih srpskih krajeva (800 delegata) na kojoj je bio župnik Jan Ciž ponovo izabran za predsednika, sada proširenog zemljanskog odbora (u Pragu on se nazivao narodni odbor). Istovremeno tada se formirala kao izvršni organ zemljanskog odbora „Narodna Rada“ koje članovi su bili: Dr Jan Ciž, pokrajinski savetnik; Jurij Ciž predstavnik u Pragu; Pavel Nedo, predstavnik „Domovine“ i Arnošt Černik, vodja srpskih zadruga „Luko“.

Počelo je saradjivanje zemljanskog odbora preko „Narodne Rade“ kao njenog izvršnog organa, sa „Domovinom“. Rad „Rade“ bio je politički, pre svega izračunat na inostranstvo (intervencija), dok je „Domovina“ radila iznutra (škole, kultura) i izgradjivala lokalne organizacije. Jurij Ciž koji je ostao u Pragu, ostao je neoficijelni predstavnik Lužičkih Srba u inostranstvu, naročito kod čehoslovačkih vlasti, i na taj način faktički dobio monopol za iznošanje lužičko srpskih problema. Usled nesporazuma Jurija Ciža sa Zmečkalom ohladili se odnosi izmedju udruženja. Jurij Ciž postigao je, da je delatnost Društva prijatelja Lužica bila svedena na kulturna i socijalna pitanja, dok je kancelarija Jurij Ciža bila u političkom i diplomatskom smislu predstavništvo Lužičkih Srba.

Odnosi i dalje su slabili. Zbog toga je SPL tražio od zemaljskog odbora

da opozove Jurija Ciža. Na zajedničkoj konferenciji „Domovine” i SPL za uskrš 1946. g. u Pragu je predlog odbijen.

U to vreme sastavljen je tako zvani treći memorandum koji je izašao početkom 1946. g. u kojem se više ne traži priključenje Čehoslovačkoj, već osnivanje lužičko srpske države, gde će narodna prava biti osigurana. Do te promene došlo je, pošto su računali da se situacija u Lužicama povoljno razvila i pošto su njima Česi savetovali neka se obrate SSSR-u i Poljskoj.

Marta 1946. g. sprovedeni su novi izbori za SPL izabran je bio opet Zmečkal Vladimir ali je bilo preuzeto načelo da se Lužičkim Srbima ipak ne može zabraniti da svoja politička pitanja uređuju na vlastitu odgovornost. U tome je pobedilo stanovišta Jurija Ciža.

Uzroci raskola.

Popis stanovništva, kasnije opštinski, okružni i pokrajinski izbori omučavaju razumevanje unutarne političke situacije u Lužicama.

Zakon od 30. juna 1946. g. o konfiskaciji imovine ratnim zločincima i nacističkim aktivistima nije prouzrokovao naročitih problema. Samo 8 – 10% zemlje kod raspodele došlo je u nemačke ruke što odprilike odgovara narodnostim odnosima.

Pojavila se već potreba da se Srbi opredele za pojedine političke stranke. Usprkos svim naporima nije bilo dozvoljeno da obrazuju vlastitu partiju. U vreme sve veće političke diferencijacije, u vreme sjedinjenja KP i Socijalističke partije Nemačke u SED, bilo je jasno da će se u javnom životu udejsstvovati samo onaj, koji će biti organizovan u jednoj demokratskoj partiji. Vidna pomoć koju je SED dobijala od sovjetskih okupacionih vlasti, dalje različite antisrpske mere, koje su preduzimali Nemci, pod vidom likvidacije nacizma, konačnog očitavanja, zašto Srbi kao antifašisti nisu organizovani u antifašističkoj partiji, dovele su do upisivanja Srba u SED. Iste poglede na sve to imale su i sovjetske okupacione vlasti. Marta 1946. g. „Domovina” u svom cirkularnom pismu svojim lokalnim organima preporučila je prijateljsku saradnju sa SED.

Zaoštrenje sukoba

U proleće 1946. g. zaoštrili se odnosi imedju „Narodne Rade” i „Domovine” aprila 1946. g. Jurij Ciž odkazao je materijalnu pomoć „Domovini”. Ona je bila time teško pogodjena, ograničena u svom delo-

krugu i iz tog razloga rukovodeće ličnosti u „Domovini“ počele su se suprotstavljati oportunističkim i nerealnim političkim pogledima „Rade“. U jesen 1946. g. za vreme pokrajinskih i okružnih izbora odnosi su se još više pogoršali. Njemačke i sovjetske okupacione vlasti više su uzimale u obzir „Domovinu“ kao masovnu organizaciju nego „Narodnu Radu“. Rukovodeće ličnosti Lužičkih Srba t. j. odgovorni faktori u „Domovini“ ubedili su se da mora njihova politika bazirati na realnim osnovima. Lužički Srbi kao dio stanovništva okupirane zemlje, moraju poboljšati uslove njihovog narodnog opstanka samo konsekvantnim i poštenim podređivanjem svojih interesa sa interesima i politikom sovjetske vojne administracije. Ta (vojna administracija) je vodila svoju politiku u cilju uništenja nacizma i time podupirala SED; druge slavenske države mogu podupirati uspešno Lužičke Srbe samo tako dugo dok se ta pomoć ne križi sa sovjetskim interesima. To su dali do znanja Lužičkim Srbima već davno ranije.

Politička linija „Rade“ u takvom stanju nije mogla pridobiti prijatelja u svetu i Srbi bili bi vezani jedino sebe. Na sugestiju nekog slavenskog diplomate, Srbi su žrtvovali svoje uže interese da bi dokazali svoju vernost i poverenje u politiku koju je vodio SSSR u Nemačkoj, jer bez pomoći SSSR-a oni ne bi dobili slobode.

Na jesenjim opštinskim izborima 1946. g. Srbi su na savet „Domovine“ od 60 – 80% glasali za SED, makar da njima nije bilo lako primiti napade nemačkih kandidata, koji Srbe uopšte nisu hiteli priznati kao narod. Znakovi nezadovoljstva pokazali su se posle izbora, pošto su Nemci podelili mandate, tako da su Srbi dobili tek jednu petinu od glasova koje su dali. „Domovina“ je tada preživela kritičko vreme.

Unutar „Domovine“ Lužičko srpsko gradjanstvo zadržalo je jedinstvo. Nezadovoljni bili su samo na rukovodstvo, koje po njihovom mišljenju, njihove nacionalne zahteve nisu postavili radikalnije. Nezadovoljstvo postojalo je i zbog toga, što Srbi njihovih nacionalnih prava nisu dobili odmah. Ali uprkos tome nacionalno jedinstvo nije bilo ugroženo. „Domovina“ bila je početkom 1947. g. velika organizacija, koja je praktički bila nosilac sve unutarnje politike na srpskoj teritoriji. Nesporazum između „Domovine“ i „Rade“ ograničio se samo na rukovodeće krugove u svemu cca 50 ljudi. Uoči izbora, oktobra 1947. g. za saški parlament izvršen je pritisak sa strane nemačkih i sovjetskih vlasti da „Domovina“ svojom javnom izjavom utiče na birače. Predsednik Pavel Nedo, pokrajinski savetnik i Dr Jan Čiž dva puta se odbili predloženu nemačku rezoluciju. Tek kada je bio prisutan predstavnik sovjetskih vlasti, 10 oktobra 1946.

g. bila je primljena treća rezolucija, štampana u oficijelnom organu SED „Lauzicer Rudšau“. Rezolucija je bila u českim novinama pogrešno interpretirana, kao da se „Domovina“ odrekla težnje za nacionalnu samostalnost. U stvari „Domovina“ je u proglasu izjavila za potrebu jedinstva Nemačke, sa potrebnom demokratizacijom, primila u celosti program obnove SED od kojeg mogu i Srbi očekivati rešenje svojih najnužnijih problema.

„Rada“ je zauzela suprotno stanovište protiv učešća na izborima u saški pokrajinski sabor, navodeći kao razlog, da moraju čvrsto ostati kod odluke, da neće ostati pod njemačkom vladavinom. Zato oni ne mogu priznavati nikakav nemački parlamenat. Ovako stanovište bilo je očigledno suprotno interesima sovjetskih okupacionih vlasti.

Za tri godine organiziranog kulturno prosvetnog rada i političkog vašpitavanja ovog prije klerikarno usmerenog naroda, sitnih zemljoradnika i fizičkih radnika, rukovodstvu „Domovine“ uspelo je današnji nacionalni preporodjaj lužičko srpskog naroda zahvaljujući jedinstvenom klasnom sastavu ovog proletarskog naroda ujediniti i sa političkim preporodjajem. Jedan od glavnih povoljnih uslova za jedan tako brzi politički i socijalni napredak lužičko srpskog naroda, leži pored njegovog klasnog sastava i u činjenici da je bio zaštitnik ovog poretka Sovjetski savez kao okupaciona snaga tog djela Nemačke. Ljubav i često pretjerana panslavistička orijentacija lužičko srpskog naroda bio je u njegovom brzom posleratnom političkom razvoju jači uticajni činilac nego je to mogao biti politički klerikalizam – zahvaljujući malobrojnom svećenstvu, koje se je većinom opredjelilo za svakovrsno podupiranje slavenske okupacione sile i njezinih političkih intencija, koje su im bile bliže po njihovoj antinacističkoj nego po sovijalnoj sadržini. Posredna veza Vatikana preko njemačkih biskupija od narodnog svećenstva Lužičkih Srba u Saksoniji (u Brandenburg su Lužički Srbi evangelići), naime po liniji crkvene discipline i političke direktivnosti ne funkcioniše. Lužičko srpsko narodno svećenstvo (oko 30 sveštenika) na prvo mjesto postavlja svoje nacionalno pitanje, na drugo mesto pokolebanu crkvenu disciplinu jer se je baš crkvena hierarhija u prošlosti i danas veoma šovinistički odnosila do lužičko srpskog naroda i njihovih narodnih sveštenika. Tako je bilo poslije rata slučajeva da lužičko srpski svećenici nisu htjeli u crkvi pročitati neka pastirska pisma budišinskog biskupa.

Može se reći da je danas veći dio lužičko srpskog naroda opće uzeo, značajan činilac u sklopu naprednih sila zemlje Saksonije. Po zašluzi postojećih šovinističkih tendencija na drugom djelu teritorije gde

žive Lužički Srbi, u provinciji Brandenburg (Donja Lužica) – legalna organizacija „Domovina“ sa strane nemačkih vlasti nije još dopuštena ali u smislu tajnog sporazuma između predstavnika „Domovine“ na jednoj strani i centralnog sekretarijata SED sa Pikom i Grotevolom na čelu na drugoj strani, treba da bude legalna organizacija „Domovina“ i u Brandenburgju skoro dopuštena. Nacionalna svest Lužičkih Srba budi se dalje i u Saksoniji i u Brandenburgju, svude gde je ostao barem do neke mere, živ lužičko srpski jezik. U „Domovini“ se stalno povećava broj članova sekcije „njemački govoreći Lužičkih Srba“ koji po kursevima i pojedinačno uče lužičko srpski jezik na osnovu užbenika koji izlaze kao prilog lužičko srpskom listu „Novo doba“. Po svim činjenicama vidi se da je „Domovina“ postala stvarna i aktivna narodna organizacija.

Odnos okupacionih vlasti

Stav sovjetskih okupacionih vlasti do lužičko srpskog pitanja se odmah u početku zasnivao, prvo na neinformiranosti šireg kruga sovjetske vojne administracije o postojanju i suštini tog pitanja, o istorijatu Lužičkih Srba i o njihovom stvarnom broju. Lokalni sovjetski rukovodioci na terenu bili su vezani za dobijanje informacija preko tadašnje nepročišćene SED, odnosno pripadnika te partije, koji su žurili ukazivati na lužičko srpsku religioznost i na njihovu političku reakciju koja se tada stvarno počela ugnjezditi u „Narodnoj Radi“.

Kada se je na jednoj strani kristalizirala politička situacija kod Lužičkih Srba (porast značaja napredne „Domovine“ i raspad nominalne „Narodne Rade“) i kada se je istovremeno do neke mere selekcijom funkcionera SED na terenu stvorila saradnja između SED i „Domovina“, Sovjeti su tek na predloge SED počeli zauzirati pozitivniji zvaničan odnos do Lužičkih Srba, odnosno „Domovine“ (dozvolili su jima štampariju, gimnaziju, knjižno preduzeće).

Sovjetski stav do lužičko srpskog pitanja u početku zasnivao se na nejedelikatnijoj tački, naime na opasnosti intrigiranja reakcije koja bi želela imati dokaza o nekom panslavističkom imperijalizmu i koji bi priznale i pomaganje lužičko srpskog pitanja sa sovjetske strane upotrebili naročito među Nemcima kao dokaz, kako Rusi favoriziraju svoju braću, neznatnu manjinu Lužičkih Srba u Nemačkoj. Koliko je posle oslobodjenja u zapadno nemačkoj štampi bilo vesti i članaka u vezi sa lužičko srpskim pitanjem, skoro sve je to pisanje imalo oštricu uperenu u tom smislu intrigiranja. Zato se pokazalo da je taj formalni strogo rezervisani stav Rusa

u odnosu do lužičko srpskog pitanja je išao na račun strpljivosti Lužičkih Srba.

Što se tiče rešenja nacionalnog pitanja do maksimalnog zahtjeva Lužičkih Srba (otcepljenje teritorije u samostalnu državu po potraživanju „Narodne Rade“ ili priključenje Poljskoj ili ČSR po potraživanju „Domovine“) Sovjeti su zauzimali stav potpunog ignorisanja jer su oni postavili političku liniju jedinstva Nemačke i pitanje manjine unutar te Nemačke uopšte nisu uzeli u obzir. Rešavanju pitanja jedinstva Nemačke podredili su nacionalno pitanje Lužičkih Srba, koje za njih kao da upšte nije postojalo. Nezainteresovanost sovjetskih okupacionih vlasti do problema Lužičkih Srba karakteristično je za sve vreme trajanja njihove vlasti, oni nisu savetovali ni rukovodstvo Lužičkih Srba kakav stav treba da zauzumu, ni rukovodstvo SED da pristupi pravilnom rešenju nacionalnog pitanja Lužičkih Srba.

Kao karakteristiku nezainteresovanosti Sovjeta za Lužičke Srbe može se navesti i to da je „zakon o čuvanju prava lužičko srpskog stanovništva“, koji je izglasan samo u saškom parlamentu, donesen bez bilo kakvog uticaja sa strane sovjetskih okupacionih vlasti jer bi u slučaju intervenisanja svakako morao biti donešen i u parlamentu Brandenburga, no do toga nije došlo. Stav Sovjeta ogleda se i u tome što su ćutke prešli preko toga da se na teritoriju Lužica posle oslobodjenja naselilo još 250.000 Nemaca iz Poljske i ČSR, to se je razmjer na štetu minoriteta Lužičkih Srba još više pogoršao te komplikovao rešavanje lužičko srpskog nacionalnog pitanja koji je ostao na svojoj teritoriji u apsolutnoj manjini.

Ovakim radom sovjetska vojna administracija od samog početka dalje je postigla da se Lužički Srbi sa svojim zahtevima ne obraćaju više na nju, nego da su svoje nacionalno pitanje počeli rešavati sa direktnim kontaktom sa priznatim nemačkim antifašističkim organizacijama, u prvom redu sa SED, što je svakako bilo teže zbog šovinističkog stava Nemaca.

Stavovi nemačkih partija

Formiranjem političkih partija u sovjetskoj okupacionoj zoni posle oslobodjenja, povremeno su niži forumi svijuu tri partija isticali potrebu naprednog rešenja lužičko srpskog pitanja. Od samog početka je bila najaktivnija CDU. Kada je „Domovina“ strpljivo i uporno koračala na liniji napredih snaga, te kada je lužičko srpski narod takoreći kompaktno glasaao na izborima za SED, CDU je postala najžešćiji protivnik protiv rešenja lužičko srpskog pitanja.

LPD je nešto umireniji protivnik, ali su i poslanici LPD zajedno sa CDU, prilikom pretresanja „ustava za zemlju Saksoniju“ uporno odbili svaku pomisao po kojoj bi se Lužičkim Srbima zasebnim članom u ustavu zemlje Saksonije zagarantovala njihova kulturna autonomija.

Kada se raspravljalo u saškom parlamentu o predlogu „Zakona o čuvanju prava lužičko srpskog stanovništva“, bile su protivne LPD i CDU. Ovom prilikom SED Saksonije sa pretседnikom Wilhemom Könenom na čelu, jednodušno i odlučno je tražila da se zakon izglasa u njegovoj predloženoj formi. Jer su poslanici SED predstavljali većinu, potrebnu za izglasanje ovog zakona, konačno su za isti glasale i CDU i LPD, tako da je bio ovaj zakon u saškom parlamentu jednoglasno primljen. Ovim zakonom lužičko srpski narod dobio je široka prava, a ima i ogromno značenje za dalji razvitak lužičko srpskog pitanja. U nekom smislu je zakon samo ozakonjenje već postojećeg stanja, jer stoji skoro već godinu dana izvjestan broj lužičko srpskih osnovnih škola i jedna gimnazija u Budišinu, ali najviše pretpostavlja i to da se pored nemačkog, kao službeni priznava i lužičko srpski jezik.

Još sada smatra se protivnikom naprednog rešenja lužičko srpskog pitanja CDU, a takodjer i mali procenat socijal demokratskog elementa u Socijalističkoj Jedinstvenoj Partiji Nemačke.

Stavovi nemačkih vlasti

Na pritisak ČSR, Lužički Srbi su u Julu 1945. g. osnovali narodne odboje, ali Lužički Srbi nisu uspjeli da njih preuzumu u svoje ruke jer su medjuvremeno Nemci ponovo već počeli dizati glavu. Od januara 1946. g. napred, nemačke vlasti držale su u svojim rukama već čitav javni život Lužica na osnovu starih nemačkih zakona.

Kod svih popisa stanovništva, bilo za vreme vajmarske republike, bilo za vreme nacizma, svi formulari imali su posebnu rubriku sa pitanjem po maternjem jeziku i nacionalnom izvoru. Pod pretnjama i pritiskom, Lužički Srbi na oba pitanja nisu odgovarali sa „srpski“, zato to postojalo u predjašnjoj Nemačkoj samo 474 Srba i do danas nije moguće utvrditi tačan broj Srba koji žive u Nemačkoj. Obično su Srbi označavali narodnost i izvor kao nemački i zamjenili jezik kojim govore, maternjim i opet ga označili kao „nemački“. Da bi se kod ovog popisa stanovništva izbegle ove greške, „Domovina“ je izdala letak z dozvolom nemačkih i okupacionih vlasti, sa uputstvima kako treba popuniti formulare popisa. No, ti letki mogli su biti objavljeni samo nekoliko dana pre popisa, dok je

s druge strane pre toga još izvršena velika propaganda sa strane nemačke zvanične i privatne strane da se Srbi upisuju kao Nemci. Usled toga i taj popis nije mogao dati tačnog broja Srba. Kod popisa Nemci su se posluživali svih sredstava od običnog prigovarjanja pa do pretnji. Zbog toga je „Domovina“ poslala memorandum o postupku sa Lužičkim Srbima za vreme popisa, političkom odeljenju sovjetske vojne uprave u Nemačkoj – generalu Semjanovu. U memorandumu navode se sredstva kojima su se Nemci posluživali kao: uticanje preko pokrajinskih savetnika, preko gradonačelnika koji su jednostavno objavili da nije dozvoljeno uneti u odgovarajuću rubriku „Srb“. Dalje su uticali učitelji preko dece na roditelje, preduzimači na radnike, a novine donosile su članke da se stvarala još veća zabuna. Policija je zaplijenila pomenute letke, organi koji su vršili popis vraćali su formulare gde rubrike nisu bile popunjene sa „nemački“; proširile se vesti da će svi oni koji se upisuju kao „Srbi“ biti iseljeni u ČSR.

Neki činovnici popisa sami su popunjavali odgovarajuće rubrike. Svakako pa je bilo svim Srbima premalo objašnjeno o značenju maternjeg jezika i nacionalnog izvora.

Lužičko srpski narod nadao se da će u novoj situaciji u sovjetskoj zoni biti pravilno rešeno i to na marksistički način njegovo nacionalno pitanje kao i kulturno pitanje. I ako je parlament Saksonije odlučio lužičko srpskoj manjini dati kulturnu autonomiju, ovaj se akt ne sprovadja onako kako bi trebalo. Na sve moguće načine SED pokušava ometati slobodni kulturni razvoj lužičko srpskog naroda i danas se lužičko srpski narod još uvijek osjeća ugnjetenim. Na primer bivši predsednik opštine Fridrich Ebert (SED pre SPD) uopšte nije hteo priznavati Lužičke Srbe kao manjinu. Zbog toga bio je gluh za sva kulturna i nacionalna pitanja kao i traženja lužičko srpske manjine. Isto tako drugi rukovodioci nemaju pravilan stav prema rešenju tog pitanja.

Još jedan problem postoji, koji danas služi germanizaciji ove pokrajine. To je problem nemačkih iseljenika iz bivših istočnih krajeva Nemačke, koji su naseljeni u potpuno lužičko srpskim selima, tako da danas ni jedno selo nema samo lužičko srpsko stanovništvo. Nemačke vlasti i SED podupirale su ove iseljenike i to na račun Lužičkih Srba. Taj problem je vrlo aktuelan i Lužički Srbi osećaju da je to namerno činjeno, kako si se što pre izvršila germanizacija te pokrajine.

Posle resolucije Informbiroa

Posle resolucije počeli su teški dani za omladinu Lužičkih Srba.

Njihov rad sve više su nadzirali aktivisti FDJ (Freie Deutsche Jugend) kao i NKVD. Za svaku manju sitnicu ili izjavu u prilog Jugoslavije, morali su se zagovarati i mnogi su nazvani „titovim trockistima“. U zimi 1949. g. najteži udarac bio je zadat omladini Lužičkih Srba, kada je po naredjenju sovjetske vojne administracije, sovjetski politički oficir u Budišinu raspustio lužičko srpsku omladinsku organizaciju, i čitavu organizaciju uključio u nemačku organizaciju FDJ. Omladinci su se bunili, kazali da nisu Nemci nego Lužički Srbi, i ako već treba da se organizuje jedinstvena organizacija, neka se njihova zove „Freie Jugend Deutschland“, a ne „Freie Deutsche Jugend“. Sve to nije ništa pomoglo i FDJ je dobila svu mogućnost da rukovodi i slobodno radi što hoće sa omladinom Lužičkih Srba.

Rukovodstvo FDJ odmah je otpočelo sa radom u što jačem razbijanju čvrstih redova lužičko srpske omladine. Najbolje njezine aktiviste premestili su u druge krajeve, Drezden, itd., a u Lužičku Srbiju došli su nemački aktivisti. Na taj način vidimo da je nemačka omladina iz mržnje prema Lužičkim Srbima koja gaji prijateljske odnose prema Jugoslaviji, po receptu Informbiroa počela da vrši u redovima lužičko srpske omladine Informbiroovsku kampanju sa jedne strane a s druge stupila na put germanizatorske politike bivših starih režima.

Na omladinskom kongresu u Leipcigu juna 1949. g. učestvovala je omladina Lužica organizovano. Imali su svoje nacionalne zastave i na taj način manifestovali svoju nacionalnu svest. Na takmičenju nacionalnih grupa pobedila je grupa Lužičkih Srba i time se kvalifikovala i za nastup na kongresu svetske omladine u Budimpešti.

Usled ovog uspeha FDJ još više je zamrzela omladinu Lužičkih Srba. Intrige su postale sve veće, a postigle su vrhunac pri odredjivanju delegata za Budimpeštu. Medju 1.000 delegata koji su otišli iz Nemačke u Budimpeštu, odredjena su samo dva zastupnika lužičko srpske omladine.

RECENZJE I OMÓWIENIA

Helena Ulbrechtová, *Lužickosrbská literatura: její vývoj a pozice mezi středoevropskými literaturami*, Praha (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia CLIV; Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum) 2009, stran 296.

Rozsáhlá práce současné ředitelky Slovanského ústavu České akademie věd v Praze se dělí na úvod, tři velké oddíly (či hlavy) členěné do deseti kapitol, exkurz o problematice dolnolužické literatury, shrnutí v německém jazyce a výběrový seznam sekundární literatury. Text provází vsuktku rozsáhlý poznámkový aparát (do kterého autorka přesouvá biogramy významných literátů či komentáře k rozšiřující literatuře), ale bohužel nedoprovází osobní rejstřík, který čtenáři velice chybí.

Knihla prozrazuje zasvěcenou autorku, která navazuje na své předchozí sorabistické práce a může se opřít o rozsáhlou odbornou literaturu věnovanou sorabistice ve slovanských, ale i germánských jazycích. Způsob zpracování tématu je odlišný od dosavadních českých či polských a jiných prací – autorka kombinuje chronologický princip výkladu s tematickým, při líčení jednotlivých vývojových trendů neváhá věnovat více místa typickým představitelům (např. Jakub Bart-Čišinski, Jakub Lorenc-Zalěski, Jan Chěžka, Jurij Brězan aj). Sympatické je, že jmenované literáty neskandalizuje za jejich některá taktická domnělá či skutečná pochybení, pouze věcně uvádí.

Aby si čtenář učinil alespoň povšechný přehled o struktuře knihy, vyjmenujme zde v tomto stručném informačním referátu názvy oddílů a jednotlivých kapitol: *I. Od písemnictví k literatuře* (1. Písemnictví obou Lužic od svých počátků do vzniku světské lyriky; 2. Osvícenství v Horní Lužici a počátky světské lyriky), *II. Vývoj literatury od 19. do první poloviny 20. století* (3. Romantismus v Lužici a jeho specifika; 4. Poezie v obrozené Lužici. Dvě generace evangelických a katolických autorů od 40. do 70. let 19. století; 5. Jakub Bart-Čišinski – zakladatel mo-

derní lužickosrbské poezie; 6. Vznik a postupný rozvoj prózy v 19. a v první polovině 20. století; 7. Poezie první poloviny 20. století a její vrcholné zjevy), *III. Literatura od roku 1945 do současnosti* (8. Próza druhé poloviny 20. století; 9. Poezie druhé poloviny 20. století; 10. Stav lužickosrbské literatury od 90. let 20. století do současnosti. Proces její fragmentarizace a další vyhlídky).

Svoji pracovní metodu autorka nazývá „komplexní a syntetický pohled na lužickosrbskou literaturu, který by objektivně posoudil její místo na švu mezi literaturami slovanskými a literaturou německou“. V úvodu vypočítává specifika lužickosrbské literatury a její pozici na rozmezí mezi německým a slovanským prostředím, vědomě se konstituující až od druhé poloviny 18. století: vzájemné prolínání mezi kulturou a literaturou německou a lužickosrbskou (a tento vztah není ani dnes „ideální a harmonický“); relativně malý rozsah lužickosrbské literatury; dvojazyčnost; zdůrazňuje, že v poslední době přestává lužickosrbská literatura existovat jako výhradní „majetek“ slovanského literárního kontextu a je příkladem širšího kontextu evropského.

Po rozsáhlém rozboru H. Ulbrechtová dochází k pesimistickému závěru (s. 286): dvojazyčnost či „dvojdmost“ lužických autorů je stále více posunuje směrem k literatuře německé, což „pro identitu Lužických Srbů jako národa slovanského to příliš nadějný signál není“. Mluvil-li se dříve o německém moři pohlcujícím slovanský ostrov v Lužici, dnes jde o opačný vývoj: slovanský ostrov pojímá do sebe německé moře. Což ve skutečnosti je jedno a totéž.

Bylo by malicherné vypočítávat, co v knize není a co by tam mělo být – takovou inventuru nechť si každý čtenář udělá sám a pravděpodobně každá bude jiná. Domnívám se ale, že i literatura se vyvíjí v určité spojitosti s historickým a politickým vývojem, ten ale v této knize převážně chybí. Názor, že už ve 13. století byl asimilován zbytek Polabských Slovanů (pozn. 4 na s. 13) je ovšem mylný, a také tzv. zákon o právním zakončení Srbů v sovětské zóně Německa mluví pouze o „lidu“, nikoliv „národu“ (viz s. 181); i když byl zpočátku impulsem

k rozvoji Lužických Srbů, jejich školství, kultury atd., byl ve svých důsledcích pouze nutnou zástěrkou k další germanizaci národa (taktika dávno známá jako politika cukru a biče). Lužice se nestala ani autonomní republikou, ani bilingvním samosprávným regionem, ani socialistickou, ale územím s nově budovaným průmyslem, jehož doly odbagrovaly lužicko-srbské jazykové vesnice, přivedly množství německojazyčných obyvatel a rozptýlily Lužické Srby dnes v důsledku nezaměstnanosti až do západního Německa. Doklady toho přináší i literární tvorba lužických autorů. A to je velice smutné konstatování vývoje po porážce hitlerovského Německa v roce 1945, kdy jsme očekávali zcela jiný vývoj.

Jaroslav Šůla

KRONIKA

Czasopiśmiennictwo sorabistyczne na Łużycach i poza nimi. W 10 – lecie powstania czasopisma naukowego „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze” (Opole, 15 listopada 2012 r.)

Ponieważ XIII Dni Łużyckie zbiegły się z 10-leciem opolskiego rocznika sorabistycznego, organizatorzy postanowili, że hasłem przewodnim części naukowej tej imprezy uczynić czasopiśmiennictwo sorabistyczne. Konferencja odbyła się 15 listopada 2011 r. w siedzibie Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego. Tematem tegorocznej konferencji było: *Czasopiśmiennictwo sorabistyczne na Łużycach i poza nimi. W 10 – lecie powstania czasopisma naukowego „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze”*. Na jej program zostały się wystąpienia 7 autorów, reprezentujących ośrodki naukowe z Belgradu, Budziszyna, Lipska, Opola, Pragi i Warszawy.

Obrady zainaugurował przekrojowy referat Edmund Pjecha (Serbski institut): *Serbske vědomostne časopisy*. W 1847 r. założono serbołużyckie towarzystwo naukowe Macierz Serbołużycka (Maćica Serbska). W tym samym roku ukazało się samodzielne wydawnictwo naukowe pod nazwą „Časopis Towarstwa Maćicy Serbskeje”. Corocznie ukazywały się dwa zeszyty. Do sierpnia 1937 r. wyszło 170 numerów „Časopisa Maćicy Serbskeje”. Wraz z zakazem „Serbskich Nowin” i innych czasopism wydawanych w języku łużyckim, przestał także wychodzić serbołużycki rocznik naukowy. W 1951 r. założono w Budziszynie Instytut za serbski ludospyt. Rok później pod nazwą „Lětopis” ponownie ukazało się serbołużyckie czasopismo naukowe. W następnych dziesięcioleciach swojego istnienia było ono podzielone na trzy serie: „Lětopis A” poświęcony był językoznawstwu i literaturoznawstwu, corocznie wychodził w dwóch zeszytach; „Lětopis B” zarezerwowany był dla publikacji historycznych i również ukazywał się każdego roku w dwóch zeszytach, a „Lětopis C” poświęcony był ludoznawstwu i co roku wychodził w jednym zeszycie. W 1992 r. powstał w Budziszynie Serbski institut z oddziałem w Chociebużu. „Lětopis” zrestrukturyzował się na czasopismo poświęcone języ-

kowi, historii i kulturze Serbów Łużyckich, co oznacza, że w tym periodyku prezentowane są wszystkie sorabistyczne dyscypliny. W minionych ponad dwudziestu latach czasopismo ukazywało się dwa razy do roku. Oprócz „Lětopisu“ istnieje jeszcze także serbołużyckie czasopismo społeczno - kulturalne „Rozhlad“, gdzie również publikowane są krótkie rozprawy naukowe. Kolejną naukową publikacją sorabistyczną jest „Sorapis“, będący naukową inicjatywą edytorską Instytutu Sorabistyki Uniwersytetu Lipskiego, ukazujący się od 2002 r.

Tomasz Derlatka (Instytut za sorabistiku lipšćanskeje uniwersity) w swoim referacie: *O czasopiśmienniczych inicjatywach lipskiego Instytutu Sorabistycznego* odniósł się do aktywności tej placówki na polu czasopiśmiennictwa naukowego od chwili jej powstania, którą scharakteryzował, jako nader ubogą. W ponad sześćdziesięcioletniej historii instytutu złożyły się nań zaledwie: wydawany w latach 2000-2004 przez studentów sorabistyki rocznik „Sorapis“ oraz dwa periodyki internetowe. Ukazujący się od 2007 r. rocznik naukowy „Sor@pis“ oraz założone w 2009 r. „Acta Sorabica Lipsiensia“ gdzie udostępniane są prace dyplomowe studentów, powstałe od założenia instytutu do dnia dzisiejszego. Dodajmy, że *spiritus movens* a zarazem redaktorem obu tych czasopism jest sam autor referatu. Rozważania swe podsumował Derlatka stwierdzeniem, że poprzez niewielką aktywność na tym polu, upoważnia do stwierdzenia, że jak dotychczas instytut sorabistyki nie nawiązał do sięgających roku 1766, kiedy to ukazały się „Lipske nowiny a wšitkizny“, tradycji czasopiśmiennictwa serbołużyckiego w Lipsku.

Omówieniu rozwoju naukowego czasopisma „Zeszytów Łużyckich“ poświęciła swoje wystąpienie Bożena Itoya (Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk): „Zeszyty Łużyckie“ - *od sorabofilstwa do sorabistyki*, wyróżniając w dziejach tego periodyku trzy etapy: lata 1991-1992 - czasopismo popularnonaukowe; lata 1993-2003 - czasopismo popularnonaukowe na drodze „ku sorabistyce“ oraz lata 2004-2010 - czasopismo naukowe, sorabistyczne. Szczegółowa charakterystyka poszczególnych okresów obejmowała typizację poszczególnych artykułów, informację o obecnych na

łamach periodyku dziedzinach naukowych, tytułach poszczególnych tomów, celach zespołu redakcyjnego, adresatach czasopisma i jego nakładzie.

Od 2002 r. w Opolu ukazuje się rocznik naukowy „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze”. Jego redaktor, Piotr Pałys (Stowarzyszenie Polsko – Serbołużyckie Pro Lusatia) w referacie: „*Opolskie Studia Łużycoznawcze*” – *pierwsza dekada* podkreślił, że obok „Zeszytów Łużyckich” jest to drugie czasopismo sorabistyczne w Polsce i jedno z trzech na świecie, poza „Lětopisem” w Budziszynie i „Sor@pisem” w Lipsku, o *stricte* naukowym charakterze. Na jego łamach ukazało się dotychczas 88 artykułów, 21 recenzji i omówień, 8 opisów kronikarskich oraz 2 teksty źródłowe. Swoje teksty opublikowało 31 autorów z Polski, 16 z Łużyc, 4 Czech, 2 z Japonii, 2 z Ukrainy oraz po jednym z Finlandii i Rosji. Od 2007 r., od tomu 6 począwszy, jego zawartość jest udostępniana także na stronie internetowej Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego.

W programie konferencji znalazły się również wystąpienia poszerzające jej zakres o inne aspekty serbołużyckiego prasoznawstwa. Jakub Sokół (Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego) wygłosił referat zatytułowany: *Walka w obronie języka na łamach współczesnej prasy serbołużyckiej* na podstawie próby składającej się z artykułów opublikowanych w górnołużyckiej popołudniówce „Serbske Nowiny” oraz dolnołużyckim tygodniku „Nowy Casnik” w lutym 2011 r. ukazał sposoby prezentowania tej problematyki na łamach prasy serbołużyckiej.

Z kolei Petr Kaleta (Katedra středoevropských studií Filozofická fakulta Univerzity Karlovy FF UK Praha) w wystąpieniu: *Jiří Mudra i české časopisma sorabistyczne*. przybliżył zebrany jeden z fragmentów aktywności sorabistycznej Jiřího Mudry, jednego z najbardziej zasłużonych czeskich sorabistów ostatniego półwiecza, dość powiedzieć, że jego sorabistyczna bibliografia obejmuje kilkadziesiąt pozycji.

Tą część konferencji uzupełnił referat Dalibora Sokolovića (Univerzitet u Beogradu - Filološki fakultet) opisujący okoliczności

powstania w 1934 r. oraz zawartość jedynej, jak dotąd czasopi-
sma sorabistycznego na południu Europy. Inicjatywa ta nie mia-
ła, niestety, długiego żywota, o czym dobitnie świadczył już tytuł
wystąpienia Sokolovića: „*Srbska Lužica*” - *efemeryda czasopiśmiennic-
twa sorabistycznego na Bałkanach*. Pomimo to inicjatywa ta stanowiła
widoczny przykład okresu, będącego jego zdaniem „złotym wie-
kiem” południowośłowiańskiego lużycoznawstwa.

Piotr Pałys

Sorabika na sesji naukowej System informacji slawistycznej iSybislaw – metodologia i praktyka (Warszawa, 8 listopada 2012 r.)

W dniu 8 listopada 2012 r. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk oraz Towarzystwo Naukowe Warszawskie zorganizowały sesję naukową „System informacji slawistycznej iSybislaw – metodologia i praktyka”. Honorowy patronat nad wydarzeniem objęła Komisja Bibliografii Lingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów. Obrady odbywały się w Pałacu Staszica w Warszawie.

Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego iSybislaw (dostępna w Internecie pod adresem www.isybislaw.ispan.waw.pl) powstaje w Centrum Sławistycznej Informacji Naukowej Instytutu Sławistyki PAN (przy wsparciu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego) od 2006 r., uwzględnia prace publikowane od 1992 roku i stanowi kontynuację edycji książkowej „Bibliografii językoznawstwa slawistycznego” wydawanej w latach 1995-2003 (za lata 1992-1997). System iSybislaw (rozwińcie nazwy: internetowy system bibliografii slawistycznej) jest unikatowym źródłem informacji o najnowszych tendencjach i kierunkach badań w slawistyce. Rozbudowany i stale rozwijający się pod względem merytorycznym i formalnym, system ten zapewnia optymalne, wieloaspektowe i przystępne wyszukiwanie poprzez takie hasła, jak autor lub tytuł pracy, słowa kluczowe, klasyfikacja, czy wyrazy występujące w tytule pracy lub jej streszczeniu (stanowiącym element opisu w bazie iSybislaw).

Na sesji „System informacji slawistycznej iSybislaw – metodologia i praktyka” zaprezentowanych zostało siedem referatów przygotowanych przez twórców i współpracowników zespołu iSybislaw: dr Zofię Rudnik Karwatową (kierownik Centrum Sławistycznej Informacji Naukowej IS PAN, referat *Problemy metodologiczne slawistycznej informacji naukowej i ich rozwiązanie w systemie iSybislaw*), Zenona Mikosa (IS PAN, *Rozwój funkcjonalności systemu informacji bibliograficznej językoznawstwa slawistycznego - od SYBISLAW-a do iSybislaw-a*), dr Iwonę Łuczaków (Uniwersytet Wrocławski, *Problem ekwiwalencji słów kluczowych w systemie iSybislaw - na przykładzie wy-*

branych terminów z zakresu morfologii i składni), Jakuba Banasiaka (IS PAN, *Znaczenie i odniesienie terminologicznych słów kluczowych a strategię wyszukiwawcze i indeksacyjne*), Marcina Fastyna (IS PAN, *Dopowiedzenia w języku słów kluczowych bazy iSybisław - zasady użycia i rodzaje*), Bożenę Itoyę (IS PAN, *Opis prac dotyczących języków mniejszościowych w bazie iSybisław – problemy i sposoby ich rozwiązywania (na przykładzie publikacji z zakresu sorabistyki)*) oraz Pawła Kowalskiego (IS PAN, *Indeksowanie dokumentów dotyczących języków południowosłowiańskich w platformie iSybisław - wybrane zagadnienia*).

W spotkaniu uczestniczyli pracownicy IS PAN, współtwórcy systemu iSybisław między innymi z Warszawy, Poznania, Pragi, jak również warszawscy slawiści i sorabiści, w tym prof. Janusz Siatkowski, dr Elżbieta Wrocławska (redaktor naczelny „Zeszytów Łużyckich”), dr Ignacy Doliński (Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, zastępca redaktora naczelnego „Zeszytów Łużyckich”) oraz Zdzisław Kłós (Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, sekretarz redakcji „Zeszytów Łużyckich”).

Baza iSybisław zawiera opisy bibliograficzne licznych prac z zakresu językoznawstwa sorabistycznego, między innymi monografii, słowników, atlasów językowych i artykułów naukowych publikowanych w tomach zbiorowych oraz czasopismach („Lětopis”, „Rozhlad”, „Zeszyty Łużyckie”, „Serbska šula” i inne). Z Centrum Sławistycznej Informacji Naukowej IS PAN współpracuje dr Anja Pohončowa (Serbski institut), wprowadzając do iSybisława opisy językoznawczych prac sorabistycznych (wydawanych głównie w Niemczech).

Na omawianej sesji przedstawione zostały ogólne zagadnienia i problemy metodologiczne dotyczące systemu informacji bibliograficznej językoznawstwa sławistycznego i ich rozwiązania w platformie informacyjno-wyszukiwawczej iSybisław. Wystąpienia na temat budowy i funkcjonalności systemu służyły między innymi usprawnieniu korzystania z iSybisława przez wszystkich jego użytkowników, w tym sorabistów. Publikacji na temat języków łużyckich dotyczył w szczególności referat B. Itoi. Bibliograficzna baza danych iSybisław zawiera opisy prac sorabistycznych, sławistycznych z elementem sorabistyki oraz prac słowiańsko-niesło-

wiańskich, na przykład porównawczych sorabistyczno-germanistycznych. Referentka wskazała typy indeksowanych dokumentów o tematyce łużyckiej (prace językoznawcze, np. gramatyki, atlasy językowe, monografie i artykuły ściśle językoznawcze; prace z pogranicza językoznawstwa, np. ujęcia socjo- i etnolingwistyczne) oraz zakres opisu publikacji, w których języki łużyckie omawiane są jako języki mniejszościowe. Analizie poddane zostały trzy płaszczyzny opisu merytorycznego: słowa kluczowe, klasyfikacja oraz abstrakt, na przykładzie prac dotyczących języka górnołużyckiego, dolnołużyckiego lub obu języków łużyckich. Zaprezentowane problemy opisu publikacji z pogranicza językoznawstwa związane są z dziedzinowym (językoznawstwo) charakterem bazy iSybislaw: brakiem słów kluczowych równych określeniom popularnym w pracach dotyczących języków mniejszościowych, ale niebędących terminami językoznawczymi oraz brakiem odpowiednich ścieżek w klasyfikacji. Możliwość dokładniejszego opisu treści publikacji sorabistycznych z pogranicza językoznawstwa daje pole „abstrakt”, informujące szerzej o zakresie pracy, stosowanej w niej terminologii i metodologii badań. W ten sposób baza bibliograficzna iSybislaw dostarcza danych na temat najnowszych kierunków badań sorabistycznych – językoznawczych i interdyscyplinarnych.

Zespół Centrum Sławistycznej Informacji Naukowej IS PAN przygotowuje aktualnie organizację międzynarodowej konferencji naukowej „Nowoczesne systemy sławistycznej informacji bibliograficznej – dziś i jutro” (październik 2013 r.), na której na pewno również pojawią się akcenty sorabistyczne.

Bożena Itoya

POLEMIKI i LISTY DOREDAKCJI

Odpowiedź Jakobowi Brodackiemu na recenzję książki Łużyce w planie dywersji polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939.

W „Pro Lusatii. Opolskie Studia Łużyczoznawcze” 2011, t. 10 ukazała się recenzja mojej książki pt. *Łużyce w planie dywersji polskiego wywiadu wojskowego w latach 1931-1939. Operacyjne działania dywersyjne Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego na kierunku zachodnim* (Opole 2010). Autor – Jakub Brodacki z Warszawy podkreślił – że do tej pory nie pojawiło się „całościowe i w pełni wiarygodne opracowanie”, dotyczące współpracy Łużyczan z polskim wywiadem wojskowym (Oddziałem II Sztabu Głównego Wojska Polskiego) do 31 sierpnia 1939 r. Dostrzegł również, co jest zjawiskiem niezbyt często spotykanym wśród krytyki naukowej „katorżniczą kwerendę [...] i zaprezentowanie zupełnie nowych faktów, które poświadczają zainteresowanie przedwojennego polskiego wywiadu wojskowego tematyką łużycką [Ekspozytura nr 2 Oddziału II SG]”. Podkreśla i docenia także to, że „[ustaliłem] i potwierdziłem współpracę czołowych łużyckich działaczy z polskim wywiadem wojskowym, [co] jest dla historii polskich działań na rzecz Łużyc po roku 1945 również niesłychanie pożytecznym i doniosłym odkryciem”. Jakub Brodacki, który doskonale zna historię tego najmniejszego w Europie narodu ma świadomość, że bez „pozornie beznadziejnych (ale jednak motywowanych) wysiłków ludzi ideowych” (narodowych działaczy łużyckich) – myśl o powojennym odrodzeniu narodu łużyckiego i jego elity – byłaby utrudniona, czy wręcz niemożliwa. Autor recenzji krytycznie odnosi się do ówczesnych władz polskich [po maju 1945 r. nie funkcjonowała jeszcze nazwa Polska Ludowa], że „nie chciały i nie umiały wykorzystać efektów marnie przecież finansowanej ideowej pracy [kpt. Wojciecha Lipińskiego] i jego współpracowników. Niestety, jest to tylko część prawdy, gdyż powojenna „nowa” Polska nie była państwem suwerennym w pełni słowa tego znaczeniu, a naj-

ważniejsze decyzje polityczno-strategiczne podejmowano nie w Warszawie (por. graniczne konflikty polsko-czechosłowackie w rejonie Cieszyna, Głucholaz i Kotliny Kłodzkiej w 1945 r.¹). Władze polityczno-wojskowe nie zamierzały także korzystać z efektów pracy kpt. W. Lipińskiego (jak to pokaże tekst o jego wojennych i powojennych losach), którego z powodów ideologicznych po powrocie w 1947 r. z Wielkiej Brytanii, służby specjalne przesła-dowały i skutecznie zmarginalizowały. Podobnego losu doświadczyły tysiące żołnierzy i oficerów zdemobilizowanych Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

Rzeczywiście, jeżeli nawet zorientowany w sprawie czytelnik lub naukowiec przypuszcza, że wystarczyło pojechać do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie-Rembertowie, poprosić o inwentarz i skupić się na zagadnieniu serbołużyckim – to jest w błędzie. Poszukiwanie dokumentów trwało z różnych wzglę-dów bardzo długo. Do 1989 r. zespoły akt Oddziału II SG były zdeponowane w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie i praktycznie do czasu przełomu poli-tyczno-społecznego w 1989 r. były niedostępne dla ogółu histo-ryków. Aczkolwiek w niektórych tekach znajdują się karty pracy z nazwiskami osób, którym MSW udzieliło zezwolenia na pracę z utajnionymi materiałami proweniencji wojskowo-wywiadow-czej. Praktycznie rzecz ujmując, od połowy 1990 r. miałem niczym nieskrępowany dostęp do tych materiałów na podstawie tylko tzw. Spisu 1775/89/... nieuporządkowanych akt w zespołach by-łego MSW przewożonych z centrum Warszawy do Rembertowa. Udostępnienie ich po kilkudziesięciu latach ograniczenia badań spowodowało, że trzeba było zweryfikować dotychczasowe ustale-

¹ U zarania II RP problem czechosłowacki pojawił się w trakcie walk o granice. Na ten temat najnowsza publikacja: P. Pałys, *Pomiędzy Polską a Niemcami. Konflikt górnośląski w raportach konsulatu czechosłowackiego w Opolu 1920-1922*, Racibórz 2011; wcześniejsze: Paweł Szymkowicz, *Polsko-czechosłowacki konflikt graniczny na odcinku Śląska Opolskiego i Opawskiego w latach 1945-1947*, Opole 2002; P. Pałys, *Czechosłowackie roszczenia graniczne wobec Polski 1945-1947*. Racibórz – Głubczyce – Kłodzko, Opole 2007; idem: *Skupiska czeskie w Kłodzkim, Raciborskim, Głubczyckim i Żytawskim wobec planów zmiany granic państwowych po II wojnie światowej*, Toruń 2009.

nia, dokonać przewartościowania ocen, a nawet zmieniać treść gotowych do obrony czy wydania prac. Ta sama procedura dotyczyła wątków biograficznych, gdyż na polecenie rządowej Komisji ds. archiwów – MSW „zwolniło” także Akta Personalne oficerów wywiadu wojskowego II RP i osób z nim współpracujących. Wszelkie dotychczasowe zapytania korespondencyjne do CAMSW w tej materii kończyły się zdawkowym: „nie posiadamy o < [tym] oficerze [współpracowniku] żadnych informacji>”. Innymi poważnymi utrudnieniami w pracy archiwalnej była ograniczona liczba miejsc w pracowni Centralnego Archiwum Wojskowego, znikoma liczba udostępnianych w ostatnich latach teczek i czas pracy archiwum, który po latach, na skutek ustawicznych sugestii korzystających, został wydłużony. Osobnym problemem była i jest biurokracja, która wymaga ustawicznych zezwoleń do obowiązującej procedury (regulamin archiwalny). Z odmienną sytuacją miałem do czynienia podczas kwerend przeprowadzanych w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, gdzie kierownictwo tej ważnej instytucji naukowo-badawczej nie stawia żadnych barier w udostępnianiu materiału archiwalnego (przede wszystkim nikt nie wyznacza limitu teczek do pracy w godz. od 9.30 do 16.00). „Przeciwnikiem” korzystającego był i jest tylko zbyt szybko upływający czas oraz możliwości finansowe pozyskiwania reprodukcji dokumentów.

Jakub Brodacki nie omieszkał słusznie zaznaczyć, iż autorowi książki poza pozytywami potrzebna jest przede wszystkim krytyczna ocena. W związku z tym zarzucił mi brak zamieszczenia indeksu (nazwisk, miejsc) w pracy. Indeks miejscowości ze względu na ograniczone środki finansowe nie był planowany. Natomiast rzeczywiście egzemplarze sygnałne nie posiadały wspomnianego indeksu, gdyż zbliżał się nieubłagane termin rozliczenia grantu (26 listopad 2010 r.) i trzeba było zamknąć pracę nad publikacją. Uzupełniający dodruk zawiera już ten niezbędny element w książce naukowej. Recenzent uważa ponadto, iż w publikacji znajduje się zbyt obszerny wykład o historii Łużyc. Moim zdaniem – zaprezentowanie skomplikowanych dziejów tej słowiańskiej prowincji na terenie (umownie) państwa niemieckiego – było nie tylko po-

trzebne, ale wręcz konieczne, przede wszystkim z polskiego punktu widzenia. Nie roszczę sobie pretensji do wniesienia nowego spojrzenia (uczynili to przede mną i czynią nadal uprawnieni historycy) – przypominałem czytelnikowi bliskie związki, jakie łączyły – na przestrzeni wieków – ostatni szczep Słowian Zachodnich z ziemią polskimi i Polakami. Odnosząc się do epoki rozbiorowej – znaczna część naszych ziem znajdowała się wówczas we władaniu Rosjan – przypominałem w związku z tym ich polityczno-mocarstwową elastyczność, która zachęcała Łużyczan do dywersyjnego antyniemieckiego powstania. Natomiast w Królestwie Polskim, zaborca narodowe zrywy topił we krwi, a niepokornych zsyłał do więzień i na Syberię. Z tym wiąże się także szersze nawiązanie do sytuacji społecznej w hitlerowskim systemie państwa bezprawia, powiązane przeze mnie z losem ludności łużyckiej na terenie Saksonii. Brak takiego naświetlenia mógłby sprawić u czytelnika wrażenie niezrozumienia, dlaczego i w jakim celu polski wywiad wojskowy – w dobie sukcesów państwa hitlerowskiego po 1933 r. i dobrych koniunkturalnie stosunków politycznych – angażował się w organizowanie dywersji na tym terenie. [Kierownictwo polskiej ekspozytury i Referatu Terenowego A „Zachód” nie chciało bezwzględnie (jak to często bywa w wywiadzie) wyzyskiwać oporu najbardziej świadomej grupy Łużyczan przeciwko nazistowskiemu systemowi społeczno-politycznemu i dywersyjnie (jednorazowo) zużyć narodową organizację bojową tego mało licznego już wówczas ludu słowiańskiego. Chodziło o pomoc w końcowym etapie wojny, czyli w momencie wkroczenia armii alianckich na teren III Rzeszy. Ich działania konspiracyjno-dywersyjne i ewentualna ograniczona przyszła czynna walka z reżimem nazistowskim miała być ważnym kapitałem do uznania międzynarodowego Łużyczan po zwycięskiej wojnie sprzymierzonych. Nawiązuję tutaj pośrednio do złudnej obietnicy czeskiej składanej po wielkiej wojnie z lat 1914-1918 uzyskania przez Łużyczan własnej państwowości. Potwierdzeniem szczerych intencji polskiego wywiadu wojskowego w tej materii było zaniechanie wystawiania pokwitowań finansowych przez oficerów wywiadu polskiego, przyjmującym pomoc działaczom łużyckim, co było ściśle przestrzegana

procedurą w operacjach. Ponieważ najbardziej tajne dokumenty Oddziału II SG WP zostały przejęte na początku października 1939 r. przez kontrwywiad *Schutzstaffeln/Sicherheitsdienst*, gdyby analitycy niemieccy znaleźli jakiegokolwiek materialne zobowiązania dotyczące współpracy antypaństwowej (w rozumieniu naziistów) – ich los byłby natychmiast przesądzony. Poza tym istotna w tym kontekście była także kwestia stosunków polityczno-wojskowych polsko-czechosłowackich, które w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. zmieniły się z winy rządów II RP, ale także władz czechosłowackich z przyjaznych we wrogie (nie rozwijam tego wątku szerzej w tym miejscu)². Polska z pełną świadomością, jesienią 1938 r. pomogła zbrojnie III Rzeszy Adolfa Hitlera uszczuplić terytorium Czechosłowacji, a w marcu 1939 r. przypatrywała się obojętnie zniknięciu tego państwa z mapy Europy. Pomijając szczegóły transferu uzbrojenia i sprzętu wojskowego, który był możliwy przed marcem tego roku (propozycja została zlekceważona). Dopiero w ostatnich miesiącach pokoju doszło do ponownego zbliżenia i współdziałania wojskowo-wywiadowczego³. W omawianych sprawach odniosłem się do relacji polsko-łużyckich również na tyle, na ile było to konieczne do prezentowanego tematu. Nie uważałem za sensowne osadzania *Zagadnienia serbołużyckiego* w tle sugerowanej przez J. Brodackiego szerszej rozbudowy, części dotyczącej genezy polskiego wywiadu wojskowego, struktury organizacyjnej, regulaminów, metod pracy i roli wywiadu w systemie naczelnych organów II RP, gdyż prac odnoszących się do tych elementów na rynku księgarskim jest wiele⁴.

Zarzut „niewykorzystania w najmniejszym stopniu zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej pod kątem <zagadnienia niemieckiego>” w moim odczuciu nie jest to zarzut słuszny, gdyż IPN dysponuje dokumentami ze śledztw i procesów (do paź-

² P. Kołakowski, *Między warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918-1939*, Warszawa 2009.

³ *Ibidem*, s. 601-628. [Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe w przededniu wojny].

⁴ W CAW powstała dysertacja doktorska, dotycząca organizacji i funkcjonowania Ekspozytury nr 2 w strukturze Oddziału II SG, która z pewnością szerzej naświetli sprawę, o których wspomina Jakub Brodacki.

dziennika 1956 r.) byłych oficerów II RP, a także ogólnie ujmując żołnierzy konspiracji podczas okupacji niemieckiej, które miały skompromitować „tamtą” Polskę, udowodnić współpracę z hitlerowskimi Niemcami („zapłuty karzeł reakcji”), a poza tym pokazać konspirację niepodległościową, jako sojusznika niezwykle okrutnego najeźdźcy. Teza ta w praktycznym zastosowaniu przekładała się na to, że więźniowie w kazamatach Głównego Zarządu Informacji i Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (oficerowie II RP i żołnierze/oficerowie konspiracji prolondyńskiej) byli w bardzo wielu przypadkach traktowani znacznie gorzej niż ich kaci z SS/SD/gestapo (np. jedzenie roznosili i wydawali więźniowie-gestapowcy, a *parsze* wynosili akowcy lub inni żołnierze konspiracji). Współpraca polityczna II RP z III Rzeszą była faktem. Nie potrzeba było jej udowadniać procesami kapturowymi i sfiingowanymi oraz licznymi wyrokami śmierci, gdyż w świetle Deklaracji polsko-niemieckiej z 26 stycznia 1934 r. – „Polska stała się sojusznikiem [III Rzeszy] z uwagi na rację stanu”. Pogląd ten w wiele lat po wojnie zaprezentował wybitny niemiecki historyk Hans-Adolf Jacobsen⁵. Za tę niezależną decyzję, zgodną z ówczesną doktryną i strategią polityczną rządu II RP ponosili nieuzasadnioną odpowiedzialność w „nowej” Polsce oficerowie i żołnierze byłej II RP oraz powracający do kraju żołnierze i oficerowie PSZ. Między innymi kpt. W. Lipiński był represjonowany, skazany na sześć lat więzienia (po amnestii – trzy lata) za kierowanie dywersyjną akcją przeciwczołową⁶. Jakie informacje personalne interesowały Główny Zarząd Informacji i Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego świadczą zebrane opinie o kierownikach Ekspozytury nr 2 i Referatu Terenowego A „Zachód”. Śledczy uzyskali najprawdopodobniej od niektórych byłych współpracowników Oddziału II SG wymuszone, deprecjonujące i obrażające ich opinie (nijak się mające do zwartych precyzyjnych, kompetentnych i przygotowanych

⁵ H.-A. Jacobson, *Imperatyw pokoju. Polityka i wojna w XX wieku*, Poznań 2000, s. 413-414.

⁶ S. Pilarski, *Rozpracowanie na terenie Łodzi środowiska osób związanych z Oddziałem II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*. W: <Politycznie obcy>. *Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944-1956*, pod red. B. Polaka i P. Skubisza, Szczecin 2011, s. 24.

na wysokim poziomie kadrowym ocen w Aktach Personalnych obu oficerów do 1939 r.) – o mjr. Edmundzie Charaszkiwiczu (fragmenty): „bez charakteru, inteligencja słaba, geszefciarz i karierowicz [...], powierzony sobie odcinek pracy [...] zupełnie zabagnił, przynosząc nieobliczalne szkody państwu [...]”⁷; (następny) „wielki prymityw. Dlatego właśnie utrzymywano go na tak odpowiedzialnym stanowisku przez dziesięć lat. [...] Anglicy utrzymali z nim bliski kontakt do dnia dzisiejszego. [...]”⁷. Natomiast o Feliksie Ankersteinie – inny złamany najprawdopodobniej w śledztwie współpracownik wywiadu wojskowego – sprecyzował szkodliwą ocenę: „charakter – żaden, inteligencja – więcej niż marna, wartość pracy – żadna, [pracuje] celem utrzymania się na posadzie – intrygant”⁸. Jakub Brodacki wspomina, że „MBP próbował odtworzyć historię Oddziału II w celu unieszkodliwienia szpiegostwa na rzecz wywiadu zachodnoniemieckiego i amerykańskiego”. Nie jest to stwierdzenie w całości słuszne, bowiem całe Archiwum Wojskowe z tajnym Referatem archiwalnym zostało przejęte na początku października 1939 r. przez kontrwywiad SS/SD – o czym wspominam na stronach 261-291. Przez całą wojnę „krwawy użytek” z papierów Oddziału II SG a także archiwum MSZ (współpraca na linii Departament Konsularny – Oddział II SG⁹) wykonywały niemieckie służby specjalne i hitlerowski Trybunał Ludowy. Polskie zespoły zdeponowane w niemieckim archiwum w Gdańsku (Filia Archiwum Wojskowego w Poczdamie) zostały zdobyte przez kontrwywiad Armii Czerwonej i po jakimś czasie przekazane organom bezpieczeństwa „nowej” Polski. Miały więc one dużo czasu na studiowanie metod działania wywiadu i kontrwywiadu wojskowego II RP, a także wykorzystanie ich do prowadzenia śledztw i sfingowanych procesów. Jak wykazuję w pracy, wiele opracowań i ocen, dotyczących spraw wschodnich i prometejskich zostało przygotowanych przez polskich oficerów bezpie-

⁷ Biogram Edmunda Charaszkiwicza (mjr piech.) – w opracowaniu dla potrzeb kolejnego tomu *Oficerów wywiadu...*

⁸ Biogram Feliksa Ankersteina (mjr piech.), T. Dubicki, A. Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945*, Warszawa 2009, s. 25-31.

⁹ W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006.

czeństwa i przekazanych ówczesnemu sojusznikowi. Na podstawie przejętych w znacznej części od Rosjan zespołów archiwalnych w lutym 1956 r. w Komitecie ds. Bezpieczeństwa Publicznego, Departament Kadr i Szkolenia – powstało ściśle tajne opracowanie pt. O działalności Oddziału II Sztabu Głównego WP¹⁰. [Po majowym zwycięstwie 1945 r. zachodni alianci wychwytywali w masie jeńców z Wehrmachtu (lub przejmowali ujawniających się dobrowolnie – np. Reinhard Gehlen z zespołem Obce Armie <Wschód>) pracowników i współpracowników (agentura) służb specjalnych byłej III Rzeszy dla przeciwsowieckiej konfrontacji wywiadowczej w związku z możliwym wybuchem III wojny światowej po załamaniu się współpracy wojenno-wojskowej dotychczasowych sojuszników]. Z „czystym” szpiegostwem zachodnioniemieckim, kontrwywiad GZI i MBP miał do czynienia dopiero od 1949 r., kiedy to Amerykanie po sformowaniu, wyszkoleniu i przygotowaniu włączyli Organizację Wywiadowczą R. Gehlena do operacyjnego sojuszniczego współdziałania¹¹.

W ocenie J. Brodackiego wątpliwość budzi zeznanie kpt. W. Lipińskiego dla Komisji do badania przyczyn klęski wrześniowej, złożone w Biurze Rejestracyjnym MSWojsk. [Instrukcja w sprawie rejestracji faktów, uwag i spostrzeżeń, dotyczących przygotowań i działań wojennych z 29.10.1939 r., L. dz. 310-145/[1939]. Napisał on również: „Trudno niestety o bardziej niewiarygodne źródło, gdyż komisje te były w znacznej mierze narzędziem dla pozbycia się niewygodnych oficerów”. W tym kontekście; czy bardziej wiarygodny

¹⁰ Na początku 37 stronicowego studyjnego opracowania napisano: „Celem naszego konspektu nie jest bynajmniej przedstawienie całokształtu działalności Oddziału II. Postaramy się raczej wykazać najbardziej charakterystyczne formy, przejawy i metody działalności, skierowanej swoim ostrzem przeciwko Związkowi Radzieckiemu i ruchowi rewolucyjnemu. [...] Należy przy tym podkreślić, że w okresie obecnym wielu dwójkarzy jest aktywnie wykorzystywanych przez wroga wywiady imperialistyczne do organizowania działalności wywiadowczej i dywersyjnej w kraju, lub też w charakterze różnego rodzaju <specjalistów> od spraw wywiadu. Niejednokrotnie na czele różnych ośrodków wywiadowczych za granicą stoją [byli] Kierownicy resortów dwójki przedwojennej, ludzie o dużym doświadczeniu w dziedzinie wywiadu antyradzieckiego i na polu walki z ruchem robotniczym”.

¹¹ R. Pilarski, *Organizacja Wywiadowcza Reinharda Gehlena*, Warszawa 1978.

był dekret O odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego w Polsce przed 1939 r. z 22 stycznia 1946 r.? Problem jest złożony, gdyż po przekazaniu sprawozdania było ono krzyżowo analizowane, oficerowie byli wzywani do Biura i przesłuchiwani w celu wyjaśnienia szczegółów przez prokuratorów m.in. Jerzego Sawickiego, [który wraz z Tadeuszem Cyprianem był prokuratorem pomocniczym podczas Procesu Norymberskiego w 1946 r.¹²] zgodnie z procedurami obowiązującymi w sądownictwie wojskowym II RP. Większość oficerów wywiadu wojskowego reprezentowała wysokie morale i miała poczucie godności służby, a przede wszystkim honoru. Wielu z nich nie uniknęło zesłania na tzw. wyspy odosobnienia we Francji i później w Wielkiej Brytanii na podstawie decyzji nowego kierownictwa wojska (zwolennicy gen. Władysława Sikorskiego). Represja taka dotknęła także m.in. ostatniego szefa Oddziału II SG/Oddziału II sztabu NW (od 1 września 1939 r.) płk. dypl. Józefa Smoleńskiego, którego dwukrotnie odwoływano z eksponowanych stanowisk i kierowano do oddalonych od Paryża i Londynu obozów. W. Lipiński, oficer o wysokim morale, zeznał prawdę w swoim meldunku/sprawozdaniu (brak pytańników prokuratorских) – potwierdzają to zgromadzone i zaprezentowane w książce dokumenty, które zweryfikowały zeznania bezpośredniego przełożonego mjr. F. Ankersteina i szefa ekspozytury mjr. E. Charaszkiewicza (cytowane dokumenty w książce). Za sprawę dywersyjnego konspirowania do 1939 r. odpowiedzialną zresztą kpt. W. Lipiński po powrocie do Polski (o czym niżej). Ówczesne sądzenie jego i innych oficerów II RP było równie irracjonalne, jak degradacja do stopnia szeregowca i kary więzienia dla polskich oficerów przetrzymywanych na Łubiance w latach 1939-1941 ferowane przez komisje wojskowe nadzorowane przez NKWD (*Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł*).

Pozostawienie w oblężonej stolicy niezlikwidowanego przez własny zespół Archiwum Wojskowego obciąża kierownictwo tej ważnej placówki. Kierownik archiwum winien opuścić teren placówki jako ostatni, dopiero po wykonaniu zadania zniszczenia

¹² T. Cyprian, J. Sawicki, *Ludzie i sprawy Norymbergi*, Poznań 1967.

dokumentów lub przekazania ich (z wyłączeniem akt groźących dekonspiracją oficerów wywiadu i agentów – władzom niemieckim), a także wyższych przełożonych z wywiadu, którym podlegał super tajny Referat archiwalny (ściśle archiwum Oddziału II SG). Niestety, wszystko wskazuje nie tylko na zlekceważenie, czy wręcz głupotę ludzi odpowiedzialnych za bezpieczeństwo zespołów wojskowo-wywiadowczych, których ujawnienie pociągnęło za sobą najtragiczniejsze skutki [sądzenie i skazanie na śmierć – według niektórych ocen – tysiąc zidentyfikowanych agentów; kontrwywiad SS/SD-gestapo, a potem także Abwehra miały uławnione zadanie, posiadały one, bowiem wszystkie elementy do identyfikacji poszukiwanych osób od nazwiska i imienia począwszy na numerze ewidencyjnym skończywszy; w ich posiadanie weszły wszystkie zakończone i nie zakończone afery wywiadowcze, w tym także inspiracyjne. Skala strat była niewyobrażalna dla bezpieczeństwa państwa, także tego późniejszego-wojennego, czyli Państwa Podziemnego]. Sprawa ta graniczy wręcz z dywersją lub sabotażem, za które nikt z kierownictwa byłego Oddziału II SG nie poniósł żadnej odpowiedzialności¹³. Znamienny jest przypadek oficera Oddziału II SG (Referat Lądowy w Wolnym Mieście Gdańsku) mjr. Mariana Włodarkiewicza (w czasie okupacji odpowiadał za wyszkolenie wywiadowcze kadr Związku Walki Zbrojnej), którego bez wstępnym przesłuchaniu przewieziono do Gdańska do budynku, w którym pracował do 1 września 1939 r. Przebieg jego służby znali z Akt Personalnych przejętych w Forcie Legionów w Warszawie: „po moim aresztowaniu [gestapo] przedłożyło mi *dossiers* całego szeregu moich dawnych zwolnionych agentów, ich karty pracy z moimi podpisami, itp. elementy, które dały mi 100% pewności, że nie blagują”.

Pytanie J. Brodackiego, zadane z niedowierzaniem, „czy polski wywiad był aż tak skuteczny w rozpracowywaniu niemieckiego przemysłu zbrojeniowego [...], jeśli polski sztab ze znaczną ścisłością był w stanie zidentyfikować dyslokację niemieckich dywizji nad granicą w sierpniu 1939 roku i w zasadzie dobrze przewidzieć

¹³ Sprawa Archiwum Wojskowego w Warszawie do 1939 r. zostanie w pełni udokumentowana w publikacji, do której materiał jest ustawicznie gromadzony.

główne kierunki natarcia [...]” – można je znaleźć w dwóch weryfikujących się naukowo opracowaniach. Przeciwniemiecki wywiad wojskowy wypełnił swoje zadanie, pomimo odwołania dzień przed wojną kierownika referatu „Zachód” za panikarskie informowanie szefa Sztabu Głównego i kierownictw wojska¹⁴.

Aleksander Woźny

¹⁴ A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych*, Warszawa 2000; R. Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933-1939*, Toruń 2006.

NASI AUTORZY

Tomasz **D e r l a t k a** – juniorprof. dr, Instytut Sorabistyki Uniwersytetu Lipskiego (Institut za sorabistiku lipšćanskeje university)

Bożena **I t o y a** - mgr, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

Joanna **L u s e k** – dr, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu

Piotr **P a ł y s** – dr, PIN-Instytut Śląski w Opolu

Edmund **P j e c h** – dr, Instytut Serbołużycki w Budziszynie (Serbski institut Budyšin)

Dalibor **S o k o l o v i ć** – mgr, Fakultet Filologiczny Uniwersytetu Belgradzkiego (Univerzitet u Beogradu - Filološki fakultet)

Jakub **S o k ó ł** – mgr, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Jaroslav **Š ů l a** – PhDr. Csc, Hradec Králové

Aleksander **W o ź n y** – dr hab., Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Opole